

ISSN 0354-6039 UDK 80+82(05)

R I J E Ć

Časopis za nauku o jeziku i književnosti

Nova serija, br. 16

Nikšić, 2019.

R I J E Ć

Journal of studies in language and literature

New series, No 16

Nikšić, 2019.

FILOLOŠKI FAKULTET UNIVERZITETA CRNE GORE

INSTITUT ZA JEZIK I KNJIŽEVNOST

RIJEČ
ČASOPIS ZA NAUKU O JEZIKU I KNJIŽEVNOSTI

Redakcija

Lada BADURINA (Rijeka), **Tatjana BALAŽIC-BULC** (Ljubljana),
Rajka GLUŠICA (Nikšić), **Slobodan GRUBAČIĆ** (Beograd), **Marina**
KATNIĆ-BAKARŠIĆ (Sarajevo), **Marija KRIVOKAPIĆ** (Nikšić), **Rade**
KONSTANTINOVIĆ (Beograd), **Igor LAKIĆ** (Nikšić), **Vesna**
MOJSOVA-ČEPIŠEVSKA (Skoplje), **Zorica RADULOVIĆ** (Nikšić),
Svein MONNESLAND (Oslo), **Svenka SAVIĆ** (Novi Sad), **Paul-Louis**
THOMAS (Pariz), **Jean Jacques TATIN-GOURIER** (Tours), **Boguslaw**
ZIELINSKI (Poznanj)

Glavna urednica
Rajka GLUŠICA

Sekretarski poslovi
Milena MRDAK MIĆOVIĆ
Nataša JOVOVIĆ

Nikšić, 2019.

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI I

Rajka GLUŠICA Decenija dubletne norme crnogorskog jezika.....	9
Marija RUNIĆ Kampanja „Njegujmo srpski jezik“: pitanja i zablude	27
Tatjana BALAŽIC BULC, Vesna POŽGAJ HADŽI Sukob identiteta u manjinskim zajednicama: na primjeru romana <i>Figa Gorana Vojnovića</i>	49
Philipp WASSERSCHIEDT Narratives as constructions	69
Bojan MINIĆ Opis sonanata crnogorskog jezika kroz lingvostilističku prizmu	103
Tanja PJANO Smrt jezika	119

RASPRAVE I ČLANCI II

Радомир В. ИВАНОВИЋ Најновија научна истраживања о сакупљачком доприносу Стевана Дучића	141
Sava ANĐELKOVIĆ Pozorište u Crnoj Gori.....	165
Луси КАРАНИКОЛОВА-ЧОЧОРОВСКА О неким одликama ženskog stenogramaskog govora u romanu „Pirej“ Petra M. Andreevskog	175

Neda PAPOVIĆ
Duh kolektivizma kao *spiritus movens* heroizma..... 193

Ksenija RAKOČEVIĆ
Funkcija simbola u Zogovićevom *Ali Binaku* 207

PRIKAZI

Nataša JOVOVIĆ
Leksički biseri u monografiji Ranka Bugarskog
Prikaz knjige *Srpske slivenice* Ranka Bugarskog..... 221

Tamara LABUDOVIĆ, Bojan MINIĆ
Podučavanje nauci pod Njegoševim okriljem
Prikaz Zbornika *Njegoševi dani 7* 231

Jelena BAŠANOVIĆ-ČEČOVIĆ
Sinteza dosadašnjih dometa njegošologije i podsticaj za dalja istraživanja
Prikaz knjige *Njegoš. Njegošologija. Njegošolozi* Radomira V. Ivanovića 243

Rajka GLUŠICA
Marko Miljanov Popović – etički uzor
Prikaz knjige *Poetika i etika Marka Miljanova* Radomira V. Ivanovića..251

Isidora DEKIĆ
Nauka u službi nastave – rod i skriveni kurikulum osnovne škole
Prikaz knjige *Rod, kultura i diskurs razgovora u razredu*
Margarete Bašaragin..... 257

Bojana OBRADOVIĆ
Leksikon o znamenitim ličnostima Crnogorskog primorja
Prikaz knjige *Građa za crnogorski biografski leksikon*
Dragice Lompar i Branislava Borilovića..... 263

Olga VOJIČIĆ-KOMATINA
Autoimagingiranje *nad sobom nevjernom*
Prikaz knjige *Golo meso* Katarine Sarić..... 267

HRONIKA

Ksenija RAKOČEVIĆ

Njegoševi dani – luča crnogorske nauke..... 273

Tamara LABUDOVIĆ

**O Marku Miljanovom Popoviću i Miodragu Bulatoviću u
CANU (predavanja profesorica sa SP za crnogorski jezik i
južnoslovenske književnosti)** 277

Philipp WASSERSCHEIDT, Bojan MINIĆ

**Usavršavanje u balkanskom i postjugoslovenskom
mikrokosmosu dobrosusjedskih odnosa**..... 283

RASPRAVE I ČLANCI I

Rajka GLUŠICA
Filološki fakultet
Univerzitet Crne Gore

DECENIJA DUBLETNE NORME CRNOGORSKOG JEZIKA

Deset je godina od usvajanja prvog *Pravopisa crnogorskoga jezika* (jun, 2009) i njegovog proglašenja za službeni i obavezujući u Crnoj Gori. Već sljedeće godine štampano je drugo izmijenjeno izdanje pravopisa koji je na snazi do danas. Nosioci jezičke politike Ministarstvo prosvjete i Institut/Fakultet za crnogorski jezik i književnost nijesu napravili niti jedno istraživanje ili organizovali raspravu o elaboraciji, akceptuaciji i implementaciji novouspostavljene norme, da o evaluaciji ili vrednovanju ne govorimo jer i najmanja kritika nekog rješenja doživljava se kao atak na samu Crnu Goru, a oni koji kritikuju odmah postaju državni neprijatelji i izdajnici. Umjesto preispitivanja, analize i elaboracije novouvedene norme i njenih dometa kroz rasprave, razgovore, ankete, istraživanja, okrugle stolove, naučne skupove, pomenute institucije nastavljaju da rade na isti način kako su i izvršili djelimičnu kodifikaciju – iza očiju javnosti i struke. U ovom radu se posebna pažnja posvećuje primjeni novonormirane jotovane varijante crnogorskog standarda u funkcionalnim stilovima koji zahtijevaju upotrebu standardog varijateta: u obrazovnom sistemu, prije svega u udžbenicima za osnovnu i srednju školu, zatim u državnoj administraciji i medijima štampanim i elektronskim.

Ključne riječi: kodifikacija, pravopisna norma, elaboracija, implementacija i akceptuacija norme, upotreba jotovane norme.

Uvod

Crnogorskim normativima, službenim *Pravopisom crnogorskoga jezika* i *Gramatikom crnogorskoga jezika* uspostavljena su kao pravilna dva sistema oblika: jedan sa nejotovanim (ono što je bilo dosadašnja norma) i drugi sa jotovanim oblicima (u prvom izdanju pravopisa sprovedeno sistemski dosljedno, a u drugom nedosljedno) i uvedene dvije nove grafeme *ś* i *ź* da bi

se mogli zapisati rezultati jotovanja sibilanata *s* i *z*. Jotovanje ili u novoj kroatiziranoj crnogorskoj gramatičkoj terminologiji *jotacija*, jedna „obična“ glasovna promjena i njeni produkti dobijaju u normi crnogorskog standarda specijalni tretman i status, dijeleći tu normu na jotovanu i nejotovanu, a govornike crnogorskog jezika na nepomirljive pristalice jedne ili druge varijante. Od administrativnog nestanka zajedničkog srpskohrvatskog jezika devedesetih godina prošlog vijeka, a naročito od predreferendumskeg perioda, ideološko-politička polarizovanost između govornika crnogorskog i srpskog jezika u Crnoj Gori je konstantna, iako se lingvistički radi o potpuno istom govornom idiomu koji se samo imenuje različito. Međutim, sada se novom normom uspostavlja, najprije različitost prema srpskom standardu u Crnoj Gori, a onda i podijeljenost među govornicima crnogorskog jezika, dakle, u samom crnogorskom nacionalnom entitetu.

U Crnoj Gori su inače, podjele opšteprisutne u svim sferama djelovanja, sve funkcioniše po principu suprostavljanja i binarnih opozicija, koje po više osnova oštro dijele crnogorsko društvo. Ublažavanje ili prevazilaženje podjela očigledno nijesu na agendi odgovornih, naprotiv. Vlast, kojoj podjele najviše odgovaraju, podstiče i finansijski podržava osnivanje i rad duplih, skupih i nepotrebnih institucija. Navešćemo neke od njih:

1. *Dvije akademije nauka i umjetnosti*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti (CANU) osnovana je 1973. godine najprije kao Društvo za nauku i umjetnost Crne Gore, da bi tri godine kasnije dobila današnji naziv. Dukljanska akademija nauka i umjetnosti (DANU) osnovana 1999. godine kao nevladina organizacija u ključnim trenucima jačanja ideje o samostalnosti Crne Gore i sa ciljem da, prema riječima članova DANU, sačuva i odbrani Crnu Goru i crnogorski nacionalni identitet od ideja velikosrpstva, oličenih i u djelovanju CANU. Zakon o Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti iz 2012. godine, determiniše CANU kao najvišu naučnu i umjetničku ustanovu od posebnog nacionalnog i državnog interesa. Takođe, utvrđuje da nominaciju „akademija nauka i umjetnosti“ ne mogu koristiti druga pravna lica, čime se DANU zakonski ukida, iako se u njeno ime pojedinci kontinuirano oglašavaju u crnogorskim medijima, što znači da ona i dalje „radi“.

2. *Dvije pravoslavne crkve*, Srpska pravoslavna crkva sa svojom mitropolijom i eparhijama, velikom imovinom, infrastrukturom, uticajem, velikim brojem vjernika i moći, ali bez pravnog statusa u Crnoj Gori, i Crnogorska pravoslavna crkva samo sa regulisanim pravnim statusom koji je stekla registracijom na Cetinju 2000. godine. Sami nacionalni prefiksi u nazivima crkava dovoljni su da pravoslavne vjernike u Crnoj Gori podijele u dva suprotstavljena tabora, i ne samo vjernike. Kada se tome dodaju polemike o

autokefalnosti Crnogorske pravoslavne crkve i rasprave o istorijskim podacima o njenom viševjekovnom postojanju sve do nestanka Kraljevine Crne Gore, tačnije do 1920. kada je stavljena u okvire Srpske pravoslavne crkve, tenzije među pristalicama jedne i druge crkve samo rastu. Na toj relaciji odnosa između dviju pravoslavnih crkava tinja još jedna veoma opasna podjela u crnogorskom društvu, koja može biti iskorišćena i zloupotrijebljena od politika ne samo iz Crne Gore, već i okruženja. Političke tenzije i uznemirenost građana podgrijavaju se aktuelnim raspravama o Zakonu o slobodi vjeroispovijesti, kojim se sa teških ekonomsko-socijalnih tema i afera skreće pažnja na uvijek zapaljiva i mobilizatorska identitetska i vjerska pitanja.

3. *Dva međunarodna sajma knjiga, Međunarodni podgorički sajam knjiga i obrazovanja* ima petnaestogodišnju tradiciju i održava se svakog proljeća u Podgorici. Međutim, po procjeni crnogorskih nacionalista taj sajam nije dovoljno „crnogorski“ jer su izostale očekivane nagrade za njihova „kapitalna“ izdanja, pa od 2015. godine organizuju svoj *Internacionalni sajam knjiga* sa „crnogorskim“ programima, učesnicima i nagrađenima. Osnivač sajma je Glavni grad u vrijeme kada mu je na čelu bio Slavoljub Stijepović, bivši ministar prosvjete, podržavalac i finansijer aktuelne jezičke politike i njenih realizatora, danas generalni sekretar predsjednika države i istovremeno akter afere „Koverta“ i osumnjičeni za pranje novca kao saučesnik. Direktor ovog drugog, „crnogorskog“ *Sajma* je logično, predstavnik iste ideološke matrice, predavač na FCJK sa Cetinja, dr Vladimir Vojinović.

4. *Dva studija crnogorskog jezika*, Studijski program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti počeo je sa radom 2008. na Filozofskom fakultetu Univerziteta Crne Gore u Nikšiću. Na njemu rade 13 doktora nauka iz oblasti jezika i književnosti, za nešto više od decenije rada, diplomu osnovnih studija stekao je 131 student, diplomu profesora crnogorskog jezika i južnoslovenskih književnosti njih 98. Magistiralo je desetero, a doktoriralo je pet sjajnih kandidatkinja. Ovaj Studijski program organizuje međunarodni slavistički skup *Njegoševi dani* na kojem učestvuju najznačajniji evropski i južnoslovenski slavisti. Studijski program je stalno na udaru i srpskih i crnogorskih nacionalista, ovi drugi su više puta javno zatražili njegovo ukidanje kao najjačeg anticrnogorskog uporišta. Vlada Crne Gore osniva Fakultet za crnogorski jezik i književnost 2014. godine na Cetinju, bez naučnog kadra i stvarnog društvenog i naučnog opravdanja. Tim se činom još jednom pokazala politička preferencija i krunisalo višegodišnje političko i finansijsko ulaganje u crnogorski jezički nacionalizam, koji, vidjeli smo, izaziva nove podjele u društvu. FCJK je jedina obrazovna institucija u Crnoj Gori koja je pod ingerencijom Ministarstva finansija, izvan je univerziteskih okvira i bilo

kakve akademske kontrole, pa prema tome, nikome ne polaže račune za svoj rad.

Drugi član u ovim pobrojanim crnogorskim binarnim opozicijama (osim crkve) nastajao je pod izgovorom da prvi član nije dovoljno „crnogorski“. Takva obrazloženja su proizvoljna i neutemeljena na egzaktnim podacima, a stvarni razlog nastanka duplih institucija jesu zajednički interesi sa jedne strane, vlasti koja podržava i koristi sve nacionalizme¹, a sa druge strane, nosilaca i realizatora tih projekata koje motiviše novac, moć i drugi benefiti. Kad je Crna Gora u pitanju, možemo slobodno reći: ni manje zajednice, ni više podjela, što je veoma opasno i neprimjereno demokratskim i prosperitetnim društvima.

U ovom radu pokušaćemo da odgovorimo zašto je došlo do toga da „jotacija“ postane *differentia specifica* i simbol podjela među Crnogorcima, dajući tako mogućnost novih vještačkih podjela, već ionako do kraja podijeljenog crnogorskog društva. Posebna pažnja biće posvećena i implementaciji i akceptuaciji novonormiranih jotovanih oblika, tj. ispitaćemo koliko se oni koriste u obrazovnom sistemu, državnim institucijama i medijima.

Jotovana i nejotovana varijanta crnogorskog standarda

U nauci o jeziku i sociolingvistici utvrđena je činjenica da jezik nije homogen i da se raslojava u zavisnosti od toga kakvu ulogu ili funkciju u društvu i kulturi ima. U okviru teritorijalnog raslojavanja jezika nastaju dvije vrste pojava: narodni govori ili dijalekti i varijante standardnog jezika. Ova druga pojava ili varijantnost tipična je za policentrične standardne jezike, tako je srpskohrvatski imao dvije varijante: istočnu (srpsku) i zapadnu (hrvatsku) i dva književnojezička izraza: bosanskohercegovački i crnogorski. Međutim, nije obično da jedan mali (po broju govornika i po teritoriji koju zahvata) u procesu restandardizacije jezik, kakav je crnogorski, ima normu koja funkcioniše u formi varijanata među sobom suprotstavljenih, ne samo lingvistički. A sasvim je neobično, bolje reći pogrešno, da oni koji vode jezičku politiku i koji su kodifikovali pravopisnu i gramatičku normu, samo jednu od tih varijanata (jotovanu) smatraju crnogorskim, a nejotovanu srpskohrvatskim ili srpskim jezikom. Iz tog razloga, tu varijantnost norme smatraju privremenom, do momenta kada će se jotovana varijanta, kao autohtono crnogorska, uspostaviti kao jedina, nakon privikavanja korisnika na oblike koji su inače, „opšteupotrebni“ što je samo po sebi apsurd.

¹ Budući da je nacionalizam veoma pogodan za skretanje pažnje sa unutrašnjih poteškoća i problema, njime se ciljano upravlja odozgo (Kordić 2010: 333).

Različit stav prema varijantama u crnogorskom standardu, iako su zvanično ravnopravne jer su u normativima određene kao dubletne, te mišljenje da je crnogorska varijanta samo jotovana, nosilac aktuelne crnogorske jezičke politike, A. Čirgić više puta je istakao. Navodimo ovaj njegov citat: „Prvi put u Crnoj Gori postoji jasna jezička politika afirmacije crnogorskog jezika. Istina je da je učinjen veliki napredak. Brojna djela se publikuju u skladu sa novim pravopisom. U nekim institucijama to se sprovodi dosljedno. Urednici dnevnih novina i časopisa više ne zabranjuju novinarima i publicistima da pišu u skladu sa novim pravopisom.“ (A. Čirgić, *Stavljena tačka na jezičku inferiornost*, Pobjeda 21. februar 2011, str. 11). Nakon ovako artikulisanog iskaza nameću se pitanja:

1. Zar nije u skladu sa novim *Pravopisom crnogorskoga jezika* i upotreba nejotovanih oblika, kad oni kao ravnopravni postoje u pravopisu?

2. Kojim se jezikom u medijima i izdavaštvu koristimo kad ne jotujemo? Znači li to da ako ne jotujemo to nije crnogorski, nego srpski, hrvatski ili bosanski?

3. Da li, ako se toliko insistira na jotovanim oblicima kao jedino crnogorskim, nejotovani postoje samo formalno i biće ukinuti kada se postigne potpuna „afirmacija crnogorskog jezika“?

Ova i druge izjave glavnog reprezentata aktuelne crnogorske jezičke politike i izjave njegovih podržavalaca potvrđuju naše mišljenje da je težnja crnogorskih jezičkih nacionalista da nerado prihvaćeni, nejotovani oblici, kao odraz jezičke *asimilacije* i *unifikacije* ili bolje *inferiornosti*, *servilnosti* i *provincijalnosti*², budu samo privremeno i prelazno rješenje do potpune i sveprisutne crnogorske *jotacije* (Glušica 2016: 20). Upravo u pravopisu A. Čirgića, predatom Ministarstvu prosvjete i nauke 2009. godine, ponuđena je dominantno jotovana varijanta crnogorske norme, kao jedino ispravna, zastupljena je i u Nikčevićevom pravopisu iz 1997, i ona je očigledno, krajnji cilj i dokaz “različitosti” crnogorskog jezika od srpskog, hrvatskog i bosanskog. Da se samo jotovana varijanta smatra crnogorskom pokazuje nam i činjenica da su tom varijantom pisani *Pravopis*, *Gramatika crnogorskoga jezika*, čak i Silićeva brošura o naučno-metodološkim osnovama standardizacije crnogorskog jezika. U jotovanoj varijanti je uglavnom, sve što se objavljuje na Institutu/Fakultetu za crnogorski jezik i književnost.

² Sve istaknute riječi su iz citiranog intervjua A. Čirgića: *Stavljena tačka na jezičku inferiornost* i predstavljaju njegov stav o nejotovanim oblicima kao produktima asimilacije i unifikacije.

Kako funkcioniše dubletna norma

Korisnici crnogorskog standardnog idioma, dakle, mogu da izaberu koji sistem oblika će koristiti u situacijama u kojima je obavezna upotreba standardnog varijeteta: nejotovani ili jotovani. Najveći broj govornika nastavlja da upotrebljava više od vijek i po izgrađivanu i već stabilizovanu normu i ne želi da mijenja obrazovanjem stečene pravopisne i pravogovorne navike. Oni koji odaberu jotovanu varijantu imaju više problema, jer ona nije systemska, ima mnogo odstupanja i izuzetaka. Iako je važeće drugo izdanje *Pravopisa crnogorskoga jezika* čišćeno od jednog broja jotovanih oblika, nije se postiglo mnogo jer se taj posao ne može uraditi temeljno i sistematski, budući da ne postoje utvrđeni kriterijumi i naučno opravdanje za odabir oblika koji su ušli u normu. Odlučivano je po slobodnoj procjeni i volji kodifikatora, zato se u crnogorskim normativističkim djelima ne mogu naći objašnjenja, niti naučno argumentovani razlozi zašto su neki oblici postali normativni, a drugi nijesu. Nesumnjivo je drugo izmijenjeno izdanje *Pravopisa* oslobođeno onih apsurdnih rješenja koje je Ekspertska komisija, tražeći sistem unijela u normu (*ćelina, ćeme, ćelohranitelj*), ali i dalje nema jasnih i naučno opravdanih pravila na osnovu kojih korisnici mogu znati koji su jotovani oblici normirani i zašto, a koji nijesu.

Nemanje sistema i kriterijuma uzrokuju nedosljednost u pravilima, a onda i nesigurnost korisnika koji izaberu jotovanu varijantu, zbog koje su prinuđeni da stalno provjeravaju u *Pravopisu* šta je pravopisno dopušteno, a šta nije. Tako se dešava da zagovornici i pristalice nove jotovane varijante pravopisa, griješe jer upotrebljavaju jotovane oblike kojima je priznat, ali i one kojima nije priznat normativni status, kao npr. *pljesma, vljera, mljera, blježati, šedok, šedočiti, šedočanstvo, ošedočeni, šeromah, šeromština, šenka, ćetati, proćetati* i druge. Greške ove vrste prave se iz razloga što se korisnici više oslanjaju na narodne govore u kojima postoji njima dobro znana implicitna norma, a manje na eksplicitno propisanu normu u *Pravopisu*. Posebno situaciju komplikuju i zbunjuju korisnike primjeri različitog normativnog statusa riječi istog korjena koje po svim kriterijumima moraju imati isti tretman.

Druga vrsta grešaka, veoma čestih kod korisnika jotovane varijante, odnosi se na nedosljednu upotrebu odabrane varijante, tj. istovremeno korišćenje i jotovanih i nejotovanih oblika što pravopisom nije dozvoljeno. U normativističkim priručnicima jasno je istaknuto da pri upotrebi takvih oblika govornik standardnog jezika mora biti dosljedan. Silić eksplicitno iskazuje pravilo o dosljednosti upotrebe odabranog sistema oblika: „govorniku

nije dopušteno da sad upotrebljava oblike tipa polećeti, sad oblike tipa pole-tjeti“ (Silić 2010: 14). Govorniku nije dopušteno, ali kodifikatoru jeste. Iako se veoma trudi da dosljedno jotuje, što mu kao Hrvat koji „ne poseduje znanje crnogorskoga jezika“ nije nimalo lako, njemu se ipak „ponegde“ provuče nejotovani oblik npr. *Jastreb će poletjeti* (Silić 2010: 40), *Prosjak ga moli* (40) pored češćih jotovanih: *lećeti* (9), *polećeti* (14) *Lećeli su iznad kukuruza* (35). I u *Gramatici crnogorskoga jezika* koja je pisana jotovanom varijantom provuku se i nejotovani oblici (*prosjek*, str. 190). Ako normativisti nijesu dosljedni u poštovanju pravila koje su sami propisali, onda možemo misliti koliko će biti dosljedni obični korisnici jotovane varijante.

Govornici koji odluče da koriste jotovanu varijantu moraju od dubletnih oblika uvijek odabrati jotovane, pa čak i ove: *šekutić, šeta, žena, mržeti, šćeti, đetlić, đevica, ućeha, ućešiteljka, ućešiti, neućešan, došetljiv...* što se se zaista rijetko praktikuje. Najčešće onaj koji odabere jotovanu varijantu iz nje uzima samo neke oblike po sopstvenom izboru, dok najveći dio propisanih ne koristi. Za takvu praksu od brojnih primjera navodimo stručni tekst iz časopisa *Vaspitanje i obrazovanje* u kojem registrujemo jotovane oblike, npr: *đeca imaju pravo; garantuju đetetu sva prava; đečja prava; pomoć đeci; idol đeci*; upotrijebljene naporedo sa nejotovanim: *bezbržno djetinjstvo; posjeduje; sa sjednica; posjete značajnim mjestima; mora da posjeduje* i drugi.³ Iz primjera vidimo da je autor koristio samo oblike sa jotovanim dentalom *d*, u leksemama *đeca, đeteta, đečji*, i to nedosljedno (*djetinjstvo*), dok ostale slučajeve jekavskog jotovanja ne upotrebljava (*sjednica, posjete, posjedovati*).

Veoma je teško dosljedno se pridržavati jotovane varijante jer skoro niko, pa ni oni koji su propisivali ovu normu, ne vlada potpuno svim pravilima i primjerima koji su propisani kao pravilni u ortografskoj normi. I u tekstovima nastavnog kadra sa FCJK, dakle, nosilaca i propagatora jotovane varijante, imamo brojne primjere miješanja jotovanih i nejotovanih oblika.

³ Primjeri su uzeti iz rada Nikole Raičevića „Odjeljski starješina i njegove funkcije“ objavljenog u časopisu za pedagošku teoriju i praksu *Vaspitanje i obrazovanje*, Podgorica 2014. str. 145-164. Lektorka u ovom časopisu je zaposlena na FCJK i pristalica jotovane varijante, pa ne znamo da li su ove sintagme i oblici izbor autora rada ili su odraz lektorkinih intervencija, koja u svakom slučaju, veoma loše radi svoj posao. U tom časopisu bila sam više godina članica Redakcije, ostavku na to mjesto sam podnijela kada su počeli da se objavljuju radovi na jotovanoj varijanti, smatrajući da u jednom naučnom časopisu (za pedagošku teoriju i praksu) nema mjesta nenaučno zasnovanim rješenjima u ortografskoj normi.

Za ilustraciju navodimo jedan tekst profesorice sa FCJK u kojem se naizmjenično upotrebljavaju nejotovani i jotovanui oblici. U članku „Stvaralaštvo Slobodana Vukanovića za djecu i mlade“ autorka je u većini primjera, kao i u naslovu koristila nejotovani oblik *djeca*. Međutim, u tekstu se pored ovog više puta pojavljuje i jotovani oblik *đeca*. U istom tekstu se u jednom citatu kolege, saradnika sa fakulteta A. Radomana, agilnog borca za jotovani crnogorski jezik, pojavljuje pomenuta nedosljednost: „Našli su se u njemu i klasiци crnogorske književnosti za *đecu* ... ali i pisci koji su tek zakoračili u svijet *đečije* književnosti ... Vukanović je vodio računa i o recepcijskim prohtjevima savremene *dječje* publike“.⁴

Ovaj pravopisni kaos i nesređenost u jotovanoj varijanti izbjegavaju svjesno oni koji odbijaju da koriste jotovane oblike u javnom diskursu i registrima koji zahtijevaju upotrebu standardnog idioma, pa se pridržavaju sistemskih rješenja i pravila koja su postojala i u prethodnoj normi. Njihov broj je dominantno veći u crnogorskoj jezičkoj zajednici, tako da se upotreba jotovane varijante crnogorskog jezika, uprkos nastojanjima nosilaca te jezičke politike i političke i finansijske moći koja stoji iza njih, svela samo na upotrebu na FCJK, Matici crnogorskoj i drugim nevladinim organizacijama koje podržavaju jotovanu varijantu kao simbol crnogorskog identiteta.

Implementacija i akceptucija novopropisane norme

Dvije važne faze u Radovanovićevom idealnom modelu planiranja jezika jesu implementacija ili primjena standardne norme i akceptucija ili njeno prihvatanje. Ove dvije faze se prepliću jer primjena podrazumijeva da je norma prihvaćena u jezičkoj zajednici kojoj je namijenjena. Dakle, onog momenta kada se norma počne primjenjivati u medijima, administraciji i obrazovnom sistemu može se reći da je ona prihvaćena i da su prethodne faze u procesu standardizacije (selekcija, deskripcija, kodifikacija, elaboracija) bile uspješne. Da bismo odgovorili na pitanje da li se novonormirana jotovana varijanta crnogorskog standarda primjenjuje u registrima obavezne upotrebe standardnog varijeteta, tj. da li je ona prihvaćena u tri najvažnije sfere upotrebe standardnog jezika: obrazovnom sistemu, državnoj administraciji i medijima štampanim i elektronskim, poslužićemo se, pored

⁴ Primjeri su uzeti iz članka Sofije Kalezić-Đuričković „Stvaralaštvo Slobodana Vukanovića za djecu i mlade“ *Vaspitanje i obrazovanje*, br. 1, Podgorica 2019, str. 91–99.

sopstvenih istraživanja i rezultatima iz tri diplomska rada naših studentkinja⁵.

Primjena jotovane varijante u obrazovnom sistemu i udžbenicima

Najprije ćemo predstaviti primjenu jotovane varijante u obrazovnom sistemu i udžbenicima crnogorskog jezika. S obzirom na to da je Vladino Ministarstvo prosvjete i nauke bilo organizator procesa kodifikacije crnogorskog jezika, formiralo je Savjet za standardizaciju crnogorskog jezika (2008), pa Ekspertsku komisiju (2009), proglasilo službenim *Pravopis crnogorskoga jezika* (2009) i *Gramatiku* (2010), osnovalo Institut za crnogorski jezik i književnost (2010), pa od njega Fakultet za crnogorski jezik i književnost (2014), podržavajući crnogorski jezički nacionalizam i njegove nosioce, možemo reći da je to Ministarstvo najodgovornije za sve što je urađeno u procesu restandardizacije crnogorskog jezika.

Ministarstvo prosvjete je radilo i sve potrebno da se nova norma implementira u obrazovni sistem. Formirane su brojne komisije za izradu novih nastavnih programa, za pisanje, recenziranje i lektorisanje novih udžbenika za crnogorski jezik, pri čemu se o sastavu komisija strogo vodilo računa da u njih ne ulaze najbolji i najsposobniji, već najlojalniji nosiocima i propagatorima novouvedenih promjena u normi. U svim komisijama su i članovi I/FCJK, koji osiguravaju i kontrolišu uvođenje jotovane varijante u udžbenike, ali i pjesnika i književnika – boraca za jotovanu varijantu. Sve predloženo se ekspresno prihvata i usvaja na *Savjetu za opšte obrazovanje*. Od loših pravopisa i gramatike i insistiranja na *jotaciji* opasnije je to što se u obrazovni sistem sa novim udžbenicima unose nenaučne činjenice i nacionalistički mitovi, ali i nekvalitetni književni tekstovi, slabih estetskih vrijednosti od podobnih autora.

Nastavni predmet za jezik i književnost u crnogorskom douniverzitet-skom obrazovnom sistemu političkim dogovorom u Skupštini Crne Gore nazvan je crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik, umjesto dotadašnjeg naziva maternji jezik. Nastavu drži jedan, a ne četiri nastavnika, obično sa

⁵ Radi se o diplomskim radovima kandidatkinja sa Studijskog programa za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti, rađenim na Filozofskom/Filološkom fakultetu koji se nalaze u biblioteci Fakulteta. Prvi je rad Jovane Đurković, 2016: *Primjena jotovane varijante crnogorskog pravopisa u udžbenicima crnogorskog jezika za osnovne škole*; drugi rad Jelene Trebješanin, 2014: *Primjena Pravopisa crnogorskoga jezika u administraciji i medijima* i treći rad Jelice Šćepanović, 2019: *Primjena jotovane varijante crnogorskog jezika u elektronskim medijima*.

diplomom profesora srpskohrvatskog, srpskog ili crnogorskog jezika, i u učionicama u kojima zajedno sjede đaci crnogorske, srpske, bošnjačke, hrvatske i drugih nacionalnosti, na savršeno razumljivom zajedničkom jeziku, onako kako se to radilo i prije jezičkih reformi i nacionalističkih jezičkih politika. Veoma je važno da se djeca ne razdvajaju u različita odjeljenja po nacionalnoj i jezičkoj pripadnosti kao što se radi u višenacionalnim sredinama u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji. Još nijedna nacionalna partija ili organizacija u Crnoj Gori nije zatražila nastavu na „svom“ jeziku (osim Albanaca, jer se tu zaista radi o različitom jeziku) i u posebnim odjeljenjima, što opet ne isključuje mogućnost da će do takvih zahtjeva doći u budućnosti, naročito, ako se bude insistiralo na razlikama u novim standardima.

Ovdje ćemo analizirati samo upotrebu jotovane varijante u udžbenicima za crnogorski jezik, ne i ostale njihove odlike, niti udžbenike iz drugih predmeta. U radu iz 2016. analizirano je 29 udžbenika iz sva tri ciklusa osnovne škole. Udžbenici za osnovnu školu i njihovi autori u najvećem broju, ostali su isti kao oni od prije uvođenja nove norme, ali su različiti recenzenti i urednici, pa su udžbenici prilagođeni novouvedenoj normi ili jotovani uz saglasnost autora. Pisani su dominantno ćirilicom u nižim razredima, a u višim imamo nekih naslova i na latinici. Kako su obje varijante ravnopravne u normi, u udžbenicima za osnovnu školu vodi se računa o njihovoj ravnopravnoj upotrebi, korišćenjem dubletnih rješenja tipa: *De/gdje će se to dogoditi?* Neki autori udžbenika svjesno su izbjegavali riječi koje se mogu pojaviti u jotovanoj varijanti, što se vidjelo upoređivanjem starih i novih izdanja udžbenika. Kao primjer za takvu praksu navedena je radna sveska *Riječ po riječ* za 6. razred, u starim izdanjima pitanja su bila u obliku: *Gdje nastaje pojava? Gdje nastaje kiša?* a u novim: *Na kojem mjestu nastaje pojava? Na kojim visinama nastaje kiša?* Konstatovana je i mala frekventnost tekstova originalno pisanih jotovanom varijantom.

Kada su u pitanju odlični udžbenici maternjeg jezika i književnosti za opštu gimnaziju, rađeni više od četiri godine, odmah su povučeni iz upotrebe nakon pobjede nacionalističkog pristupa u jeziku, jer su njihove autorke odbile da ih prilagode novouvedenoj normi.⁶ Nove „jotirane“ udžbenike za crnogorski jezik napisali su za nekoliko mjeseci većiskusni stručnjaci A. Čirgić i J. Šušanj. Kako pokazuje stanje u praksi, i nakon toliko godina stari

⁶ Autorke udžbenika maternjeg jezika *Svijet jezika* i književnosti *Čitanke* za opštu gimnaziju Rajka Glušica, Dajana Ševaljević, Tatjana Bečanović i Božena Jelušić protivile su se promjenama koje su uvedene u pravopisnu i gramatičku normu, pa su iz tog razloga odbile da se njihovi udžbenici prilagođavaju toj normi.

se gimnazijski udžbenici kopiraju i koriste, a nove jotovane Zavod za udžbenike i nastavna sredstva redovno štampa i prodaje, ali se u nastavnom procesu ne koriste.

Primjena jotovane varijante u državnim institucijama

Administrativno-pravni funkcionalni stil standardnog jezika je jedan od registara u kojima je upotreba standardizovane norme obavezna. Interesantno je vidjeti koja se varijanta crnogorskog standarda upotrebljava u državnoj administraciji, ministarstvima, Vladi i da li se u toj sferi upotrebe standarda išta promijenilo u odnosu na prethodnu normu. Istraživanje rađeno 2014. obuhvatilo je analizu tekstova i objava na zvaničnim sajtovima Vlade Crne Gore, Skupštine Crne Gore i sajtovima crnogorskih ministarstava prosvjete i sporta, nauke, finansija, kulture, unutrašnjih poslova i odbrane. Vlada Crne Gore objavljuje svoja saopštenja i dokumenta u nejotovanoj varijanti, dok na sajtu Skupštine imamo i saopštenja pisana jotovanom varijantom. Sva dokumentacija na sajtovima odabranih ministarstava je u nejotovanoj varijanti osim Ministarstva prosvjete i sporta na čijem sajtu se pored nejotovanih nalaze i nedosljedno jotovana saopštenja. Rezultate iz 2014. godine uporedili smo sa današnjim stanjem. Pregledanjem sajtova istih državnih institucija i dokumenata na njima možemo zaključiti da sve institucije dominantno koriste nejotovanu varijantu. I one institucije koje su u prvom istraživanju (Skupština Crne Gore i Ministarstvo prosvjete) imali uređene sajtove i na jotovanoj varijanti kao izraz lojalnosti državi ili izraz podrške aktuelnoj jezičkoj politici čelnih ličnosti tih institucija, sada ih nemaju. Nakon smjene tih čelnih ljudi (predsjednik Skupštine Crne Gore Ranko Krivokapić i ministar prosvjete Slavoljub Stijepović) smijenjena je i jotovana varijanta u tim institucijama.

Poznato je da je jezička politika dio opšte politike jedne države, crnogorsku jezičku politiku kreira i realizuje Vladino Ministarstvo prosvjete sa Fakultetom za crnogorski jezik i književnost sa Cetinja, institucijom stvorenom od Vlade za tu svrhu. Sad dolazimo do paradoksalne situacije, državne institucije koje podržavaju kreatore (i sami su kreatori) i realizatore jezičke politike, nekorišćenjem jotovane varijante u praksi, ne podržavaju najmarkantniji i „najcrnogorskiji“ rezultat te jezičke politike.

Primjena jotovane varijante u medijima

Veoma važan domen upotrebe standardnog jezika, možda i najvažniji jer je sve uticajniji kad je jezička kultura u pitanju, jesu mediji, bilo štampani, bilo elektronski. Kakva je upotreba jotovane varijante u crnogorskim štampanim medijima ispitivano je u radu iz 2014. i te rezultate ćemo uporediti sa današnjim stanjem. U dnevnim listovima *Pobjeda*, *Vijesti* i *Dan* koristi se isključivo nejotovana varijanta, osim u *Pobjedi* u autorskim tekstovima. Prva dva dnevna lista štampaju se latinicom, a *Dan* je na ćirilici. Novinari sva tri lista dosljedno koriste ortografsku normu koja je postojala i prije crnogorskih normativa. Isto stanje možemo konstatovati i danas. Moramo ipak istaći slučaj lista *Pobjeda*, koji kao režimski list, otvoreno podržava i propagira sve aktivnosti i zagovornike jotovane varijante, uposlenike na FCJK i funkcionise kao njihov uslužni servis, a pri tom novinari i urednici u tom listu ne koristi novousvojenju jotovanu varijantu u svojim tekstovima.

U istraživanju primjene jotovane varijante iz 2014. obuhvaćena je njena upotreba na crnogorskim televizijama. U najkraćim crtama zaključak tog istraživanja je bio da nijedna televizija ne koristi novonormiranu varijantu u svojim programima. Praćeni su programi većeg broja televizija: *RTCG 1*, *RTCG 2*, *Televizija Vijesti*, *Atlas* i *Pink M*, kao i nekih lokalnih televizija: *TV Nikšić* i *TV Boka*. Konstatuje se i da većina novinara televizije 777 ne koriste jotovanu varijantu, osim voditeljke emisije *Raskovnik* koja je dosljedna u njenoj upotrebi. Ovo istraživanje je vršeno nakon pet godina od usvajanja prvog službenog *Pravopisa crnogorskoga jezika*, sa zaključkom da se na osnovu štampanih dnevnih listova i televizijskih programa može reći da jotovana norma u medijima nije prihvaćena.

Istraživanje o upotrebi jotovane varijante crnogorskog standarda u elektronskim medijima rađeno je 2019. godine, nakon dakle, decenije od usvajanja prvog službenog crnogorskog pravopisa. U analizu su ušli: televizije, radio stanice, web stranice, tzv. portali, koji djeluju u Crnoj Gori. Posebna pažnja posvećena je javnom servisu, *Radio-televiziji Crne Gore*, finansiranom od strane svih građana, ali pod jakim uticajem i kontrolom vlasti. Nakon analize brojnih programa zaključak je da se na televiziji ne primjenjuje jotovana varijanta crnogorskog standarda. Niti jedan od urednika i voditelja informativnog programa ne upotrebljava jotovane oblike. Za razliku od televizije, drugačija je situacija na *Radiju Crne Gore* u čijem informativnom programu možemo čuti i novinare koji upotrebljavaju jotovanu varijantu, ali nedosljedno. Tako smo dobili veoma neobičnu pojavu na javnom servisu – bitno se razlikuje propagirana varijanta standarda od upotrebne, odnosno

jotovana varijanta crnogorskog standarda i njeni zastupnici promovišu se i podržavaju na RTCG-e, iako se u informativnim, ali i drugim, programima ta varijanta ne koristi.

Kada je u pitanju nezavisna televizija *Vijesti*, takođe se ne koristi jotovana varijanta crnogorskog jezika, ali za razliku od *RTCG*-e, o pitanju jezičke politike i stanja u jeziku ne izriču se vredonosni sudovi niti se svrstavaju na jednu od dvije suprotstavljene strane. U Crnoj Gori donedavno je emitovala svoj program *PINK M* televizija koja je, kao i javni servis, bila pod kontrolom vlasti, podržavala aktuelnu jezičku politiku i njene tvorce i izvođače, a ipak u svom programu nije koristila jotovane oblike. Jedina televizija koja je koristila jotovanu verziju crnogorskog jezika jeste privatna komercijalna televizija *777*, u emisiji *Raskovnik*, međutim, otkad je voditeljka i urednica te emisije postala poslanica u Skupštini Crne Gore, na ovoj televiziji se ne upotrebljavaju jotovani oblici.

Kada su u pitanju portali i upotreba jotovane varijante crnogorskog standarda, analizirani su informativni tekstovi na sljedećim web portalima: *Dan*, *IN4S*, *Portal Analitika*, *CDM-a*, *Pobjede*, *Standarda*, *Aktuelno* i *FOS Medija*. Prva dva portala su na ćirilici, a svi ostali na latinici. U vijestima portala *Dan* i web stranici *IN4S* ne koriste se jotovani oblici riječi, jer su ova dva portala prosrpski orijentisana i profilisana u smjeru negiranja crnogorskog jezika uopšte, a jotovanih oblika pogotovo. Ostali mediji – portali, svi su na latinici, a iako prihvataju crnogorski jezik, ne koriste dosljedno upotrebu jotovane varijante crnogorskog standarda. Među takve medije ubrajamo: *Portal Analitiku*, *CDM*, *Pobjedu* (koja prenosi tekstove iz štampanog izdanja), *Standard*, *Aktuelno*, *FOS Media* ili *Skala radio*. U njima se dominantno upotrebljavaju nejotovani oblici, iako su svi veoma agilni kada je u pitanju podrška crnogorskim jezičkim nacionalistima i promocija njihovih aktivnosti i djela. Dolazimo do već viđene situacije u državnim institucijama, iako se otvoreno medijski i politički favorizuju nosioci aktuelne jezičke politike, njihov glavni proizvod – jotovana varijanta crnogorskog standarda u elektronskim medijima se dominantno ne upotrebljava, ili se upotrebljava sporadično i nedosljedno.

Analizom velikog broja programa i tekstova elektronskih medija sa aspekta primjene jotovane varijante crnogorskog standarda u njima, može se zaključiti da je ta upotreba nedosljedna, neujednačena, sporadična i ispolitivizovana, te da njena primjena uprkos preporukama i snažnoj političkoj i finansijskoj podršci nije zaživjela. Nijedan medij, ni štampani ni elektronski, nije ništa mijenjao u svom pisanom i govornom iskazu, niti je prihvatio novonormirane oblike i nova slova. Sporadično i rijetko se može čuti da poneki

novinar koristi jotovane oblike. Državna administracija, ustanove, institucije, takođe ne prihvataju nova pravila propisana normativima crnogorskog jezika. U obrazovnom sistemu, uprkos novim udžbenicima crnogorskog jezika u kojima je dubletna norma, nema systemske upotrebe jotovane varijante jer je u drugim predmetnim oblastima ona izostala. Nastavnici i profesori uglavnom, ne mijenjaju normu na kojoj su se obrazovali i stekli diplome, pa je pritisak na učenike smanjen.

Dakle, u tri osnovna domena upotrebe standardnog jezika: medijima, državnoj administraciji i obrazovnom sistemu (osim u udžbenicima crnogorskog jezika naporedo sa nejotovanom) ne koristi se jotovana varijanta. Nejotovana varijanta koja se i do sada dominantno koristila u javnoj sferi upotrebe jezika, kao uostalom i u proteklih više od sto godina u Crnoj Gori, nastavlja da se koristi u situacijama koje zahtijevaju upotrebu standardnog jezika, a jotovana varijanta i dalje živi samo u kolokvijalnom govoru i nekim dijalektima.

Zaključne napomene

Prošlo je deset godina od ministrovog usvajanja prvog *Pravopisa crnogorskoga jezika* i njegovog proglašenja za službeni i obavezujući u Crnoj Gori. Kreatori i realizatori crnogorske aktuelne jezičke politike Ministarstvo prosvjete i Vladin Institut/Fakultet za crnogorski jezik i književnost nijesu napravili niti jedno istraživanje, niti organizovali razgovor, savjetovanje ili raspravu o elaboraciji, implementaciji i akceptuaciji novouspostavljene norme sa onima koji treba da primjenjuju normu: stručnjaci za jezik, književnici, novinari, profesori i nastavnici jezika, učitelji, intelektualci i drugi pojedinci i ustanove, kao što nijesu, uostalom, ni u procesu kodifikacije ili uspostavljanja standardnojezičke norme. Umjesto preispitivanja urađenog, Ministarstvo prosvjete i dalje nekritički prihvata i podržava sve ono što predlažu i rade na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost. O jezičkoj politici nikada se nije povela konstruktivna rasprava, niti o bilo kojoj fazi restandardizacijskog procesa. Radikalno promijenjena norma u jotovanoj varijanti se nametnula korisnicima bez dogovora, pa se iz tog razloga ona doživljava kao nešto strano i teško se prihvata.

Opštepoznata je činjenica da sudbinu neke eksplicitno uspostavljene jezičke norme određuju korisnici njenim prihvatanjem ili odbacivanjem. Čak i ako politika i državni aparat stanu iza nekog normativa, opet su korisnici oni koji presuđuju. Politika i državni aparat mogu presijom obezbijediti obaveznu upotrebu određenih normativa samo u udžbenicima i državnoj

administraciji, što se u crnogorskom slučaju desilo u prvom, ali ne i u drugom domenu upotrebe. Kako smo vidjeli iz istraživanja u državnoj upravi i administraciji ne primjenjuje se jotovana varijanta crnogorskog standarda, iako iza njenih tvoraca stoji sama država i njena vladajuća politika. Međutim, država i politika ne mogu uticati na ostale sfere upotrebe jednog standardnog jezika (mediji, književnost, javna komunikacija), što se potvrdilo i u crnogorskom slučaju. Čak i mediji koje kontroliše vlast i koji propagiraju i podržavaju aktuelnu jezičku politiku i njene repereze, ne koriste novonormiranu jotovanu varijantu crnogorskog standarda. Korisnici norme koja postoji u jednoj sredini, a to su obrazovani građani i intelektualna elita, veoma se teško privikavaju na promjene, posebno ako su radikalne i nametnute, a takve jesu ove propisane crnogorskim normativima.

Aktuelna jezička situacija u Crnoj Gori veoma je kompleksna. Podjela na crnogorski, srpski, hrvatski i bosanski, a onda podjela na jotovani i nejotovani crnogorski, i sve to u zajednici od oko šest stotina hiljada govornika. Dokle god podjele budu politički cilj, one će biti odlika i jezičke politike. To je odavno potvrđena činjenica jer je svaka jezička politika dio opšte državne politike, pa se po jezičkoj politici može ocjenjivati ukupna politika u nekom društvu. Sudeći i po jezičkoj politici crnogorsko društvo je duboko i na više nivoa podijeljeno. Postojeće jezičke podjele veoma su štetne i mogu biti pogubne po crnogorsko društvo i kulturu, a prevazilaze se standardnim jezikom koji ujedinjuje sve građane Crne Gore, bez obzira na nacionalnu pripadnost (osim Albanaca i Roma). Osnova tog standardnog varijeteta je crnogorska varijanta nekadašnjeg policentričnog srpskohrvatskog jezika, uz naravno, izvjesne izmjene koje prate jezički razvoj i novu konvenciju, tj. standard sa stopepedesetogodišnjom tradicijom u višenacionalnoj i multikulturalnoj Crnoj Gori, standard koji se i danas dominantno upotrebljava u crnogorskom javnom diskursu. Takav zajednički standard, prihvatljiv za sve, pod crnogorskim imenom (tako je određeno Ustavom, član 13), treba da bude u službenoj upotrebi i da povezuje crnogorske građane u jednu jezičku zajednicu, što je ujedno i najvažnija funkcija standardnog jezika, bez obzira na to kako bi ga neki govornici nazivali.

Jotovana varijanta crnogorskog standarda uspostavljena procesom kodifikacije kroz crnogorska normativistička djela: pravopis i gramatiku, upotrebljava se u službenoj upotrebi i javnom diskursu i nakon deset godina – veoma rijetko i sporadično. Njenu upotrebu forsiraju samo zaposleni na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost, članovi nekih procnogorskih asocijacija i nevladinih organizacija. Nijedan crnogorski medij, kako štampani,

tako elektronski ne upotrebljava novonormirane jotovane oblike (osim rijetkih pojedinaca). Ista je situacija u administrativnom funkcionalnom stilu, u ministarstvima i državnim institucijama. U obrazvnom sistemu novonormirana jotovana varijanta zastupljena je samo u udžbenicima crnogorskog jezika, kao dubletna, naporedo sa nejotovanom. Činjenica da se u situacijama koje zahtijevaju upotrebu standardnog jezika ne koristi jotovana varijanta crnogorskog standarda pokazuje da njeno prihvatanje ide teško i sporo. Po svemu sudeći, konačnu sudbinu jotovane varijante crnogorskog standarda određiće korisnici – odbacivanjem, ili što je vjerovatnije, neka politička odluka na isti način kako ju je i uvela u standardnojezičku normu.

Literatura:

- Čirgić, Adnan, Ivo Pranjković, Josip Silić, 2010: *Gramatika crnogorskoga jezika*, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica.
- Čirgić, Adnan, 2011: *Stavljena tačka na jezičku inferiornost*, Pobjeda 21. februar, Podgorica str. 11.
- Glušica, Rajka, 2011: „O restandardizaciji crnogorskog jezika“, *Studi Slavistici* VIII, University Press, Firenca, str. 271–279.
- Glušica, Rajka, 2016: „Jotovani i nejotovani oblici u normi crnogorskog jezika“, *Zbornik radova Sarajevski filološki susreti III*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, str. 18–30.
- Glušica, Rajka, 2018: „Crnogorski jezik između srpskog i crnogorskog nacionalizma“, *Zbornik radova Tożsamość Słowian zachodnich i południowych w świetle XX-wiecznych dyskusji i polemik*, T. 2, ur. M. Cichońska, I. Genew-Puhalewa, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2018. str. 27–46.
- Kordić, Snježana, 2010: *Jezik i nacionalizam*, Durieux, Zagreb.
- Nikčević, Vojislavm 1997: *Pravopis crnogorskog jezika*, Crnogorski PEN centar, Cetinje.
- Pravopis crnogorskoga jezika s pravopisnim rječnikom*, 2009, Službeni list Crne Gore, br. 49. Podgorica.
- Pravopis crnogorskoga jezika*, 2010, Drugo izmijenjeno izdanje, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica.
- Radovanović, Milorad, 1979: *Sociolingvistika*, Biblioteka XX vek, BIGZ, Beograd.
- Silić, Josip, 2010: *Crnogorski jezik. Naučno-metodološke osnove standardizacije crnogorskoga jezika*, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica.

Rajka GLUŠICA

A DECADE OF THE DOUBLE NORM OF THE
MONTENEGRIN LANGUAGE

Summary

It has been ten years since the adoption of The Montenegrin Alphabet (adopted in June 2009) and its proclamation as official and binding in Montenegro. The second amended edition of the spelling was printed already in the following year which is still in force today. Language policymakers, The Ministry of Education, and the Institute / Faculty of Montenegrin Language and Literature have not conducted any research or organized a discussion on the elaboration, acceptance, and implementation of the newly established norm, not to mention evaluation, since even the slightest criticism of it is seen as an attack on Montenegro, and those who criticize immediately become enemies of the state and traitors. Instead of reviewing, analyzing, and elaborating the newly introduced norm and its scope through discussions, interviews, research, round tables, and scientific gatherings, the abovementioned institutions continue to work on the process of codification as they started - behind the eyes of the public and the language professionals. The objective of the paper is to provide an analysis the current situation regarding the application of the newly adopted norm of iotation of the Montenegrin language in functional styles that require the use of standard varieties: in the education system, primarily in textbooks for primary and secondary school, then in public administration and print and electronic media.

Keywords: codification, spelling norm, elaboration, implementation and acceptance of norm, use of norms of iotation

Marija RUNIĆ

Univerzitet u Banjoj Luci/Western Washington University

Banja Luka/Bellingham

KAMPANJA „NJEGUJMO SRPSKI JEZIK”: PITANJA I ZABLUDE¹

U radu se ispituju diskurs i naučna utemeljenost kampanje ‘Njeguimo srpski jezik’, koju je u Bosni i Hercegovini, odnosno na teritoriji jednog od njenih entiteta – Republike Srpske, 2016. godine organizovala Narodna i univerzitetska biblioteke Republike Srpske, uz punu podršku javnih obrazovnih i kulturnih ustanova iz Republike Srbije. Neke od osnovnih poruka kampanje, poput one kojom se definiše pismenost, ‘pravilan’ i ‘nepravilan’ jezik, ugroženost jezika i srpska standardna varijanta u okolnostima raspada bivše Jugoslavije, kritički se propituju iz ugla saznanja i podataka kojima raspolaže nauka o jeziku. Zaključak rada je da je kampanja zasnovana na nizu popularnih predstava o jeziku, koje je, međutim, nauka o jeziku odbacila kao nenaučne. Ugrađujući u sebe ovakve zablude, kampanja zapravo promovise nenaučan pristup jeziku i time šteti naučnoj objektivnosti i toleranciji među govornicima.

Ključne riječi: kampanja ‘Njeguimo srpski jezik’, zablude o jeziku, nenaučni pristup.

¹ Ovaj rad je napisan početkom 2017. godine na poziv urednika publikacije Emira Muhića i trebalo je prvobitno da se pojavi u publikaciji *Značenje i sociokognitivne dimenzije javnog prostora u Bosni i Hercegovini* u izdanju Rotary Club Banja Luka Aequalitas. Nakon dvije godine rad je pak odbijen uz objašnjenje da ne ispunjava osnovne naučne kriterijume, a sama publikacija, zadržavši istog autora i izdavača, promijenila je ime u *Fenomenologija značenja. Jezičke, socio-kognitivne i kulturološke dimenzije domaćeg javnog prostora*.

1. Uvod

Kampanja „Njekujmo srpski jezik“ je bosanskohercegovačka verzija kampanje „Njekujmo srpski jezik“, koja je pokrenuta u Beogradu početkom 2015, da bi se od 2016. godine promovisala i na prostoru Bosne i Hercegovine kao dio šireg projekta brige o nacionalnom jeziku i pismu (<http://www.politika.rs/sr/clanak/368374/Njekujmo-srpski-jezik>, 18.1.2017).² Kampanja je zamišljena kao aktivnost poučavanja govornika kulturi „ispravnog“ jezičkog izražavanja u javnom prostoru: zaslužne javne ličnosti na plakatima i televizijskim spotovima ukazuju na neke od navodno rasprostranjenih jezičkih „grešaka“ i nude njihovo rješenje. Autoritet ponuđenim rešenjima je dodatno vizuelno obezbijeden i obaveznim prisustvom nekog od preporučenih jezičkih priručnika, kao što su pravopis, (normativna) gramatika ili rječnik.

Iako se na samom početku suočila sa neodobravanjem stručne javnosti u Srbiji, kampanja je nekritički prihvaćena i promovisana na tlu Bosne i Hercegovine, tačnije njenog entiteta Republika Srpska, uz neznatna prilagođavanja lokalnim prilikama.^{3,4} Suština primjedbi upućenih kampanji mogla bi se izraziti ovim tvrdnjama: (I) kampanja je prema svojoj osnovnoj zamisli diskriminatoriska i u suprotnosti je sa načelima modernog demokratskog društva; (II) kampanja se kosi sa razumijevanjem funkcionisanja jezika u savremenoj nauci o jeziku; (III) kampanja pati od ozbiljnih metodoloških propusta. Na primjer, propisujući isključivo jedan oblik jezičke upotrebe – oli-

² Kolika je zapravo briga autora kampanje o srpskom jeziku najbolje se vidi u izjavi Ivana Klajna objavljenoj 13. oktobra 2014. da se do tog trenutka Odbor za standardizaciju srpskog jezika „nije ni sastajao, niti je donosio ikakve odluke, već osam godina“ (http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/nijedno_ministarstvo_ne_zanima_jezicka_politika.55.html?news_id=290701, 9.2.2017)

³ Različiti aspekti kampanje su kritikovani u nizu novinskih članaka objavljenih u dnevnom listu „Danas“ i na internet portalu „Peščanik“. Za iscrpnu bibliografiju čitalac se upućuje na spisak referenci na kraju teksta. Među lingvistima koji su do sada javno osudili kampanju su Ranko Bugarski, Boban Arsenijević, Svenka Savić, Snježana Kordić, Marko Simonović, Jelena Filipović, Tanja Petrović, Stanislav Rakić, Marjana Stevanović i autorka ovog članka. Osim u novinskim člancima i na blogovima (blog Bobana Arsenijevića „Jezik. Language“), pomenuti lingvisti su svoje stavove izložili i na javnim tribinama: „Jezik i kulturna politika“, „Kako smo (p)ostali nepismeni“ i „Jezik i nacionalizam“.

⁴ „Posle je akcija stigla i u Republiku Srpsku, sa ijekavskim sloganom, dodate su nove poruke i nove ličnosti [...]“ (saopštenje Filološkog fakulteta dostupno na <http://www.politika.rs/sr/clanak/368374/Njekujmo-srpski-jezik> u Srbiji, 12.1. 2017).

čen u standardnom varijetetu – bez obzira na kontekst, kampanja diskriminiše i stigmatizuje govornike nestandardnih varijeteta i stvara prostor za netoleranciju i nerazumijevanje razlika koje odlikuju svaku jezičku zajednicu. U isto vrijeme, takvim odnosom prema jeziku kampanja u potpunosti ignoriše dostignuća i stav moderne lingvistike da osobina jezika da se manifestuje kao poseban jezički sistem u zavisnosti od teritorijalnih, vremenskih i društvenih varijabli jeste jedno od njegovih definišućih svojstava (Labov 1972). Konačno, kampanja pokazuje i ozbiljan metodološki previd: ako je jedna od aktivnosti „opismenjavanja“ ([http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:542713-Pocela-akcija-Negujmo-srpski-jezik, 31.1.2107](http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:542713-Pocela-akcija-Negujmo-srpski-jezik,31.1.2107)), kao primarnog cilja kampanje, da ukaže na najčešće „greške“ u standardnom jeziku, onda je te iste greške nemoguće utvrditi i ilustrovati na primerima iz nekih drugih jezičkih varijeteta, poput dijalekata, neformalne jezičke prakse ili srpskog kao drugog jezika, budući da se radi o različitim jezičkim sistemima, od kojih svaki podleže sopstvenom sistemu pravila.⁵

Protivno prvobitnim namjerama i očekivanjima organizatora, kampanja je otvorila čitavu „Pandorinu kutiju“ pitanja o jeziku: Šta je zapravo standardni srpski jezik u okolnostima nakon raspada Jugoslavije? U kojoj mjeri i na koji način treba da bude normiran? Koliki je opseg njegovog poznavanja među samim maternjim govornicima? Da li ga je u sadašnjem obliku uopšte moguće naučiti tokom školovanja? Koliko se standardni jezik iz normativnih priručnika i stvarna jezička upotreba razlikuju? Koji činioци određuju ponuđena rešenja u standardu: da li samo stanje u jeziku ili faktori koji su formulisani nekakvim drugačijim potrebama? I konačno, ko ima mandat da zadaje agendu jezičkom planiranju?⁶

⁵ Na osnovu primjera iz privatne prepiske putem mobilnih telefona ili društvenih mreža u kojima govornici koriste nestandardne oblike nije moguće dati ocjenu o nivou poznavanja standardne upotrebe jezika jer u takvim kontekstima standardni oblici obično ne koriste zbog drugačijih komunikacijskih zahtjeva (o kritici ovog aspekta kampanje vidjeti izjavu Bobana Arsenijevića i Svenke Savić u članku „Kako smo (p)ostali nepismeni“). Takođe, autori kampanje navode kao primer „greške“ oblik *kod kolima* iz rep pesme Hamita Đogaja, poznatijeg kao Đogani Fantastiko, govornika varijante srpskog koja je karakteristična za nematernalne govornike, izvorne govornike romskog, a rabljeni primer je u jednoj pesmi verovatno upotrijebljen ironično i kasnije postao dio popularne kulture.

⁶ O potrebi da se preispitaju postojeća normativna rješenja i uopšte njen pristup govori članak Stanimira Rakića „Da li Srbiji trebaju dva jezička standarda?“ i reference koje se u njemu navode, kao i blog Bobana Arsenijevića „Jezik. Language“.

Kada se kampanja sa istim konceptom razmatra u koordinatama javnog prostora Bosne i Hercegovine, što sa sobom neumitno nosi klupko neriješenih međunacionalnih odnosa, onda se rezonanca poruka koje se njome promiču višestruko uvećava. Pri tome se otvaraju nova pitanja, jednake kompleksnosti, poput pitanja odnosa srpskog jezika prema dva druga zvanična jezika u Bosni i Hercegovini, bosanskom i hrvatskom, te prema „srpskom“ u Srbiji, kao i pitanje da li ove odnose, i u kojoj mjeri, standardizacija može i treba da definiše, implicitno ili eksplicitno. Ako znamo da formiranje jezičkog standarda ponekad, i posebno u ovom slučaju, podrazumijeva svjestan izbor određenih jezičkih oblika, koji je nerijetko zadat vanjezičkim činiocima, nameće se sijaset gotovo nerješivih pitanja koji se eksponencijalno umnožavaju sa svakim od ponuđenih odgovora. Da li srpskim jezikom treba da se naziva svaka varijanta kojom se služe pripadnici srpske nacionalnosti ma gdje oni bili? Kako norma treba da se ponaša prema stepenu varijacije? Da li proces standardizacije podrazumijeva uvećavanje broja oblika, recimo uvođenjem i onih koji su prisutni na teritoriji Republike Srbije ili smanjenje ukidanjem postojećih, i to onih koje govornici srpskog dijele sa govornicima hrvatskog i bosanskog?

Naš rad ima dvostruki cilj. Primarni cilj je da se razmotri diskurs o jeziku koji se kampanjom „Njegovmo srpski jezik“ promiče u javnom prostoru Bosne i Hercegovine tako što će se ispitati njegova svršishodnost i objektivna utemeljenost. Sekundarni cilj je da se kroz analizu nekih jezičkih poruka sadržanih u kampanji utvrdi kakav je stav njenih autora prema nekim od pitanja koja su navedena u prethodnom paragrafu.

2. Kampanja „Njegovmo srpski jezik“: misija, vizija i ciljevi

Na osnovu poruka koje su se pojavile u novinskim člancima možemo zaključiti da je misija kampanje „Njegovmo srpski jezik“ da spasi nacionalni jezik, vizija je opismenjena jezička zajednica u kojoj više nema jezičkih dvojumica, a ciljevi – ukazivanje na najčešće greške i njihovo ispravljanje.

- (1) [...] projektu koje ima *cilj očuvanje srpskog jezika i pisma* („Knjiga i jezik temelj kulturnog identiteta srpskog naroda“, URL: <http://m.infobijeljina.com/vijest.php?id=12239>, 28.11. 2016, kurziv naš)
- (2) [...] Idejni tvorci akcije *zaštite srpskog jezika, pisma, opšte jezičke kulture i pismenosti*, mudro su se dosjetili da uz pomoć lijepog lica [Monike Beluči] koje poznaju u cijelom svijetu privole mnoge da

konačno počnu da – *njeguju srpski jezik*. („Monika Belući spasava srpski jezik“ URL: <http://www.atvbl.com/monika-beluci-spasava-srpski-jezik/>, 28.11.2016, kurziv naš)

- (3) [...] cilj ove izložbe da *osvijesti sve one koji se služe srpskim jezikom* („Načelnica Divna Aničić otvorila izložbu 'Njeguimo srpski jezik'“, URL: <http://www.sikradio.com/nacelnica-divna-anicic-otvorila-izlozbu-njegujmo-srpski-jezik-audio/>, 28.11. 2016, kurziv naš)
- (4) [...] uz izložbu koja će do kraja maja putovati kroz sedam gradova u Srpskoj, *više neće biti dvoumljenja*, poručuju organizatori iz Narodne biblioteke Republike Srpske. („Akcija 'Njeguimo srpski jezik' putuje kroz Srpsku“, URL: <http://www.atvbl.com/akcija-njegujmo-srpski-jezik-putuje-kroz-srpsku/>, 28.11.2016, kurziv naš)
- (5) Ova kampanja se sastoji od *edukativnih postera* na kojima su slikane ličnosti iz kulturnog i javnog života, koje samom svojom popularnošću na neki način *skreću pažnju javnosti*. Na svakom panou, posteru se nalazi jedna *jezička pouka, jezička nedoumica* [...] („Akcija 'Njeguimo srpski jezik' putuje kroz Srpsku“, URL: <http://www.atvbl.com/akcija-njegujmo-srpski-jezik-putuje-kroz-srpsku/>, 28.11.2016, kurziv naš)

Ovi napisi pokazuju da je kampanja zasnovana na pretpostavkama (ili bolje aksiomima) da je srpski jezik ugrožen; da su mu neophodni njega i očuvanje; da su njegovi govornici neosvijesteni i izgubljeni te im je neophodno osvješćivanje i eksplicitno poučavanje. No, krenimo od prve dvije pretpostavke tako što ćemo ispitati kakvo je zapravo zdravlje srpskog jezika, ako već želimo da upotrebimo metaforu u duhu jezika kampanje.

U nauci o jeziku se ugroženim smatraju oni jezici čiji su govornici pred nestankom zbog prirodnog odumiranja ili oni čiji govornici krenu da u svim situacijama koriste neki drugi jezik (*language shift*). I zaista, situacija sa jezicima u svijetu je u ovom trenutku prilično dramatična – prema podacima Projekta ugroženih jezika (*The Endangered Languages Project* <http://www.endangeredlanguages.com/>, 20.11.2016) ugrožena su 3.402 jezika, što je polovica od ukupnog broja jezika na svijetu. Prema nekim prognozama ovi jezici neće preživjeti kraj ovog vijeka (Krauss 1992).⁷ Takav

⁷ Internet sajt *Ethnologue Languages of the World* (<https://www.ethnologue.com/>) navodi podatak od 7097 (poznatih) živih jezika.

scenario se predviđa na osnovu strogo utvrđenih kriterijuma, koji potom određuju mjere koje je potrebno preduzeti da bi se ugroženi jezik očuvao i revitalizovao.⁸ Dva najznačajnija svjetska projekta o ugroženim jezicima i njihovoj dokumentaciji, Uneskov atlas ugroženih jezika⁹ i Projekat ugroženih jezika, kao najbitnije navode: (I) međugeneracijski prenos; (II) apsolutni broj govornika, (III) trend broja govornika, (IV) domene upotrebe jezika. Uneskov atlas ugroženih jezika dodaje i: (V) stav pripadnika govorne zajednice prema sopstvenom jeziku; (VI) promjene u domenima jezičke upotrebe; (VII) zvaničnu jezičnu politiku, uključujući zvanični status i upotrebu; (VIII) tip i kvalitet dokumentacije; (IX) odgovor na nove domene i medije; (X) dostupnost materijala za jezičko obrazovanje i opismenjavanje i (XI) odnos broja govornika spram cjelokupne populacije. Jezici se tako prema ovim kriterijumima, od kojih je svakako najvažniji međugeneracijski prenos, svrstavaju na skali stepena ugroženosti u *sigurne*, *ranjive*, *definitivno ugrožene*, *ozbiljno ugrožene*, *kritično ugrožene* i *izumrle*. Kao primer dva ugrožena jezika na teritoriji Bosne i Hercegovine u Uneskovom atlasu navodimo judeo-španski (ozbiljno ugrožen) i romski (definitivno ugrožen). Judeo-španski govore najstariji pripadnici ove jezičke zajednice, dok ga govornici srednje generacije ne pričaju više među sobom niti sa svojom djecom, iako ga razumiju.¹⁰ Sa druge strane, sigurni jezici upravo zbog svoje vitalnosti ne nalaze mjesta u ovim atlasima.¹¹

Ako se držimo isključivo navedenih kriterijuma, uočavamo da je srpski jezik, sa svojih najmanje desetak miliona maternjih govornika, daleko od toga da zadobije etiketu ugroženog jezika. Stariji pripadnici jezičke zajednice i dalje pričaju na srpskom jeziku sa svojom djecom, broj govornika ne pokazuje trend smanjivanja¹², prisutan je u svim domenima upotrebe, dobro je dokumentovan, pripadnici jezičke zajednice imaju pozitivan stav prema

⁸ Kad se prevede na diskurs kampanje prikladnija reč bi bila „spasio, odnegovao, zaštitio, očuvao“.

⁹ ‘Atlas of the World’s Languages in Danger, © UNESCO, <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas>’, 25.11.2016.

¹⁰ Ovakav opis je analiza podataka sa Atlasa, a ne rada na terenu.

¹¹ Kriterijumi su detaljno opisani u dokumentu Language Vitality and Endangerment (2003) dostupnom na <http://www.unesco.org/culture/ich/doc/src/00120-EN.pdf>, 10.12.2016

¹² Podaci o broju stanovnika koji govore srpski (na teritoriji Republike Srbije) mogu se naći u „Uparednom pregledu broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. i 2011“ dostupnom na <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Knjiga20.pdf>, 31.1.2017..

njemu i ne pokazuju tendenciju da pređu na neki drugi jezik, odlično odgovara na nove medije i domene upotrebe, materijali za jezičko obrazovanje i opismenjavanje su dostupni i, konačno, srpski jezik je zvaničan i dominantan (ili barem ravnopravan jezik) u zemljama u kojima se govori.¹³ Srpski jezik na osnovu svih poznatih kriterijuma ulazi u kategoriju sigurnih jezika, nije nimalo ugrožen i ne pretili mu izumiranje. Za očekivati je onda da srpskog i nema među jezicima u Uneskovom atlasu te možemo zaključiti da mu nikakvo spašavanje nije potrebno.¹⁴ Dakle, ukoliko bismo kao lingvisti pokušali da naučnoj zajednici srpski jezik predstavimo kao ugrožen, pred izumiranjem, vjerovatno bismo izgubili svaki naučni kredibilitet. Ostaje svakako pitanje zašto je onda i kako u javnom prostoru Bosne i Hercegovine moguće plasirati naučne neistine i za to dobiti podršku institucija sa kredibilitetom.¹⁵

Ostale pretpostavke tiču se stanja neosviještenosti i izgubljenosti govornika, kojima je zbog takvog stanja svijesti neophodno poučavanje. Smatramo da se ovo može pročitati kao pretpostavka autora kampanje da su govornici srpskog jezika nepismeni i da im je neophodno opismenjavanje. Iako autori kampanje nigdje ne navode šta tačno podrazumijevaju pod nepismenošću,¹⁶ osim stanja neosviještenosti u kome postoje jezičke

¹³ Kao primjer, sve jezičke alatke gugla su dostupne na srpskom, uključujući i *Google translate*. *Wikipedia* je takođe dostupna na srpskom.

¹⁴ U neke od mjera očuvanja jezika ulaze dokumentacija, pravljenje jezičkih materijala, uvođenje medija, uvođenje jezičkih kurseva, podizanje svijesti o značaju, podsticanje pozitivnih stavova među pripadnicima jezičke zajednice, uvođenje dvojezičnih natpisa, podsticanje jezičkih istraživanja, itd.

¹⁵ Pokušaji da se i neki vrlo veliki jezici predstave kao ugroženi nisu nepoznati u novijoj istoriji. Navodim kao primjer jezičku politiku u periodu italijanskog fašizma kada je kao dio akcije očuvanja italijanskog jezika florentinski časopis „Scena illustrata“ pokrenuo 1931. godine rubriku „Diffendiamo la lingua italiana“ [Odbranimo italijanski jezik]. Odbrana se sastojala uglavnom od protjerivanja stranih riječi i iznalaženja italijanskih ekvivalenata. Naravno, radi se o radikalnim potezima, zasnovanim na ekstremnim oblicima jezičkog čistunstva, koji iz ugla savremenog čoveka djeluju smešno, no razmišljanja da su jezici ugroženi zbog ulaska stranih reči rasprostranjena su među govornicima velikog broja jezika i dan danas. Ovakvi stavovi nemaju pak nikakvo naučno uporište i ulaze u domen jezičkih mitova (Bauer and Trudgill 1998), budući da je sposobnost jezika da obogaćuje svoj leksički fond (između ostalog i takozvanim *pozajmljivanjem riječi* iz drugih jezika) jedan od osnovnih pokazatelja njegove vitalnosti.

¹⁶ Marjana Stevanović dodaje da ima eksplicitnih izjava koje zapravo to i potvrđuju, poput izjave Ivana Klajna u intervjuu objavljenom u listu „Danas“ da se „u srećnijim zemljama podrazumeva da svako ko je završio srednju školu zna gramatička i pravopisna pravila. Pismen je onaj ko je zapamtio većinu njih i ume da ih primeni u govoru i pisanju.”

nedoumice, da se zaključiti da se pod pismošću podrazumijeva poznavanje jezičkih pravila koje propisuje normativna gramatika. U našoj gramatičkoj tradiciji ovim pravilima se definišu pravila standardnog jezika. Autori kampanje su procijenili da je za misiju opismenjavanja dovoljno poznavanje nekih tridesetak pravila (26 na javno izloženim plakatima, 25 u materijalu za radijsku emisiju i 35 za kviz znanja). Međutim, nigdje ne nalazimo podatak o tome koji procenat poznavanja ovih pravila kao i kojih pravila govornike srpskog određuje kao nepismene, polupismene ili pismene.¹⁷

No, šta zapravo znači biti pismen u Bosni i Hercegovini? Ako odgovor potražimo u poimanju pismenosti u savremenom društvu, koje je ugrađeno i u zakonodavstvo i obrazovnu strategiju Bosne i Hercegovine i Republike Srpske, uobičajeno je da se ona definiše kao skup vještina koje omogućavaju pojedincu „djelotvornije učešće u određenim društvenim aktivnostima“ (Evans 2000 u „Education for All Global Monitoring Report“, prevod naš).¹⁸ Razumijevanje pismenosti nerijetko u sebe uključuje i neko poimanje kritičkog mišljenja (*Ibid.*), a među vještine koje definišu pismenost, pored čitanja i pisanja, ulaze i osnovne aritmetičke vještine, te one vještine koje omogućuju pristup znanju i informacijama u informatičkoj dobi („Literacy in the Information Age 2000“ i „Literacy Skills for the Knowledge Society 1997“), poznate kao informatička pismenost. Obrazovne strategije Republike Srpske i Bosne i Hercegovine podrazumijevaju ovakvo razumijevanje pismenosti, te se u „Akcionom planu strategije razvoja obrazovanja Republike Srpske za period 2016-2021“ pismenost raščlanjuje na jezičko-komunikacijske kompetencije, informatičku pismenost i matematičku pismenost. „Strateški pravci razvoja obrazovanja u Bosni i Hercegovini sa planom implementiranja 2008 – 2015“ oslanjaju se na preporuke Evropske unije da osnovnim tradicionalnim vještinama (čitanje, pisanje, govorenje, aritmetičke veštine)

http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/nijedno_ministarstvo_ne_zanima_jezicka_politika.5.5.html?news_id=290701#sthash.aSW7lICf.dpuf, 9.2.2017.

¹⁷ Zanimljivo je da se pojam „polupismenosti“ često navodi u apokaliptičnim najavama propasti srpskog jezika (<http://www.glassrpske.com/kultura/vijesti/Na-javnoj-sceni-zavladala-polupismenost/lat/217451.html>). Međutim, sam pojam nema nikakvo naučno utemeljenje i potpuno ga je nemoguće definisati i kvantifikovati.

¹⁸ Iscrpan pregled o tome kako se pojam pismenosti mijenjao kroz vrijeme i koje komponente ga čine nalazi se u „Izvještaju Uneska o Obrazovanju za sve“ [Education for All Global Monitoring Report] iz 2006. godine dostupnom na http://www.unesco.org/education/GMR2006/full/chapt6_eng.pdf, 20.11.2016 .

dodaju i pet novih vještina: prirodno-naučna pismenost, strani jezici, informatičko-komunikacijska pismenost, tehnička kultura i poduzetništvo i društvene vještine.

Na osnovu složenosti ovog pojma jasno je koliko je zapravo ovako definisanu pismenost teško izmjeriti. Za tako nešto često je neophodna procjena šireg konteksta, odnosno obrazovnog sistema i sposobnosti pojedinca da se prilagodi zahtjevima tržišta rada i uzme aktivnog učešća u društvu. Ocjena mjere pismenosti stanovništva jedne zemlje, iako nepotpuna, obično se zasniva na podacima sa popisa stanovništva. U Bosni i Hercegovini procjena se sprovodi indirektno na osnovu stepena obrazovanja ili samoprocjene ispitanika o mogućnosti da pročita i napiše kratak tekst, kao i na temelju samoprocjene ispitanika o vještinama korištenja računara.¹⁹ Nijedan dostupan zvanični podatak o pismenosti stanovništva se ne zasniva na stepenu poznavanja „pravila“ standardnog jezika. Sasvim je jasno da se onda ni opismenjavanje stanovništva ne zasniva na podučavanju „pravilima“ standardnog jezika, kao i da akcija „Njegujmo srpski jezik“, i pored najboljih namjera autora, ni u kom slučaju ne doprinosi poboljšanju moderno shvaćene pismenosti.

2. Poimanje jezika, pravila i govornika

Pitanje koje za nas lingviste svakako jeste najzanimljivije i najkompleksnije tiče se toga kako autori kampanje tumače jezik, jezičko pravilo, te odnos govornika i jezika. Ukratko, na osnovu formulacija koje su se našle na jezičkim plakatima i u jezičkim kvizovima, poput „sasvim sigurno znam da se kaže“, „pravilno je“ „može se isključivo upotrijebiti“ „kaže se“, „nije pravilno reći“²⁰, stiče se dojam da je kampanja izgrađena na pretpostavkama da postoje jezička pravila u apsolutnom smislu koja, kao unaprijed zadate vrijednosti, formulišu izvjesna regulatorna tijela izvan jezika i govornika, i da se njima, kao i svakim pravilima, govornici moraju poučavati.²¹

Prije nego što se поближе osvrnemo na svaku od ovih tvrdnji ponaosob, važno je napomenuti da one nisu rijetke među govornicima svih kultura u

¹⁹ „Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini, 2013. Rezultati popisa“: <http://www.popis2013.ba/popis2013/doc/Popis2013prvoIzdanje.pdf>, 10.12.2016.

²⁰ Koristim priliku da se zahvalim Goranu Milašinu sa Filološkog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci što je sa autorkom teksta nesebično podijelio sav jezički materijal upotrebljen u kampanji.

²¹ Ovo je naravno donekle i tačno (vidi niže), ali samo ukoliko se prethodno definiše domen u kojem ovakve tvrdnje važe.

kojima postoji standardni jezik (Milroy and Milroy 1985; Milroy 2001). Javlja se kao posljedica procesa standardizacije i čine sastavni dio onog što se označava kao *ideologija standardnog jezika* (*Ibid.*). Pa ipak, ovakvo razumijevanje jezika, kada se ima u vidu isključivo naučna perspektiva, spada u domen popularnih zabluda o jeziku, ili kako bi ih Bauer and Trudgill (1998) nazvali u svojoj čuvenoj knjizi *Language myths*, u takozvane mitove o jeziku. Kao i kod svih mitova, radi se o rasprostranjenom shvatanju jezika koje nema uporište u činjenicama. Međutim, jedna je stvar kada jezički mitovi, kao posljedica neznanja o tome kako jezik funkcioniše, dolaze od samih govornika, a sasvim je druga stvar kada dobijaju legitimitet od institucija koje su u društvu prihvaćene kao neko ko o jeziku najviše zna.²²

Dakle, zašto su ove pretpostavke o postojanju apsolutnih pravila u jeziku pogrešne? Prije svega, autori kampanje potpuno izokreću stvarnost kada postavljaju znak jednakosti između pojmova standardni srpski jezik i srpski jezik. Implikacija ovakve jednačine je da je standardni srpski jezik isto što i cjelokupan jezički univerzum kojim govore pripadnici određene nacije ili govornici određenih teritorija.²³ A u stvarnosti se radi samo o kodifikovanoj varijanti srpskog jezika koji predstavlja njegov podskup. Kada se stvari tako postave, onda srpski jezik u sebe uključuje i one oblike koji se kampanjom propisuju kao „nepravilni“, dok standardni srpski jezik iz tog skupa oblika kodifikuje samo *neke* oblike, svodeći tako postojanje varijanti na minimum (up. Deumert and Vandenbussche 2003:3). Na primjer, srpski jezički standard ne prihvata inovativnije, odnosno organske oblike glagolskog pridjeva radnog na *-o* (*reko, došo*),²⁴ karakteristične za govorni jezik, već samo oblike karakteristične za starije jezičko stanje (*rekao, došao*).²⁵ Isti slučaj imamo i kod skraćenih oblika budućeg vremena, rasprostranjenih u

²² Primjer jednog jezičkog mita koji se kampanjom promovise kao naučna istina je da u jeziku postoje dvoumice i nedoumice, pojmovi koje lingvistika kao nauka ne poznaje (vidi niže).

²³ U „Normativnoj gramatici srpskog jezika“ (str.16) srpski jezik se definiše kao jezik Srba kojim se govori u Srbiji, Crnoj Gori i Republici Srpskoj. Ovaj model standardizacije zasnovan je na francuskom modelu (jedan narod – jedan jezik) koji je poslužio i kao „kulturni model prilikom standardizacije drugih jezika“ (Deumert and Vandenbussche 2003: 15 u vezi sa Haugen 1972; Joseph 1987; Jansen 2002, prevod naš).

²⁴ Ova tvrdnja nije u potpunosti tačna budući da Pravopis srpskog jezika iz 2010. propisuje da se ti oblici pišu sa dužinom iznad *o* i da se u stvari ne insistira na punom obliku kad se tiču govornog jezika i poetske upotrebe (Pravopis srpskog jezika iz 2010: 139), komentar Marjane Stevanović. Međutim, ovaj primjer je koristan jer ilustruje princip na kome bi trebalo da se razumije funkcionisanje jezičkih pravila.

²⁵ Rasprostranjenost kraćih oblika u Bosni i Hercegovini je toliko velika da se mogu čak naći i na nekim zvaničnim napisima, kao što svjedoči obavještenje za turiste u Bosanskoj Otoci, u kome se jedan pored drugog nalaze oblici *darovao* i *napado* (vidi Prilog I).

govornom jeziku, poput *doću ili iću*, spram dugog oblika *doći ću i ići ću*. Propisana upotreba se u praksi najčešće tiče pisanog jezika. Pa ipak, za ideologa standardnog jezika, postojanje oba oblika u jezičkoj stvarnosti predstavljaju jezičku nedoumicu i on/ona će nastojati da upotrebu redukovano oblika osudi, protjera i zabrani. Ali kada znamo kako jezik funkcioniše i da u stvarnosti svi maternji govornici zapravo raspoložuju sa oba oblika, onda znamo i da nijedan od navedenih oblika nije „pravilan“ ili „nepravilan“, ili još gore „pravilniji“, već da se u većini slučajeva u pisanoj (ili formalnijoj govornoj) upotrebi koristi jedan, a u govornom jeziku drugi oblik. Dakle, diskurs koji bi uvažavao činjenično stanje i bio od pomoći govornicima zasnivao bi se na preporukama i na eksplicitnim kvalifikacijama koje jasno razdvajaju domene upotrebe. U ovakvoj postavci stvari, koja je svojstvena savremenoj lingvistici, jezičko pravilo je zapravo sve što u datom jeziku postoji. Pri tome, izvor pravila nisu nikakva regulatorna tijela, već isključivo jezički repertoar govornika, koji moderna lingvistika uzima kao jedini istinski autoritet u jeziku (počev od Čomskog i Labova). Svi govornici, dakle, poznaju i govore svoj jezik pravilno.

Stvari naravno dobijaju drugačije tumačenje ako uzmemo u obzir samo standardni jezik. Standardni jezik, kao kodifikovana varijanta zasnovana na jednom od govora jezika u uslovima koji se ovdje analiziraju, po svojoj suštini je vještački konstrukt i nijednom govorniku nije maternji jezik, ili je to u većoj ili manjoj mjeri, ali nikad u cjelosti. Upravo zbog toga standardni jezik će često ostati nedostupan govornicima u onoj mjeri u kojoj je blizak ili dalek njihovom maternjem jezičkom repertoaru (up. Petrović 2015).^{26,27} Dakle, kodifikovani oblici i pravila na kojima počiva standardni jezik moraju se savladati kroz eksplicitno podučavanje i/ili dovoljnu izoženost jezičkom inputu zasnovanom na standardu, na primjer kroz javna sredstva informisanja i obrazovni sistem, što su uobičajeni postupci prilikom učenja svakog jezika.

Sam proces učenja standarda može da ima negativan ishod zbog različitih činilaca. Nekada će to biti zbog samog standarda, kojim nije moguće

²⁶ Ovdje se naravno postavlja pitanje u kojoj mjeri ta varijanta treba da bude kodifikovana i kakav treba da bude njen odnos prema drugim varijantama, pitanja koja treba da budu riješena prije samog procesa kodifikacije.

²⁷ U stvarnosti je situacija dosta složenija. Standardizacija se zasniva ne samo na svjesnoj intervenciji regulatornih tijela u procesu redukcije jezičkih oblika, već i na spontanom procesu dijalekatske konvergencije i ujednačavanja oblika prilikom koga govornici različitih varijanti prilagođavaju svoj govor jedni drugima kroz zahtjeve svakodnevnog komuniciranja (Deumert 2004).

ovladati zbog prevelike količine pravila (hipernormiranosti) ili prevelike udaljenosti od jezičke stvarnosti.²⁸ Nekada je odgovornost na obrazovnom sistemu. Nekada se pak kodifikovani oblici standarda zaborave jer u društvenoj stvarnosti pojedinca poznavanje određenih oblika nije preduslov za uspešnu komunikaciju.²⁹ Nekada se pak radi o objektivnim, kognitivnim preprekama da se ovlada pisanim standardom (npr. kod raznih oblika agramatizma).

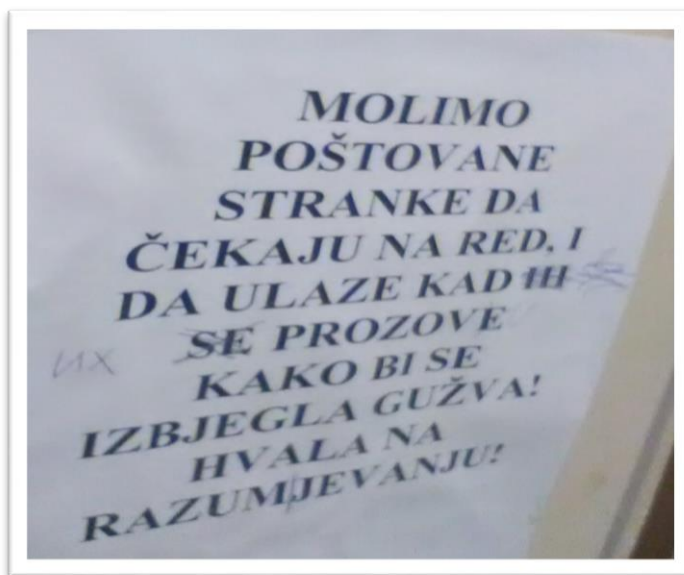
Zbog same prirode standarda upotreba formulacija „Ovo je pravilnije“, „Ovo je ispravno“, „Ovo je gramatičnije“ ne doprinosi njegovom učenju i širenju, već za posledicu ima isključivo stvaranje plodnog tla za diskriminaciju govornika te za njihovu nesigurnost prilikom upotrebe vlastitog

²⁸ Takav jedan primjer tiče se tretmana bezličnosti glagola *trebati*. Slijepa primjena pravila normativne gramatike ima za posledicu rađanje hibridnih oblika u govornoj zajednici, poput „trebalo bih“ (videti Arsenijević i Simonović 2013 i reference koje se navode u ovom radu). Drugi primjer tiče se položaja i kvaliteta akcenta (u rečima poput *Australija*, *Alèksandar*, *asistent*) na kojima se insistira u standardnom izgovoru a koji nema nikakvo uporište u govornoj zajednici. U tom smislu zanimljiv je jedan komentar korisnice društvene mreže Fejsbuk: „Živeli akcenti na RTS [Radio-televizija Srbije] kojima niko ne govori.“ U oba slučaja radi se o primjerima koji su nenaučljivi za govornike, što potvrđuje jezička stvarnost. Kada je u pitanju ijekavsko govorno područje, Pravopis iz 2010. godine (str. 24) propisuje oblike kao što su *mlio* (potpuno strane jezičkom osećanju maternjih govornika), protjerujući u isto vrijeme oblik *htjeo*, koji je rasprostranjen u govornoj zajednici i predstavlja prirodan ishod jata pod akcentom (kao i u obliku *sjeo*), o čemu piše Midhat Riđanović u „O žalosnom stanju naše nauke o jeziku“ (<http://www.sveske.ba/en/content/o-zalosnom-stanju-nase-nauke-o-jeziku>, 12.2.2017).

²⁹ Ovdje bih navela jedan lični primjer. Naime, do svoje 16. godine pohađala sam školu u ijekavskom govornom području i bila izložena treningu pisanja refleksa jata (*je/ije*) kroz obrazovni sistem. Tu pisanu normu sam napustila zbog seljenja u drugu sredinu usred migracija stanovništva tokom ratova 90-tih. Nakon više od dvadeset godina pokušala sam da ponovo ovladam pisanom normom i to u potpunosti se oslanjajući na sopstvenu fonološku kompetenciju. Međutim, pokušaj je bio neuspješan bez ponovnog eksplicitnog podučavanja, odnosno konsultovanja priručnika, budući da distinkcija *ije/je* postoji samo u pisanom jeziku (u govornom jeziku izgovara se isključivo *-je*, up. Kapović 2011). Rečeno mi je da i mnogi maternji govornici zbog istih problema u pisanju koriste ekavicu (Emir Muhić, lična prepiska). Međutim, zanimljivo je da za razliku od maternjih govornika koji koriste isključivo ekavicu, nikada nisam zaboravila koji su oblici jatizmi, dok maternji ekavci jekavizuju i oblike u kojima nemamo refleks jata – tako se prilikom lektorisanja od strane jednog govornika ekavskog izgovora prevoda na ijekavski pojavio i oblik *procjenat* (umjesto *pro-cenat*). Isto se dešava i u obrnutom smjeru, kada maternji jekavci pokušavaju da koriste ekavski pa ekavizuju i one oblike u kojima zapravo nemamo refleks jata – jedan satirični primjer ostao u popularnoj kulturi kao posljedica nasilnog uvođenja ekavskog od strane bosanskih Srba podržanog od SANU tokom građanskog rata u Bosni i Hercegovini jesu *Predor* i *Beljina* (umjesto *Prijedor* i *Bijeljina*). Inače, u srpskom jeziku postoji oko 6000 popisanih jatizama (Dragomir Kozomara, privatna prepiska).

jezika. Da je to zaista tako i da se diskriminacija u jeziku toleriše više nego u ostalim oblastima života (Milroy and Milroy 1985), vidi se na primjeru diskursa o jeziku Zorana Kesića, popularne televizijske ličnosti iz Beograda, koji je široj javnosti poznat kao borac za ljudska prava i neko ko u svojim emisijama često ukazuje na oblike društvene nepravde u najraznorodnijim oblastima ljudske djelatnosti. U nekim od njegovih izjava, izrečenih u satiričnom duhu, podstiče se na nasilan odnos prema govornicima koji ne poznaju standardni jezik: „Jedna od najčešćih grešaka kod ljudi je da primećujem da govore.“, „Mnogim ljudima bi trebalo zabraniti zakonom i pisati mandatne kazne u slučaju da govore.“, „Nepismenost se leči batinama.“ (sva tri citata preuzeta sa <http://mondo.rs/a792470/Mondo-TV/Mondo-TV/Zoran-Kesic-Nepismenost-se-leci-batinama.html>, 20.11, 2016). U ove oblike diskriminacije spada i svakodnevno ispravljanje jezičke produkcije maternjih govornika od strane drugih govornika koji iz nekog razloga smatraju da jezik poznaju „pravilnije“ i „više“ od onih koje ispravljaju. Za primer navodimo jedan natpis u zgradi Osnovnog suda u Banja Luci:

Slika 1. Primer ispravljanja jezičke produkcije maternjih govornika

I na kraju, jedna od ozbiljnih epistemoloških grešaka kampanje jeste izjednačavanje jezika sa pravopisom i stilom, iako te stvari ne samo da nisu izjednačive već nisu ni uporedive. Pravopis je produkt društvene konvencije, nerijetko uslovljen kulturom jedne zemlje, dok jezik spada u domen ljudske biologije (Pinker 1994 koristi naziv „jezički instinkt“), odnosno predstavlja

čovjekovo inherentno svojstvo kao biološke vrste. Pravila pisanja nekog jezika, ukoliko postoje, moraju da se uče kroz formalno obrazovanje, sa jezikom (ili barem sa genetskom predispozicijom za jezik) svako ljudsko biće se rađa. Pravopisi mogu biti lakši ili teži za učenje: na učenje etimološkog pravopisa kao što su engleski ili francuski djeca u školi provedu godine, dok je srpski pravopis, zbog bliskosti sa izgovorom, neuporedivo lakši za učenje. Pa ipak, čak i srpski pravopis može da predstavlja problem ako neka pravopisna rješenja nisu dosljedno sprovedena. Recimo glas *c* u srpskom može da se piše na tri načina: kao *c* (tvornica), *ts* (Hrvatska) ili *ds* (predsednik). Stoga se ne treba čuditi ukoliko maternji govornici koji nisu prošli striktnu obuku o pisanju i izuzecima od predloženih pravila, ne posjeduju teorijska znanja iz derivacione morfologije koja bi im pomogla da shvate principe kojima su se rukovodili autori pravopisnih pravila, a pri svemu tome su izloženi (netačnoj) maksimi „Piši kao što govoriš.“, osjećaju nesigurnost i dvoumicu da li se, na primjer, piše „predsjednik ili pretседnik“ (3700 rezultata na google.ba), ili „kaiš, kajiš ili kajš“ (oko 5450 rezultata na google.ba). Uostalom, ovo poslednje pravilo – pravilo grafičkog bilježenja glasa *j* u intervokalnopoložaju, gdje se inače uvijek čuje – jedno je od najnedosljednije sprovedenih rješenja u pravopisu i sasvim je razumljivo da i neki obrazovaniji govornici imaju problema da njime potpuno ovladaju. No svi navedeni primjeri mogu djelovati banalno prosječnom korisniku standarda, jer su zbog frekventnosti i popularizovanosti standardnojezičkih rješenja ujedno i najpoznatiji. Međutim, postoje neka pravopisna rješenja kojima obrazovani govornici bez lingvističkog znanja ne mogu da ovladaju. Posebno je teško pravilo pisanja/nepisanja crtica u (polu)složenicama (npr. *rak-rana*, *kamen temeljac*, *dnevnopolitički*, *društveno-politički*, *naučnoistraživački*). Za dosljedno sprovođenje ovih pravila od govornika se očekuje da znaju da formalno definišu sintagmu te da pretpostave kada je pridjev izveden od jednog, a kada od dva pojma i da potom nauče i eventualne izuzetke. Sasvim je razumljivo da se tu rađa više nedoumica („naučno-istraživački ili naučno-istraživački“: 15.300 rezultata na google.ba) i da se čak i vrlo obrazovani govornici, nakon godina pisanja, i dalje osjećaju nesigurno.³⁰ Pritom ne treba zanemariti činjenicu da autori pravopisa, u želji da izbjegnudvostruka grafička rješenja, od izdanja do izdanja nameću samo jedan oblik, što

³⁰ Neformalno sproveden test među govornicima koji imaju najviši stepen obrazovanja (doktorsku diplomu) pokazao je da niko ne poznaje u cjelosti pravopisnu normu i da uglavnom svi imaju neko svoje *ad hoc* pravilo.

dodatno otežava njihovo poznavanje.³¹ Dakle, jasno je da su nedoumice često posljedica samih pravopisnih rešenja, kao i da, kada bi se poznavanje pravopisnih pravila uzelo kao jedini kriterijum za poznavanje standardnog jezika, onda ga vjerovatno niko od maternjih govornika, uključujući i same autore pravopisa, ne bi dovoljno dobro poznao.

Druga epistemološka greška tiče se izjednačavanja stila (*elocutio*), što je dobra/efikasna upotreba jezika, sa gramatikom, koja je internalizovani sistem pravila na kojima počiva svaki jezički sistem.³² Dok prvo ulazi u domen retorike i stilistike i predstavlja vještinu koja se stiče (up. Pinker 2014), drugo predstavlja kognitivnu bazu funkcionisanja svakog prirodnog jezika. Inače, ovakvo izjednačavanje gramatike i stila plod je duge tradicije koja seže još u antička vremena.³³ U savremenom svijetu ovakva shvatanja opstaju (up. Pullum 2015) usljed takvog ustrojstva jezičkih studija u koje nisu još uvijek dovoljno ugrađena saznanja savremene lingvistike proizašla iz naučnog pristupa jezičkim činjenicama. To onda ima za posljedicu da se jezikom bave i da o jeziku govore ljudi bez ikakvog lingvističkog treninga, što je i slučaj sa idejnim tvorcima kampanje.³⁴ Povodom promocije kampanje i iznalaženja argumenata za njeno sprovođenje zabilježene su i ovakve izjave, u kojima je jasno da se jezik i stil, odnosno jezik i jezična kultura, kao dva potpuno različita pojma, u cjelosti izjednačavaju. Iz ovog primjera bi se dalo zaključiti da formalno neobrazovani ljudi zapravo nemaju jezik ili da je njihov jezik manje vrijedan:

³¹ Dva takva primjera su *auto-put* (Pravopis srpskog jezika iz 2010) spram *autoput* (Pravopis srpskog jezika iz 1994) i sastavljeno pisanje priloga *pritom*, prema Pravopisu iz 2010, koji se razlikuje od rastavljenog pisanja *pri tom*, propisanog Pravopisom iz 1994. Zahvaljujem se Marjani Stevanović na ponuđenim primjerima.

³² Nijednom lingvisti nije uspjelo da prodre u potpunosti u tajnu funkcionisanja jezika niti postoje egzaktne i konačno iscrpne opise niti za jedan od poznatih prirodnih jezika.

³³ U Starom Rimu su gramatika i retorika smatrane disciplinama prvog reda, a podrazumijevale su vještine lijepog govorenja i pisanja uzvišenim stilom. Zanimljiva je izjava čuvenog rimskog arhitekta Vitruvija, koji bilježi: “Non architectus potest esse grammaticus.” [Arhitekta ne može biti gramatičar.], kojom zapravo želi reći kako se o tehničkim stvarima ne može pisati po pravilima i kanonima uzvišenog stila (preuzeto iz Renzi e Andreose 2003: 174, prevod naš).

³⁴ Pod lingvističkim obrazovanjem podrazumijevamo poznavanje uželingvističkih disciplina: fonologije, morfologije, sintakse i semantike, kao i interdisciplinarnih studija sociolingvistike i psiholingvistike i njihovog metodološkog aparata.

- (6) a) Jezik je lična karta svakog pojedinca i ogledalo njegovog opšteg obrazovanja i opšte učenosti [...]. Osnovni zahtjevi dobrog izražavanja su pravilnost, jasnost i sažetost. Stara je maksima – red u riječima, red u mislima. Riječi se ne smiju iznevjeravati i zloupotrebjavati. („Kampanja 'Njegovajmo srpski jezik': besprijevakorno vladati standardnim jezikom“, URL: <http://www.prijedordanas.com/?p=52511>, 31.1.2017)

3. Standard: igra skupova, podskupova i presjeka

U ovom dijelu osvrnućemo se na neka od pitanja postavljenih u uvodnom dijelu rada koja se tiču toga kako se kampanjom definiše pitanje srpskog standarda i njegov odnos prema druga dva zvanična jezička standarda u Bosni i Hercegovini, bosanskom i hrvatskom. Srpski standardni jezik, koji se zasniva na novoštokavskom dijalektu, razlikuje dva izgovora, ekavski i ijekavski i govori se na teritoriji Srbije, Crne Gore i Republike Srpske („Normativna gramatika srpskog jezika“, str. 16, „Sporazum o osnivanju Odbora za standardizaciju srpskog jezika 1997“). Srpski standardni jezik je, dakle, ponikao na nekadašnjem policentričnom srpskohrvatskom jeziku, koji je, barem kada je zvanična jezična politika u pitanju, prestao da postoji raspadom teritorije na kojoj se govorio. Ne ulazeći u pitanja ispravnosti jezičke politike koja se sprovodi u državama u kojima se nekada govorio srpskohrvatski jezik i njenih širih društvenih posljedica (Kordić 2010), posebno je zanimljivo razmotriti kako se kampanjom definiše standardni srpski jezik u Bosni i Hercegovini i kakav je njegov odnos prema druga dva zvanična jezika, koji počivaju na istoj osnovici.

Prema jednom od najčuvenijih modela standardizacije predloženom u Haugenu (1966) njom se obično predviđaju četiri koraka: (I) izbor norme; (II) kodifikacija norme; (III) primjena norme; (IV) razrada norme. Imajući u vidu da su priručnici kojima se norma kodifikuje već izrađeni (i koji se kampanjom dodatno reklamiraju), zaključujemo da kampanja čini sastavni dio trećeg koraka, odnosno sprovođenja norme na teritoriji na koju se ona odnosi. Međutim, ako pobliže pogledamo neke od jezičkih poruka i rješenja ponuđenih u kampanji, uočavamo niz kontradiktornosti. Time se zapravo postavlja pitanje na koji je način sprovedena kodifikacija norme i kako ona može da zaživi na tlu Bosne i Hercegovine. Kao paradigmatu ovih protivrječnosti uzećemo nekoliko primera iz kampanje:

- (7) *Nedjelja* je dan za odmor, a *ponedjeljak* za rad. *Nedelja* i *ponedeljak* su ekavizmi.

(Nedoumice za radio, latinica naša)

- (8) Koja je od sljedećih rečenica gramatički ispravna?
A. Trebamo da njegujemo srpski jezik.
B. Treba da njegujemo srpski jezik.

(Pitanja za kviz znanja, latinica i kurziv naši)

- (9) Da li *ćeš da podržiš* akciju „Njegujmo srpski jezik“?
– Da, jer želim da ljudi nauče kako se za građenje futura I može upotrijebiti isključivo infinitiv. Dakle, ja *ću podržati* ovu lijepu akciju.

(Jezičke nedoumice za plakate, latinica i kurziv naši)

- (10) Šta je pravilno u srpskom standardnom jeziku – *rđa* ili *hrđa*?

(Jezičke nedoumice za plakate, latinica i kurziv naši)

- (11) – Dobila si *europsku* nagradu za književnost. Koliko ti to znači?
– Znači mi mnogo, ali važno je znati da se u srpskom jeziku kontinent zove *Evropa*, valuta *evro*, pa je i nagrada *evropska*.

(Jezičke nedoumice za plakate, latinica i kurziv naši)

Dok se poruke iznesene u primjerima (10) i (11) jasno ograđuju od onog za šta se pretpostavlja da predstavlja standardnojezička rješenja u hrvatskom i bosanskom, (7) i (9) se određuju negativno prema onom što predstavlja osnovicu srpskog jezika. Primjer u (7) ilustruje kontradiktoran stav prema ekavici: ona se sa jedne strane izbacuje (*nedelja* i *ponedeljak*), a sa druge strane ne sprovodi doslovno (*prevod* a ne *prijevod*, kao u hrvatskom i bosanskom).³⁵ Ili zašto se onda negdje dozvoljavaju dubletni oblici (*predlog* i *prijedlog*) a negdje proteruju, kao ovdje? Primjer u (9) pak zabranjuje upotrebu vrlo rasprostranjenih oblika u srpskom jeziku, koja se na teritoriji Bosne i Hercegovine šire upravo procesom dijalekatske konvergencije i ujednačavanja (u ovom slučaju srpskog kojim se govori u Srbiji i srpskog u

³⁵ Riđanović (2003) se otvoreno suprotstavlja nekritičkom prihvatanju hrvatskih standardnojezičkih rešenja u bosanskom standardu.

Bosni i Hercegovini), a koji i sama Normativna gramatika prihvata, uz zadržku da se radi o razgovornom stilu:

- (12) U oblicima složenog futura I upotreba spoja *da*+prezent umesto infinitiva svojstvena je razgovornom stilu i usmenoj nezvaničnoj komunikaciji, npr. *On će da piše*, ali se u drugim prilikama preporučuje složeni futur sa oblikom infinitiva i gramatičkog elementa *ću, ćeš, će, ...* itd. (npr. *On će pisati*)

(„Normativna gramatika srpskog jezika“, str. 173, latinica naša)

Primjer (8) pak se određuje negativno prema onom što se smatra kroatizmom u srpskoj normativističkoj tradiciji i proizvod je dva *ad hoc* pravila. Prvo je da se modalni glagol *trebati* uvek upotrebljava bezlično (Klajn 2004 u Arsenijević i Simonović 2013), a druga je da se lična upotreba modalnog glagola *trebati* (doduše uz infinitiv) smatra kroatizmom³⁶: „Infinitiv uz lične oblike deontičkog *trebati* oseća se kao kroatizam i u današnjem srpskom jeziku nije uobičajen, npr. *Trebamo im pomoći*.“ („Normativna gramatika srpskog jezika“, str. 166). No, u oba slučaja, lični oblik glagola *trebati* bilo kao *Trebamo negovati* (rasprostranjeniji u zapadnom dijelu zemlje) kao i oblik *Trebamo da negujemo* (rasprostranjeniji u istočnom dijelu zemlje) su *default* oblici srpskog jezika kojim se govori u Bosni i Hercegovini. I konačno, poslednja dva primjera su nedvosmislena: jasno se ograđuju od novog bosanskog standarda, u kome je jedini dopušteni oblik *hrđa*, zasnovan na bošnjačkim narodnim govorima i književnosti (Halilović 2004: 23), odnosno od novog hrvatskog standarda, u kome su dopušteni samo oblici *Europa, europski* i *euro* (v. Kapović 2011: 116).

Iako je pregled ovih rješenja bio kratak – u skladu sa brojem poruka u kampanji – vidjelo se da je za definiciju srpskog standardnog jezika u novonastalim okolnostima potrebno poznavanje jezičke stvarnosti, koje će biti plod ozbiljnih istraživanja zasnovanih na podacima. Reč je o zadatku koji tek treba da se obavi. Međutim, u iščekivanju novih istraživanja prvi koraci u ovom pravcu su već načinjeni u radu Ljubešić *et al.* (2018), u kome se na osnovu podataka sa Twittera nastoji ispitati arealna distribucija jezičkih crta koje se smatraju tipičnim odlikama novonastalih standardnih jezika.

³⁶ Dovoljan je pogled na „Hrvatski jezični portal“ (*Treba da dođem = valja da dođem*) da bi se shvatilo da se radi o sasvim proizvoljnoj ocjeni.

4. Zaključak

Kritičkom analizom sadržaja jezičke kampanje ‘Njeguimo srpski jezik’ iz ugla naučnog i metodološkog aparata nauke o jeziku moguće je utvrditi kako poruke iskazane u kampanji nemaju svoju utemeljenost u nauci, niti se zasnivaju na razumijevanju i poznavanju jezičke stvarnosti. Ovakve poruke su zapravo proizvod naredbodavnog stava prema jeziku, poznatog kao preskriptivizam, kao i nedovoljnom rasprostranjenosti naučnih saznanja.³⁷ Iako se rad ne bavi posljedicama ovakvog pristupa jezičkoj stvarnosti, na nekoliko analiziranih slučajeva može se pokazati kako se njime pogoduje stvaranju lažnih autoriteta, podstiče diskriminacija i nasilje prema govornicima, te suzbija objektivan pristup jezičkim činjenicama. Na taj način se nanosi šteta ne samo naučnoj objektivnosti nego i toleranciji i uvažavanju međusobnih razlika među govornicima, koje su zbog same prirode jezika neminovne u svakoj govornoj zajednici.

Literatura:

- Arsenijević, Boban blog „Jezik. Language“. <http://informal.blogspot.in/search?updated-min=2015-01-01T00:00:00%2B01:00&updated-max=2016-01-01T00:00:00%2B01:00&max-results=4>
- Arsenijević, Boban i Marko Simonović. „Ličnost i bezličnost srpskog glagola trebati: Avanture teorijske lingvistike u prenormiranom domenu“. Rukopis, 2013.
- Bauer, Laurie, and Peter. *Language Myths*. London: Penguin, 1998.
- Deumert, Ana. *Language Standardization and Language Change. The dynamics of Cape Dutch*. Amsteram: Johns Benjamins, 2004
- Deumert, Ana, and Wim Vandenbussche. “Standard languages. Taxonomies and histories.“ In *Germanic Standardizations. Past to Present*, edited by Ana, Deumert and Wim Vandenbussche, 1-14. Amsterdam: John Benjamins, 2003.
- Halilović, Senahid. *Pravopis bosanskog jezika za osnovne i srednje škole*. Zenica, 2004.

³⁷ Za detaljan pregled preskriptivističkih pravila i u hrvatskoj gramatičkoj tradiciji i njihovu neutemeljenost u jezičkoj stvarnosti vidjeti Kapović (2011). Pravila i objašnjenja koja im preskriptivisti daju odnose se i na srpski jezik, s obzirom da se oba standarda izgrađena na istoj osnovici. U oba slučaja, ona se zasnivaju na nedostatku podataka i odsustvu lingvističkog obrazovanja kod autora normativnih rešenja.

- Haugen, Einar. "Dialect, language, nation." *American Anthropologist* 68 (1966): 922-935.
- Kapović, Mate. *Čiji je jezik?* Zagreb: Algoritam, 2010.
- Klajn, Ivan i Predrag Piper. *Normativna gramatika Normativna gramatika srpskog jezika*. Novi Sad: Matica srpska, 2013.
- Kordić, Snježana. *Jezik i nacionalizam*. Zagreb: Rotulus Universitas, 2010.
- Krauss, Michael. "The world's languages in crisis." *Language* 68/1(1992): 4-10.
- Labov, William. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972.
- Ljubešić, Nikola, Maja Miličević Petrović, and Tanja Samardžić. "Borders and boundaries in Bosnian, Croatian, Montenegrin and Serbian: Twitter data to the rescue". *Journal of Linguistic Geography*, 6(2) (2018); 100–124. <http://doi.org/10.1017/jlg.2018.9>
- Milroy, James. *Language ideologies and the consequences of standardization*. *Journal of Sociolinguistics* 5/4 (2001): 530-555.
- Milroy, James, and Lesley Milroy. *Authority in language: Investigating language prescription and standardisation*. London: Routledge and Kegan Paul, 1985.
- Petrović, Tanja. *Srbija i njen jug. „Južnjački dijalekti“ između jezika, kulture i politike*. Beograd: Fabrika knjiga, 2015.
- Pešikan, Mitar, Jerković, Jovan i Mato Pižurica. *Pravopis srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska, 2010.
- Pinker, Steven. *The Language Instinct*. New York: William Morrow & Company, 1994.
- Pinker, Steven. *The Sense of Style*. New York: Penguin, 2014.
- Pullum, Geoffrey K. "The unfortunate divorce of English Grammar from English Literature." *Filolog* 11 (2015), 9-20. Pristupljen 20.12.2016. doi 10.7251/fil1511009p
- Rakić, Stanimir. „Ka Beogradanki ili Beogradanci?“, *Danas*, 28. januar 2016. http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/ka_beogradjanki_ili_ka_beogradjanc_i_.55.html?news_id=315023, 20.11. 2016.
- Rakić, Stanimir. „Da li Srbiji trebaju dva jezička standarda“. *Danas*, 7. avgust 2016. Pristupljen 25.11.2016. http://www.danas.rs/nedelja.26.html?news_id=325008&title=Da%20li%20Srbiji%20trebaju%20dva%20jezi%20C4%8Dka%20standarda
- Renzi, Lorenzo i Alvise, Andreosi. *Manuale di linguistica e filologia romanza*. Bologna: il Mulino, 2003.
- Riđanović, Midhat. *Totalni promšaj: Prikaz Gramatike bosanskoga jezika* Dž. Jahića, S. Halilovića i I. Palića, Sarajevo: Šahinpašić, 2003.
- Stevanović, Marjana. „Nijedno ministarstvo ne zanima jezička politika“. *Danas*, 13. oktobar 2014.

- http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/nijedno_ministarstvo_ne_zanima_jezicka_politika.55.html?news_id=290701, 11.2.2017.
- Stevanović, Marjana. „Malograđanska normativnost našeg mentaliteta”. *Danas*, 13. april 2015.
http://www.danas.rs/danasrs/kultura/malogradjanska_normativnost_naseg_mentaliteta.11.html?news_id=300264, 31.1.2017.
- Stevanović, Marjana. „Kako smo (p)ostali nepismeni“. *Danas*, 20. april 2015.
http://www.danas.rs/danasrs/kultura/kako_smo_postali_nepismeni_.11.html?news_id=300585, 20.11.2016.
- Simonović, Marko. „Od danas pišem *neznam*“. *Peščanik*, 20. april 2015.,
<http://pescanik.net/od-danas-pisem-neznam/>, 31.1.2017.
- Stojičić, Vladislav. „Južnih govora u medijima nema jer su stigmatizovani“. *Portal 016*, 11. novembar 2016, <http://portal.016.rs/profesor-boban-arsenijevic-juznih-govora-u-medijima-nema-je-su-stigmatizovani/>, 31.1. 2017.

Marija RUNIĆ

LINGUISTIC CAMPAIGN 'LET'S PRESERVE SERBIAN LANGUAGE':
ISSUES AND MISCONCEPTIONS

Summary

Through the lens of the science of language, the author analyzes the discourse and linguistic informativeness of the campaign 'Let's preserve the Serbian language'. This linguistic campaign was organized in 2016 in Bosnia and Herzegovina, in the Serbian entity of Republika Srpska, by the University Library of Republika Srpska and under the patronage of several public institutions from the Republic of Serbia. Having defined the main messages of the campaign, such as the notion of literacy, the idea of correct and incorrect language, the definition of linguistic endangerment, and the understanding of the Serbian standard language in the post-Yugoslav space, the author concludes that the campaign was based on a series of widespread myths, that were debunked by the science of language. Therefore, by building on such misconceptions, the campaign promoted and raised intolerance among speakers.

Keywords: linguistic campaign 'Let's preserve the Serbian language', misconceptions about language, unscientific approach

Tatjana BALAŽIC BULC
Vesna POŽGAJ HADŽI
Filozofski fakultet
Univerzitet u Ljubljani

SUKOB IDENTITETA U MANJINSKIM ZAJEDNICAMA: NA PRIMJERU ROMANA *FIGA* GORANA VOJNOVIĆA

„potlačene identitete niso nikdar zares potlačene [...] delujejo iz podtalja, neprestano, in ko privrejo na plano, so lahko pogubnejše od vseh drugih identitet“

(Goran Vojnović, *Figa*, 2016: 177)¹

U radu preispitujemo prije svega etničke i jezične identitete u manjinskim zajednicama te njihov odraz u književnosti. Identitet shvaćamo kao predodžbe o sebi koje se izgrađuju u kontekstu zajedničkoga identiteta kao rezultat interakcije između pojedinca i drugih pripadnika zajednice. On se sastoji od različitih elemenata koji su preuzeti, tj. nasljedni (npr. spol, rasa, starost, etnička pripadnost itd.) i onih koje sami biramo (npr. zanimanje, političko opredjeljenje itd.). U interakciji s drugima sami odlučujemo koji su nam elementi odnosno identitete važniji. Pri tome se naši izabrani ili željeni identitete često sukobljavaju sa starim, napuštenim, prisilnim identitetima, s druge se pak strane bore s nametnutim identitetima koje su odabrali drugi. Jedan je od takvih identiteta etnički identitet koji je često obilježen i jezikom kao njegovim temeljnim simbolom. To posebice vrijedi u slučaju manjinskih zajednica koje među pripadnicima većinske zajednice nisu pozitivno prihvaćene, kao što su npr. u Sloveniji doseljenici iz nekadašnje Jugoslavije, i zato otuđenost i neuključenost mogu postati dio njihova identiteta, što prikazuje i roman *Figa* Gorana Vojnovića. Upravo je osjećaj otuđenosti u romanu crvena nit koja se provlači iz generacije u generaciju. U središtu su istraživanja muški likovi koji su na različite načine opterećeni vlastitim, obiteljskim i zajedničkim etničkim identitetom te obilježeni svojim imenima u kontekstu obiteljske i društvene sredine. Osim toga

¹ „[...] potisnuti identitete nisu nikad stvarno potisnuti, [...] djeluju iz podzemlja, neprestano, i kad provale u prvi plan, mogu biti pogubniji od svih drugih identiteta“ (Goran Vojnović, *Smokva*, 2016: 161; prema prijevodu Anite Peti-Stantić ovdje i dalje u tekstu).

prikazujemo i različite jezične prakse koje se mijenjaju s obzirom na osobne ili društvene okolnosti pripadnika različitih generacija doseljenika. U zaključku naglašavamo važnost uključivanja i promoviranja međukulturnoga dijaloga i raznojezičnosti u slovenskome društvu.

Ključne riječi: identitet, doseljenici, manjinske zajednice, interkulturalni dijalog, višejezičnost.

1. Uvod

Prema posljednjemu terenskom popisu stanovništva iz 2002. godine u Sloveniji približno 17 % stanovništva pripada manjinskim etničkim zajednicama. Od toga najbrojnije manjinske zajednice čine doseljenici s područja nekadašnje Jugoslavije, koji su se zbog ekonomskih razloga intenzivno doseljavali u Sloveniju u 60-im i 70-im godinama prošloga stoljeća, a trend doseljavanja s tih područja traje i danas.² To znači da se u multikulturalnoj Sloveniji grade različiti etnički identiteti, što se odražava i u različitim umjetnostima, među ostalima i u književnosti. Pritom je posebno zanimljiv opus Gorana Vojnovića³ čija se sva tri romana bave pitanjima manjinskih identiteta u Sloveniji i sva tri su, između ostaloga, dobila prestižne nagrade Kresnik za slovenski roman godine. U radu se bavimo posljednjim njegovim romanom *Figa* (*Smokva* u prijevodu Anite Peti-Stantić), u kojemu nas autor vodi u svijet mladoga Jadrana Dizdara. Nakon raskida s Anjom on pokušava pronaći vlastiti identitet iz krhotina svojega života te zbrke identiteta koje je godinama nasljeđivao od svojih najbližih, koji su također opterećeni različitim identitetima i otuđenošću. Udubljujući se u svoju prošlost, kao i u prošlost svojih predaka, pokušava odgovoriti na jedno od temeljnih pitanja koja određuju naš identitet, pitajući se: „*Kdo si, Jadran Dizdar? [...] Čigav si, Jadran Dizdar? Od kod si, Jadran Dizdar?*“ (215)⁴. Odgovor na to pitanje ni u kojemu slučaju nije jednostavan. Identitet je, kao što naglašava

² Statistični urad RS, *Popis 2002* (https://www.stat.si/popis2002/si/rezultati/rezultati_red.asp?ter=SLO&st=7); *Selitveno gibanje 2020* (<https://www.stat.si/StatWeb/News/Index/9650>).

³ Pisac, redatelj i scenarist koji je književnu slavu stekao svojim prvim romanom *Čefurji raus!* (2008) u kojemu otkriva svijet ljubljanskoga naselja Fužine, gdje je odrastao i gdje uglavnom žive doseljenici s područja nekadašnje Jugoslavije. U drugome romanu *Jugoslavija, moja dežela* (2011) glavni lik Vladan traži svoj identitet i svoga oca (ratnoga zločinca) bojeći se pritom što će otkriti. Temom identiteta bavi se i u trećemu romanu *Figa* (2016).

⁴ „*Tko si ti, Jadrane Dizdaru? [...] Čiji si ti, Jadrane Dizdaru? Odakle si, Jadrane Dizdaru?*“ (197).

Huntington (2004: 22), samo predodžba o sebi, konstrukt: ono što mislimo da jesmo i što bismo željeli biti. Ili kao što kaže Vojnović (2020) u intervjuu o romanu *Figa*:

Svaki puta kada sastavljamo priču o sebi, sastavljamo je tako da nam se sviđa. Unutar toga tko smo i što smo pokušavamo pronaći i razloge za sve što radimo, što smo radili i što ćemo raditi, kratko izgovore, isprike za vlastita ponašanja. Pokušavamo se opravdati pred samim sobom i pred svijetom. Riječ je na neki način i o jednome i o drugome. Bavljenje identitetom jest bavljenje s vlastitom prošlošću, s odnosima, obiteljskom ostavštinom.

Iako se o identitetu kao nositelju društvenih i kulturnih vrijednosti posljednjih desetljeća puno govori, nije ga jednostavno definirati. Prema Južničju (1993: 13) identitet je „osjećaj i sidrište čovjekove egzistencije, pripadanja“. Huntington (2004: 21) naglašava da je identitet „osjećaj pojedinca ili skupine o sebi; to je proizvod samosvijesti da ja ili mi kao entitet posjedujemo neke kvalitete po kojima se ja razlikujem od tebe i mi od vas“. Drugim riječima, termin identitet „udružuje međusobni utjecaj između pojedinca i njegove zajedničke kulture“ obuhvaćajući pritom „dinamiku međusobnog utjecaja između povijesnoga vremena i pojedinčeva biografskog vremena“ (Nastran Ule 2000: 82). Definiranje identiteta problematično je i zato što postoje neograničeni izvori na kojima ljudi stvaraju predodžbe i osjećaje o sebi, a osim toga riječ je o dinamičkim pojavama. Identitet se naime sastoji od niza sastavnica koje se vežu uz pojedinca, kolektiv, naciju – svi oni mogu istovremeno imati više identiteta. Obično se govori o nacionalnome, jezičnome, kulturnome, vjerskome, socijalnome, regionalnome, političkome, povijesnome, profesionalnome, globalnome i drugim identitetima. Riječ je o kompleksnome fenomenu koji obuhvaća naslijeđene dijelove (kao što su npr. spol, rasa, dob, etnička pripadnost itd.), ali i dijelove koje sami biramo. U interakciji s drugima sami određujemo koji su nam identiteti važniji ili manje važni uzimajući pritom u obzir vlastite vrijednosti ili stavljajući u prvi plan zajedničke obrasce mišljenja i djelovanja (Barić 2011). Taj proces Bauman (2008: 17) slikovito prikazuje ovako: identiteti „plivaju po zraku, neke od njih sami biramo, druge su napuhali i 'lansirali' ljudi oko nas i neprestano moramo biti spremni braniti prve pred drugima: nesporazumi su stalno mogući, ishod pregovora uvijek neizvjestan“. Ukratko, kod identiteta neprestano se prepliću dva koncepta: s jedne strane, traženje sličnosti, odnosno istosti i, s druge strane, razlikovanje od drugih (v. npr. Edwards 2009). Pritom, kao što ističe Huntington (2004: 24), sami biramo koji ćemo identitet odabrati u određenoj situaciji. Ako se želimo uključiti u društvenu

zajednicu, biramo identitet koji je zajednički svima; ako smo u društvenoj zajednici s istim identitetom, možda se želimo istaknuti s nekim drugim identitetom.

Pitanje je identiteta, kao što smatra Benoist (2014), nešto što se podrazumijeva samo po sebi, nešto što se prirodno nameće i nije problem sve dok se o njemu ne moramo pitati, a o njemu se pitamo tek onda kada je identitet pojedinca ili društvene zajednice ugrožen, kada počnemo gubiti osjećaj pripadnosti. Dakle, borba s identitetima nije ništa neobično; oni su izrazito podložni pregovaranju. Zato se, prema Baumanu (2008: 40), naši izabrani ili željeni identiteti, s jedne strane, često „sukobljavaju s tvrdokornim ostacima starih, napuštenih identiteta“ koje smo u prošlosti odabrali sami ili su nam ih dodijelili drugi, a s druge strane bore se „s pritiscima drugih, izmišljenih i nametnutih identiteta (stereotipi, stigme, oznake) koje nam nameću 'neprijateljske sile'“. Jedan od identiteta od kojega se najviše zazire upravo je nacionalni identitet koji se oblikovao „u bici za razlikovanjem od drugih na osnovi jezika, vjere, povijesti, prostorne smještenosti“ (Huntington 2004: 29–30) i koji možemo razumjeti dvojako: kao državni identitet koji biramo sami ili kao etnički identitet koji dobivamo rođenjem (Zubrzycki 2002: 275). Etnički se identitet obično tijesno povezuje s jezičnim identitetom, posebice sa simboličkom funkcijom jezika. Pritom jezik nije samo sredstvo sporazumijevanja, već simbol „koji povezuje neku zajednicu i služi joj kao psihosocijalna uporišna točka“ koja sa svim povijesnim i kulturnim asocijacijama u svakoj komunikacijskoj interakciji omogućava zajedničke konotacije (Edwards 2009: 55). S obzirom na činjenicu da je jezik najsavršenije sredstvo komunikacije, nije neobično da upravo jezik ima nezaobilaznu ulogu u konstruiranju pojedinih identiteta (Pranjaković 2007: 488). Pritom je jezik, kao što naglašava Stabej (2007: 14), „istovremeno *komunikacijsko sredstvo* i *komunikacijska smetnja*. Komunikacijsko sredstvo za one koji neki jezik govore i komunikacijska smetnja za one koji ga ne govore.“

Treba naglasiti da je naš identitet izgrađen tek onda kada postane dio zajedničkoga identiteta, i to kao produkt interakcije između pojedinca i drugih pripadnika zajednice. Izuzetno je naime važno kako drugi prate identitet pojedinca ili zajednice. Ako smo u zajednici prihvaćeni kao stranci – u takvu su položaju često pripadnici doseljeničkih zajednica – osjećat ćemo se kao stranci i otuđenost će postati dio našega identiteta (Huntington 2004: 23). Iako je u suvremenim društvima suživot kultura postao „jedno od najznačajnijih civilizacijskih pitanja“ (Piršl i dr. 2016: 16), i u kontaktu s najrazličitijim zajedničkim identitetima (etničkim, jezičnim, vjerskim, kulturnim itd.) preispitujemo vlastite identitete, a umjesto suživota često dolazi upravo do

konflikta manjinske kulture s većinskom, pa čak i do sukoba kultura. Cilj je rada pokazati kako se osjećaj otuđenosti i sukob identiteta oslikava u Vojnovićevu romanu *Figa* te se kao crvena nit vuče iz generacije u generaciju pripadnika različitih manjinskih zajednica doseljenika s područja nekadašnje Jugoslavije u Sloveniji koje se od većinske razlikuju po etničkoj pripadnosti, jeziku itd. Zato se u istraživanju prije svega fokusiramo na proučavanje etničkoga i jezičnoga identiteta u romanu.

2. Jezični i etnički identitet u međugeneracijskim odnosima u romanu *Figa*

U romanu *Figa* Gorana Vojnovića upoznajemo životne priče različitih generacija doseljenika koji traže svoje mjesto pod suncem. U centru su našega istraživanja muški likovi (djed Aleksandar Đorđević, otac Safet Dizdar i sin Jadran Dizdar) koji se realiziraju u kontekstu vlastita odnosa prema svojim životnim suputnicama (baka Jana Benedejčič, majka Vesna Benedejčič, partnerica Anja Černjak; više o ženskim likovima u Žbogar 2020). Prema Zupan Sosič (2020: 271) cijeli je roman „pokušaj osvjetljavanja i vrednovanja tih ljubavnih veza, djedove, očeve i unukove odnosno pripovjedačeve“. Usprkos različitim životnim iskustvima koja ih obilježavaju, kao i vremenu u kojemu žive, sve tri generacije prati osjećaj otuđenosti odnosno neprihvaćenosti; kao da su njihovi vlastiti identiteti u prevelikome konfliktu sa zajedničkim identitetima. Južnič (1993: 14) smatra da do osjećaja otuđenosti odnosno neprihvaćenosti, koji je uzrokom zbrke identiteta, često dolazi zbog posebnih okolnosti, kojima, između ostaloga, pripadaju i migracije. U novome kulturnom okruženju doseljenici se ne mogu jasno identificirati jer nemaju „pravoga sidrišta i time one usklađenosti koja je uvjetom potpunoga identiteta“. Umjesto suočavanja s problemom često se radije povuku u svoj svijet, a svoj pravi identitet potiskuju. Upravo to u romanu zaključuje Anja kada kaže Jadranu: „Moški v tvojem svetu ne premorejo poguma, moški v tvojem svetu bežijo.“ (371)⁵. Tako Jadran izgubljeno luta u uvjerenju da mora preuzeti sve identitete svojih predaka i živjeti s njima dalje iako ih mrzi iz dna duše. Pritom je zanimljivo da kod njega konflikt identiteta ne proizlazi iz okruženja u kojemu živi, već iz njega samoga. Kao što kaže Nastran Ule (2000: 87), osjećaj identiteta odnosi se na naše osobno iskustvo i „nije nužno da potpuno korespondira s realnošću, najčešće čak uopće ne korespondira“.

⁵ „Muškarcu u tvom svijetu ne skupljaju hrabrost, muškarcu u tvom svijetu bježe.“ (340).

Jadran se nikako ne uspijeva osloboditi prošlosti, oblikujući vlastite identitete, nego, kao što mu na kraju kaže Anja, radije igra ulogu žrtve i živi u mržnji. Pritom ga najviše obilježava očevo etnički identitet koji već izvana razotkriva očevo ime i prezime te jezik kojim govori. Upravo o tim elementima bit će riječi u nastavku rada.

2.1 Etnički identitet

Kao što smo rekli, Jadran je opterećen očevim etničkim identitetom. Njegov unutarnji konflikt u velikoj mjeri proizlazi iz raskoraka između vlastitoga i zajedničkoga identiteta. Naime, u društvu u kojemu živi pripadnost bošnjačkoj etničkoj zajednici obilježena je različitim stereotipima i predrasudama. Kao što ističe Šabec (2007: 114), Bošnjaci su u Sloveniji „još uvijek najčešći izvor viceva i ismijavanja i zahvaljujući tome jedna su od najstereotipiziranih nacija“.

Međutim stereotipizirane predodžbe ne ostaju samo na razini humora. Odražavaju se u brojnim već spomenutim pejorativnim izrazima: *bosanac*, *čapac*⁶, *južnjak* itd., opisima njihove tipične odjeće, grafitima te također u političkome i medijskome diskursu.

To se odražava i u romanu kada npr. Jadranova majka Vesna prijavi nestanak svoga muža Safeta i policajac joj odgovori s predrasudom koja Vesnu potpuno izbacila iz takta: „*Verjetno se je samo kje zataknil, gospa [...] Ti ljudje se radi kje zatakujejo*“ (100)⁷. Jadran se zapravo teško može poistovjetiti s očevom kulturom, s muslimanskim svijetom, navikama i običajima koje prati niz njemu nepoznatih riječi i izraza kao što su: *Bajram* (islamski praznik), *dženaza* (pogreb), *Selam alejkum* (pozdrav 'Mir s tobom'), *nana* (baka), *efendija* (gospodin), *meza* (zakuska) itd. S jedne strane površno ju poznaje, jer, kao što saznajemo iz romana, nema puno kontakata s tom kulturom. Jedine su slike Bosne kojih se sjeća iz djetinjstva kuća, rijeka i stol na travnjaku za kojim su sjedili nepoznati ljudi koji su dolazili i odlazili. Bio je naime pogreb, iako se ne sjeća čiji. Kako mu nisu dozvolili da se igra loptom, za stolom mu je bilo dosadno i jedva je čekao da se vrate kući u Ljubljano. Pritom ga je iznenadilo neprepoznatljivo očevo ponašanje; naime otac je bio izuzetno ozbiljan i potpuno drugi čovjek:

⁶ Izraz *čapac* se danas češće koristi u značenju 'pripadnik „čefurske“ subkulture, ali porijeklom Slovenac' (<http://razvezanijezik.org/?page=%C4%8Dapac>).

⁷ „*Vjerojatno se samo negdje zagubio, gospođo [...] Ti se ljudi vole negdje zagubiti*“ (90).

nisem maral tega očeta v Bosni, očeta, ki govori drugače, ki sedi drugače, ki pije kavu, ki je doma nikoli ne pije. Moj oče je bil edini Bosanec, ki ni pil kave, a v Bosni jo je pil [...]. (108)⁸

Očito se ni otac u tome okruženju nije najbolje snašao jer je većinu života proživio negdje drugdje.

Kasnije, kada je otac iznenada ostavio obitelj i prekinuo sve kontakte sa sinom i ženom, više nije bilo mogućnosti da bi mu otac približio svoju kulturu. U Jadranovim očima postoji samo stereotipna predodžba Bosanca u „klaunovskoj odjeći“ s bijelim čarapama kojemu je važan samo vanjski izgled i lijepe djevojke:

Nisem ga poznal in v mojih predstavah je bil Safet takšen, kakršni so bili drugi bosanski očetje, bil je sestavljenka iz anekdot, ki so jih o svojih očetih pravili moji bosanski prijatelji, mozaik stereotipov in najstniških pretiravanj. (129)⁹

Jadranova stereotipna predodžba oca nestane kada ga u tinejdžerskim godinama posjeti u Bosni. Očekivao je oca koji bi odgovarao njegovim predodžbama; oca koji će svoga sina ponosno pokazivati i predstavljati svim susjedima i prijateljima:

Mislil sem, da bodo Safeta v Bihaću ljudje na ulici pozdravljali, mi govorili *O, Safete, đe si, šta ima, kako je*, in da me bo odpeljal v svoj lokal, kjer mi bodo natararji ponujali roko in govorili *Jel ovo tvoj sin, Safete? Isti ti! Pljunuti! Mašala, Safete, mašala!* (131–132)¹⁰

No Jadranova se očekivanja ne ostvaruju:

Tiha, za mimoidoče neopazna pojava, skrta v kotu na prazni avtobusni postaji, stisnjena, kakor bi jo zeblo, s po žensko prekrižanimi suhini nogami, pobešeno glavo

⁸ „Nije mi se sviđao tata u Bosni, tata koji govori drukčije, tata koji sjedi drukčije, koji pije kavu koju kod kuće nikad ne pije. Moj tata je bio jedini Bosanac koji nije pio kavu, a u Bosni ju je pio [...].“ (97).

⁹ „Nisam ga poznavao pa je u mojim predodžbama Safet bio onakav kakvi su bili drugi bosanski očevi, bio je slagalica anegdota koje su o svojim očevima pričali moji bosanski prijatelji, mozaik stereotipa i tinejdžerskih pretjerivanja“ (116).

¹⁰ „Mislio sam da će Safeta u Bihaću ljudi na ulici pozdravljati, govoriti mu *O, Safete, đe si, šta ima, kako je*, i da će me odvesti u svoj lokal, gdje će mi konobari pružiti ruku i govoriti *Jel' ovo tvoj sin, Safete? Isti ti! Pljunuti! Mašala, Safete, mašala!*“ (119).

in nalahno pozibavajočim se desnim stopalom, ki edino še kaže znake življenja. To je bil zdaj zame Safet. To je bil moj oče. Moj oče Bosanec. (135)¹¹

On tek sada spozna da je njegov otac zapravo gubitnik koji se sakrio pred životom u samoću, u neki udaljeni svijet u kojemu je i nakon puno godina još uvijek stranac. Činjenica jest da Jadran ustvari ne poznaje Safetovu priču i zato ona u romanu na neki način namjerno ostaje nedorečena, nejasna. Nekako usput saznajemo da se nije rodio u Bosanskoj Otoci, već se njegova obitelj zbog očeva posla neprestano selila po nekadašnjoj državi. Rodio se u Srbiji, u Kragujevcu, odrastao u Hrvatskoj, u Splitu, a nakon toga preselio se u Ljubljanu. Raspadom Jugoslavije 1992. godine, u vrijeme burnih ratnih godina u Bosni i Hercegovini, kada je većina ljudi bježala iz zemlje, on se sklonio u Bosansku Otoku, očevo rodno mjesto iako tamo od svojih više nikoga nije imao. Iz nekih detalja njegova života možemo zaključiti da potječe iz patrijarhalnoga svijeta, u kojemu muškarci vode igru, oni su uvijek glavni, pobjednici. To Safetu godinama uspijeva; uostalom, svojim šarmom i snalazljivošću osvojio je svoju buduću ženu Vesnu s kojom je ostao nerazdvojjiv sve do svoga bijega. Samopouzdanje u slovenskome okruženju daje mu i tadašnja jugoslavenska ideologija bratstva i jedinstva i zato on ne skriva svoj etnički identitet, posebice ga ne skriva u burnim diskusijama sa ženinim zetom Danom kojega podrugljivo naziva „*lepo negovan bajsek iz jodlarske Tunguzije*“ (323)¹² – tako je naime Safet nazivao cijelu Sloveniju izvan Ljubljane. Veza između njih dvojice bila je i ostala neodrediva. Kako pripovjedač kaže, između njihovih imena čak nije ni primjeren veznik *i* jer oni nisu bili skupa, nego samo jedan pored drugoga. Drugim riječima, teško bismo mogli reći da je njihov odnos prijateljski (za to im je nedostajalo iskrenosti), združuje ih prije svega zajedničko pijančevanje. Na obiteljskim druženjima prepiru se o banalnostima i zbijaju šale jedan o drugome u kojima je Dane *Slovenac, Debeli, Idiot, deželac*¹³, a Safet *Bosanc, Mangup, Kreten* i sl. (320, 330). Takvo natjecanje između *nas* i *vas* te ocjenjivanje jeste li vi bolji ili lošiji od *nas*, kao što kaže Huntington (2004: 26), lako dovodi do konflikta, pogotovo kada se vodi u istoj areni i kada jedna zajednica ima

¹¹ „Tiha pojava, neprimjetna za prolaznike, skrivena u kutu na praznom autobusnom kolo-dvoru, stisnuta da je ne zebe, s mršavim nogama prekrizanim po ženski, obješenom glavom i s desnim stopalom koje se lagano ziba i koje jedino pokazuje znakove života. To je sad za mene bio Safet. To je bio moj tata. Moj tata, Bosanac“ (122).

¹² „[...] dobro njegovanim tipom iz jodlarske Tunguzije« (294–295).

¹³ Podrugljiv naziv za Slovence u nekadašnjoj zajedničkoj državi u 80-im godinama 20. stoljeća, prema velikoj reklamnoj kampanji *Slovenija, moja dežela*.

veću moć od druge. Činjenica jest da „sta se v pijači skrivala drug pred drugim. Njuna brezkonačna medsebojna zbadanja so le polnila praznino med njima, prikrivala njuno temeljno nerazumevanje“ (326)¹⁴. Do promjene njihova odnosa, odnosno konflikta dolazi prilikom jednoga od pijančevanja kada Dane, onako usput, aludira na stereotipe, pa čak i predrasude o Bosancima. Safet ga bezuspješno izaziva i traži od njega da mu odgovori na pitanje (324, 326):

*Kakšni so Bosanci, si reko, jel tako? Saj vemo, kakšni so Bosanci. Je li tako? [...]
I? Kakšni so Bosanci?
Pa saj veš, je rekel Dane.
Ja nemam blage veze. Ali ti, vidim, znaš, pa mi reci. [...]
Uzdravlje primitivnim Bosancima i kulturnim Slovencima!*¹⁵

Nakon toga iznenada dolazi do zaokreta. Safet kao Bosanac/Bošnjak/musliman preko noći postane stranac u novoosnovanoj državi, u kojoj je stvorio uspješan privatni i profesionalni život, i nađe se među izbrisanimima¹⁶. Iako bi to mogao pravovremeno srediti – za sina naime provjeri ima li slovensko državljanstvo – za sebe ne želi ništa napraviti. Osjećaj otuđenosti odnosno nepripadanja potpuno ga paralizira. Zna da je u toj bici gubitnik, da je izigran i tada dolazi do izražaja njegova bespomoćnost. Vojnović (2020) u intervjuu to ovako objašnjava:

Za njega brisanje iz registra u stvari nije samo birokratski problem, problem nije samo u tome da je on izbrisan kao pripadnik drugoga naroda, da je prognan iz društva, već je riječ prije svega o tome da je izgubio. On prvi puta u svom životu ne vlada situacijom, prvi puta izbije na svjetlo dana njegova bespomoćnost koju je svojim svakodnevnim malim pobjedama skrivao. Taj ga poraz toliko razgoliti da

¹⁴ „[...] su se u piću skrivali jedan pred drugim. Njihova beskonačna međusobna podbadanja samo su popunjavala prazninu među njima, prikrivala njihovo temeljno nerazumijevanje“ (298).

¹⁵ „Kakvi su Bosanci, to si reko je l' tako? Pa znamo kakvi su Bosanci, Je li tako? [...] I? Kakvi su Bosanci?“

Ma znaš, rekao je Dane.

Ja nemam blage veze. Ali ti, vidim, znaš, pa mi reci. [...]

Uzdravlje primitivnim Bosancima i kulturnim Slovencima!“ (296–297).

¹⁶ Izbrisani je naziv za stanovnike koje je Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Slovenije nezakonito izbrisalo iz registra 1992. (oko 25 000 stanovnika). Riječ je o državljanima iz drugih republika SFRJ sa stalnim boravkom u SR Sloveniji koji u roku od šest mjeseci nisu podnijeli molbu za slovensko državljanstvo, ili je ona bila odbijena, ili je postupak bio prekinut. Više o tome u <https://www.mirovni-institut.si/izbrisani/hr/o-izbrisanim/index.html>.

jednostavno nije više sposoban funkcionirati, potpuno je poražen. U tom je smislu meni njegova priča sasvim razumljiva, govori o tome da patrijarhalni sustav ne štiti niti muškarce. Kada muškarci ne mogu pokazati svoju bespomoćnost, ona iza fasade raste i na kraju posljedice mogu biti pogubne. Safetova nesreća posljedica je njegove prividne moći i uspjeha.

Neprestana očekivanja okolice za prilagođavanjem u njemu još više pobuđuju osjećaj otuđenosti:

V skoraj desetih letih bivanja v rojstnem kraju svojega očeta se Safet ni naučil biti Bosanec, še manj Bošnjak ali musliman, kakor se ni v Sloveniji nikoli naučil biti Slovenec. Zaznaval je neizgovorjeno zahtevo po prilagajanju, po istovetenju z množico, zaznaval jo je v skoraj vsakem pogledu Otočanov. Zaznaval jo je in se naučil živeti z njo. A biti Turek v rojstnem Kragujevcu, Bizantinec v Sloveniji ali Janez v Otoki je bilo eno, vse to je znal in zmogel biti, biti obsedenec s smrtjo pa nekaj povsem drugega. (238)¹⁷

I kao što naglašava Bauman (2008: 16–17), ako nismo nigdje „zaista kod kuće“ i ako nigdje nismo „sto posto“, to može biti „teško, ponekad mučno iskustvo“. Ostajemo neprilagođeni sa svim „karakteristikama i ograničenjima koja se na neki način ističu i u očima drugih izgledaju čudna“. Sličan osjećaj otuđenosti, odnosno nepripadanja progoni i djeda Aleksandra Đorđevića. Jadranu u ušima odzvanjaju njegove riječi: „Človek se rodi izkoreninjen in izkoreninjen umre, vse drugo je utvara, je vedno govoril“ (174)¹⁸. Njegov osjećaj otuđenosti još više potkrepljuje činjenica da potječe iz zemlje „kjer je sovraštvo otipljivo in s prostim očesom vidno, a ga nihče nikdar ne poimenuje z njegovim pravim imenom, kakor bi se vsi bali priznanja, da sovražijo“ (176–177)¹⁹. Aleksandar je izvanbračni sin Židovke Ester Aljehin, rođen u Novome Sadu, a ime je dobio po svojem ocu koji je navodno bio iz Ukrajine i kojega nije poznavao. Da bi njegova majka na pragu Drugoga svjetskog rata sakrila svoj židovski identitet, udala se za zubara Milo-

¹⁷ „U gotovo deset godina života u rodnom kraju svoga oca Safet nije naučio biti Bosanac, a još manje Bošnjak ili Musliman, kao što ni u Sloveniji nikad nije naučio biti Slovenac. Osjećao je neizgovoreni zahtjev za prilagođavanjem, za poistovjećivanjem s gomilom, osjećao ga je i naučio živjeti s njim. Jer jedno je bilo biti Turčin u rodnom Kragujevcu, Bizantinac u Sloveniji ili Janez u Otoci, sve je to znao i mogao biti, ali biti opsjednut smrću, to je bilo nešto posve drugo“ (217).

¹⁸ „Čovjek se rodi iskorijenjen i umre iskorijenjen, sve drugo je privid, uvijek je govorio“ (159).

¹⁹ „[...] u kojoj je mržnja opipljiva i vidljiva prostim okom, premda je nitko nikada ne naziva njezinim pravim imenom, kao da se svi boje priznati da mrže“ (161).

rada Đorđevića i preimenovala se u Branislavu Đorđević. Nakon toga napustila je svojega muža i sa sinom se preselila u Beograd, gdje se predstavljala kao Miloradova udovica. No 1942. godine, kada nacisti zauzmu Beograd, u strahu pred novim režimom, ratom i ljudima, sa sinom pobjegne u Ljubljanu. Taj svijet učinio joj se još stranijim „saj so Slovenci vanjo zrli s sumničavostjo [...] Sumničavost do tujcev je bila to“ (15)²⁰. Tako se ni Aleksandar ne može identificirati s novom zajednicom i osjećaj otuđenosti prati ga cijeli život. Tek u kontaktu s tuđom kulturom, kada godinu dana službeno boravi u Egiptu, spozna da ga je majčino skrivanje židovskoga identiteta izuzetno obilježilo i „da je od nekadaj sovražil judovstvo v sebi in le čakal na priložnost, da bi lahko to sovraštvu na nekaj oprl“ (177)²¹. Usprkos tomu što mu se Egipćani čine otvorenim i toplim ljudima, slično kao i Balkanci, on se sam u tome identitetu ne prepoznaje; osjeća se „izgubljenega, kot se ne bi nikoli spustil s severnjaških hribov, zadržan do ljudi, vase zaprt in neprijazen“ (173)²². Upoznavanje strane kulture koja nam često otvara put do spoznavanja nas samih Aleksandra uopće ne zanima. Čini mu se da je prestar da bi preuzeo nove običaje, npr. pio topao čaj usred ljeta, sjedio „po turski“ na podu i pušio šišu itd. „Že ta, ki se ga je stežka privadil v Ljubljani, mu je bil odveč, že jugoslovanski način življenja je bil zanj dovolj neuravnovešen in nepredvidljiv“ (172)²³.

2.2 Ime kao odraz etničkoga identiteta

Edwards (2009: 34–35) smatra da svi, kako individualni tako i zajednički, markeri značajno utječu na međusobno prihvaćanje u društvu, posebno oni urođeni koji se vide već na prvi pogled, kao npr. boja kože, spol, izgled. Istraživanja potvrđuju da atraktivni ljudi dobiju blaže kazne na sudu, debelim ljudima lako pripisujemo psihičke probleme i sl. Naravno, u tome kontekstu nisu nimalo manje značajni ni dobiveni markeri, kao što su vjerska pripadnost, jezična pripadnost te na kraju, ali ne i manje važno, naša imena. Različita imena pobuđuju različite konotacije i zato su njihovi nosioci u različitim skupinama (npr. vršnjaci, učitelji, nadređeni) različito

²⁰ „Jer su Slovenci buljili u nju sa sumnjičavošću [...] To je bila sumnjičavost prema strancima“ (10).

²¹ „[...] da je odavno mrzio židovstvo u sebi i da je samo čekao priliku da tu mržnju osloni o nešto“ (161).

²² „[...] izgubljen [...], kao da se nikad nije spustio sa svojih sjevernjačkih brda, suzdržan prema ljudima, zatvoren u sebe i neljubazan“ (158).

²³ „Već onaj način na koji se jedva privikao u Ljubljani bio mu je previše, već je jugoslavenski način života za njega bio dovoljno neuravnotežen i nepredvidiv“ (157).

okarakterizirani. Ime može otkrivati i etnički identitet pojedinca i često se događa da se uz nečije ime automatski veže niz stereotipnih predodžbi, pa i predrasuda, čak i prije negoli upoznamo nosioca/nositeljicu imena. Dakle, ime i prezime nemaju samo identifikacijsku funkciju već otkrivaju i druge informacije. U njima se na neki način zrcali stajalište određene društvene sredine koja pojedinca vrlo lako može stigmatizirati. Ukratko, ime i prezime odražavaju životnu zbilju i poziciju pojedinca u kontekstu ne samo obiteljske već i društvene sredine. Sve se to može pratiti i u romanu *Figa*.

Kada Jadran prvi puta dođe u posjet roditeljima svoje djevojke Anje, koja potječe iz dobro situirane slovenske obitelji, on osjeća strah pred stigmatizacijom:

Na vrtu Anjine meščanske hiše, za dekorativno belo vrtno mizico, pod velikim bež senčnikom sem prvič začutil strah pred Safetovim neslovenskim imenom. Prvič se mi je zazdelo, da bi njegovo ime vse pokvarilo, da bi postal vsiljivec v Anjinem urejenem in prijaznem domu, v svetu skrbno pristrižene trate, prostranih vhodnih vrat, vež in enoprostorcev v tovarniški garanciji. (215)²⁴

O svome ocu Jadran je rijetko govorio jer ga ljudi jednostavno nisu ni pitali o njemu, međutim do toga trenutka nikada ga nije zatajio. U strahu od neprihvaćenosti on zataji očevo neslovensko (bosansko) ime (Safet) i istakne majčino slovensko ime (Vesna). Usprkos tome, ili upravo zato što zna koliko je to bolno iskustvo, kasnije i sam iskoristi ime da bi javno osramotio svoju djevojku. Kada se posvađa s Anjom, nasred ulice namjerno je etiketira bošnjačkim identitetom: „*Saneeelaaa! Saneeelaaa! Dej used se, saj ga bomo obrezal, prav, a slišiš, Sanelaaa, obrezal ga bomo!*“ (67)²⁵ koristeći pritom bošnjačko ime i obred obrezivanja dječaka koji je tipičan za muslimansku sredinu.

Zanimljiv je također i izbor imena Safet koje potječe iz arapskoga jezika i znači „najbolji“, „čist“, što je zapravo u suprotnosti sa stvarnom njegovom sudbinom. Da ime zaista održava zbilju obiteljskoga i društvenoga miljea, potvrđuje Aleksandrova reakcija kada Jani nikako ne može oprostiti

²⁴ „U vrtu Anjine građanske kuće, iza dekorativnog bijelog vrtnog stolića, ispod velikog bež sunčobrana, prvi put sam osjetio strah pred Safetovim neslovenskim imenom. Prvi put mi se učinilo da bi njegovo ime sve pokvarilo, da bih postao uljez u Anjinu uređenom i ugodnom domu, u svijetu brižno pokošene trate, prostranih ulaznih veža i monovolumena pod tvorničkom garancijom.“ (196).

²⁵ „*Saneeelaaa! Saneeelaaa! Daj sjedni pa ćemo ga obrezat, je l' ti mene čuješ, Sanelaaa, obrezat ćemo ga!*“ (60).

što je u svojoj bolesti „izbrisala“ Safeta, dok je neke druge uspomene još uvijek čuvala:

Safet je ime za nešteto njenih spominov, za rojstvo njenega vnuka, za poroko njune hčere. Safeta ne more kar izbrisati. Preveč ga je, preveč. (305)²⁶

Djeda Aleksandra također obilježavaju njegovo ime i prezime. Kada ga sredinom pedesetih godina prošloga stoljeća u Bujama, kao budućega upravitelja šuma, dočeka komesar Risto Marjanović, uvjeren je da će konačno sreći čovjeka iz svojih krajeva, Srbina:

Pogrnil je mizo v svoji pisarni in na njej razložil vse dobre, ki jih je bila prinesla njegova žena Jovana s seboj iz Užica. Slavni užiški kajmak, duvan čvarci, pečenica, slanina, ljuta kajsija, vse to je čakalo Aleksandra, ki je resda pripotoval iz bratske republike Slovenije, a je bil po imenu sodeč človek z njegovih koncev, s katerim se bo dalo spregovoriti kakšno domačo besedo. (10)²⁷

Komesar Marjanović u Istri se naime nikako nije mogao identificirati s tamšnjim stanovnicima koji su uglavnom bili Talijani. Činili su mu se čudnima jer su ga izbjegavali i skrivali se za škurama. Bio je uvjeren da s njima nije sve u redu. No još više je bio iznenađen kada je spoznao da Aleksandar nije „njegov čovjek“:

On ni bil nikoli mi. On je bil vedno on. Sam. Aleksandar Đorđević. Že svojemu imenu ni mogel pripadati. Ker ni bilo njegovo. (169)²⁸

Identitet koji razotkriva Aleksandrovo prezime nije u skladu s njegovim vlastitim identitetom. Gospodina Đorđevića, svojega očima, koji je majci samo „posudio“ prezime, nije ni poznao. Odrastao je u potpuno drukčijemu kulturnom kontekstu. Neidentificiranje s vlastitim prezimenom još više

²⁶ „Safet je ime za nebrojeno mnogo njegovih sjećanja, za rođenje njihova unuka, za vjenčanje njihove kćeri. Safeta se ne može samo tako izbrisati. Previše ga je, previše“ (277).

²⁷ „Prostro je stol u svome uredu i na njega rasporedio sve đakonije koje je njegova žena Jovanka donijela sa sobom iz Užica. Slavni užiški kajmak, duvan-čvarci, pečenica, slanina, ljuta kajsija, sve je čekalo Aleksandra, koji, je, istina, doputovao iz bratske republike Slovenije, ali koji je, sudeći po imenu, bio čovjek iz njegovih krajeva s kojim će moći progovoriti koju po domaće.“ (7).

²⁸ „On nikad nije bio *mi*. On je uvijek bio *on*. Sâm. Aleksandar Đorđević. Već ni svome imenu nije mogao pripadati. Zato što nije bilo njegovo.“ (154) .

dolazi do izražaja kada se oženi. Tada ustraje da njegova žena nakon vjenčanja zadrži svoje prezime, kasnije kćerima također izaberu samo majčino prezime Benedejčič.

Što se tiče osobnih imena, neka osobna imena mogu postati obilježje za sve predstavnike određene etničke zajednice. Tako npr. nakon pijančevanja u gostionici *Čad* i nakon prepirke o tome kakvi su Bosanci Dane su-tradan nazove Safeta i zahvali mu se da je platio taksi i otpremio ga kući te na kraju doda da sljedeći put on časti. Na to mu je Safet odgovorio:

Ti? Janez da časti? Živi bili pa vidjeli! Živi bili pa vidjeli! je ponavljao Safet in se smejal in tudi Dane se je smejal, potem pa rekel, da mu je slabo, in brez pozdrava odložil. (326)²⁹

Kao što vidimo, Safet je umjesto imena Dane upotrijebio ime *Janez* kao sinonim za *Slovenac* uz stereotipnu predodžbu o slovenskoj škrtosti. Zanimljivo je da se ta predožba kasnije, kada se Safet preseli u Bosansku Otoku, preokrene i on sam postane *Janez*:

Otočani so v njem še vedno prepoznali tujino, iz katere je prišel. Zanje je ostajal Slovenec, Janez, prišlek. (238)³⁰

2.3 Jezični identitet

Jezik je, kao što smatra Edwards (2009: 21), zasigurno jedan od najvažnijih markera koji nas obilježavaju na individualnoj razini. Svatko od nas oblikuje vlastiti izraz odnosno idiolekt koji je posebna i neponovljiva kombinacija narječja i dijalekta, naglasaka, intonacije, formalnoga i neformalnoga govora, standardnoga i nestandardnoga jezika itd., u konačnici i različitih jezika, pri čemu vlastiti idiolekt uvijek prilagođavamo određenim komunikacijskim okolnostima. Jadran ne preispituje svoj jezični identitet. S obzirom na to da je cijelo vrijeme živio s majkom u Ljubljani, možemo zaključiti da je njegovo „sidrište“ slovenski jezik. Potpuno je drukčije s njegovim ocem i djedom.

Vojnović u romanu slikovito prikazuje različite jezične prakse. Tako Safet često govori svojim jezikom kod kuće, kao i sa svojim bosanskim prijateljima. Primjerice, iz dijaloga između oca i majke koji čuje Jadran na

²⁹ „*Ti? Janez da časti? Živi bili pa vidjeli! Živi bili pa vidjeli!* Ponavljao je Safet smijući se, a i Dane se smijao, a onda je rekao da mu nije dobro pa je prekinuo bez pozdrava“ (298).

³⁰ „Stanovnici Otoke su u njemu uvijek prepoznavali tuđinu iz koje je došao. Za njih je on ostajao Slovenec, Janez, došljak“ (217).

aerodromu, gdje čekaju Aleksandra da se vrati iz Kaira, vidi da otac i majka međusobno govore svaki svojim jezikom:

On bo hotel takoj v Pulo. Do Pule je četiri i po sata vožnje. Bog zna kad bi stigli. Čas obiskov bo že zdavnaj zaključen, on pa bo hotel, da ga spustijo k njej. On će htjet vidjet doktora, oni će reć da ga nema, ti ćeš popizdit i jebat im sve po spisku i šta? Tudi će ga spustijo k njej, bo že spala. A on je neće htjet budit. (266)³¹

S druge stane, u razgovorima s Danom Safet svoj jezik namjerno preoblikuje i na taj se način ironično približava stereotipnim predodžbama toga jezika:

Safet je z Danetom govoril v posebnem, le njemu namenjenem jeziku. Že to, da je z njim govoril naši, je bilo del igre, Safetova mala provokacija. A to ni bil naši, kakršnega je govori z mano in mamu ali s svojimi bosanskimi prijatelji. To je bila posebna inačica tega jezika, ustvarjena Danetu na čast.
Đezbasankašrdečatiličkajebemslatkajanezovskadatijebemtomoradatiještoskodijetejeovrelugovejuhicupateparaspržilajeldearecinemojdatesramotaipakboljebitslovenacnegogladan. (322)³²

Zanimljivo je da Vojnović ne navodi ime jezika, već ga jednostavno naziva „naški“ – imenom koje se često koristi među govornicima jezika srednjojužnoslavenskoga prostora, posebno u Bosni i Hercegovini, gdje je multietnički identitet najizraženiji. Kao što je poznato, jeziku se na srednjojužnoslavenskome području oduvijek pridavala (i još se pridaje) važna uloga; on se smatra temeljnim nacionalnim simbolom koji su političke elite često iskoristavale za ostvarivanje svojih nacionalističkih političkih ciljeva, pa je često bilo važnije *kako* se nešto govori, a ne *što* se govori (v. npr. Požgaj Hadži, Balazić Bulc 2015). Zato nije neobično da je jezik i danas prožet političkim konotacijama, prije svega u bosanskohercegovačkome kontekstu, gdje status službenih jezika imaju sva tri jezika konstitutivnih naroda: Bošnjaka, Hrvata i Srba. Tako se izborom jezika jasno naglašava i etnički identitet. Da bi

³¹ „On će htjeti odmah u Pulu. Do Pule je četiri i pol sata vožnje. Bog zna kad bi stigli. Vrijeme posjeta će već odavno proći, a on će htjeti da ga puste k njoj. On će htjeti vidjeti doktora, oni će reć da ga nema, ti ćeš popizdit i jebati im sve po spisku i šta? I ako ga puste k njoj, ona će već spavati. A on je neće htjet budit.“ (241).

³² „Safet je s Danom razgovarao na posebnom jeziku koji je bio samo njima namijenjen. Već to, što je s njim govorio naši, bio je dio igre, Safetova mala provokacija. Ali to nije bio naši na kojem je razgovarao sa mnom ili s mamom ili sa svojim bosanskim prijateljima. To je bila posebna varijanta tog jezika, stvorena u Daninu čast.
Đezbasankašrdečatiličkajebemslatkajanezovskadatijebemtomoradatiještoskodijetejeovrelugovejuhicupateparaspržilajeldearecinemojdatesramotaipakboljebitslovenacnegogladan.“ (294).

upravo izbjegli politička odnosno etnička opredjeljenja, korisnici jezika jednostavno imenuju svoj jezik „naš jezik“. Safet je predstavljen kao apolitična osoba koja se ni nakon povratka u Bosnu 1992. godine, gdje bukti rat, ne opredjeljuje ni za koju stranu, već živi sam u svojem svijetu, otuđen čak i od sugrađana.

Osim toga Safet s Jadranom govori i slovenski, čak i kada se nakon nekoliko godina sretnu na djedovu pogrebu na zagrebačkome Mirogoju:

„Si ti z avtom?“ sem ga vprašal.

„Ja, ja,“ je izdaval. „Eno ga tamo.“ [...]

„Bo me pripeljal do doma, brez skrbi,“ je rekel v slovenščini in se zasmejal. (248)³³

Kao što se vidi iz teksta, Safet mijenja kodove unutar iste govorne situacije, dakle riječ je o preključivanju ili prebacivanju iz slovenskoga jezika u njegov prvi jezik (v. npr. Prebeg-Vilke 1991, Šabec 1995, Reher, Fišer 2018, Jelaska i sur. 2005). Takvo preključivanje može biti svjesno, čak namjerno, a često je nesvjesno. Time se stvara dinamični jezični sustav, tzv. međujezik – slovenski s primjesama vlastitoga prvog jezika govornika koji je prožet uopćavanjima jezičnih pravila i jezičnim inovacijama, što je karakteristika svih govornika koji uče strani jezik (v. npr. Požgaj Hadži, Ferbežar 2001). Ipak, ne možemo zaobići činjenicu da je takav slovenski kojim govore doseljenici iz nekadašnjih jugoslavenskih republika, danas novonastalih država nekadašnje Jugoslavije, izuzetno obilježen, čak stigmatiziran, a njegovi su govornici samo uvjetno prihvaćeni u slovensku jezičnu zajednicu (v. npr. Skubic 2005).

S druge strane, možemo pratiti nešto drukčije jezično iskustvo djeda Aleksandra koji je od rođenja odrastao u višejezičnosti. Osim srpskohrvatskoga jezika, kojim je komunicirao u ranome djetinjstvu u Srbiji, nakon dolaska u Ljubljanu početkom Drugoga svjetskog rata učio je slovenski koji je bio jezik obrazovanja i talijanski kao strani jezik (više o tome u npr. Šorn 2007). Kod kuće ga je majka učila i njemački „ki se jo je naučila od svojega očeta. Bila je jezik sovražnika, a tudi jezik, v katerem je pisal Joseph Roth, mu je pojasnila“ (15)³⁴. Kasnije je sa svojom obitelji govorio slovenski, dosta vremena proživio je u Momjanu u hrvatskoj Istri, a za vrijeme svoga

³³ „Jesi i ti autom?“ upitao sam ga.

„Da, da“, procijedio je. „Eno ga tamo.“ [...]

„Dovest će me kući, ne brini“, rekao je na slovenskom i nasmijao se“ (225).

³⁴ „Koji je naučila od svoga oca. Njemački je bio jezik neprijatelja, ali i jezik na kojem je pisao Joseph Roth, objasnila mu je.“ (11).

boravka u Egiptu uglavnom je govorio srpskohrvatski, i to s Crnogorcem Ljubomirom, kao i s Egipćaninom Ahmadom, koji je studirao u Beogradu. U vezi s potonjim zanimljivo zaključuje da osjećaj svejedno nije isti s obzirom na to s kim razgovaraš na nekome jeziku. Iako je Ahmad govorio njegovim jezikom, Aleksandar ima neobičan osjećaj „da z nekom ne govoriš skupnega jezika, četudi oba govornika v istem jeziku“ (176)³⁵. Ta misao potvrđuje ono što smo rekli na početku ovoga poglavlja, naime da jezik često više povezuje govornike koji osim komunikacijske dijele i simboličku funkciju jezika.

Što se izbora jezika tiče, velik preokret dogodi se u trenutku kada je demencija njegove žene Jane već tako napredovala da ona više nikoga ne prepoznaje. Ona odjednom za Aleksandra postaje strankinjom i on više ne osjeća potrebu da s njom komunicira na slovenskome jeziku. Tako se u stresnoj situaciji pod stare godine ponovno vraća svomu prvom jeziku.

Sutra te vodim kući, ji je rekel, tej tujki, ki je živela v njegovem domu.

Ta ženska ni bila Jana in nesmiselno je bilo govoriti z njo v jeziku, v katerem je govoril z Jano. (353)³⁶

Isto zaključuje i Jadran:

In on njej *Nemoj!*, in ona njemu *Neću!*, in on njej *Nemoj!*, in ona njemu *Neću!*, in *Nemoj!*, in *Neću!*, in takrat me je šele spreletelo, da je bil njun jezik slovenščina. Drug z drugim nista nikdar govorila naški, jezika, ki sta ga zdaj postavila medse kot zid in vpila čezenj. (274)³⁷

3. Umjesto zaključka

Na kraju Jadran ipak spozna tko je: „Jaz, Jadran Dizdar, sem bil izgnanec iz lastnega življenja“ (389)³⁸. Svoj identitet potiskivao je i malo je

³⁵ „[...] da s nekim razgovaraš na jeziku koji vam nije zajednički, premda obojica govorite istim jezikom“ (160).

³⁶ „*Sutra te vodim kući*, rekao je, toj strankinji koja je živjela u njegovu domu.

Ta žena nije bila Jana i bilo je besmisleno razgovarati s njom na jeziku na kojem je razgovarao s Janom“ (323).

³⁷ „A on njoj *Nemoj!*, a ona njemu *Neću!*, a on njoj *Nemoj!*, a ona njemu *Neću!*, i *Nemoj!*, *Neću!*, i tek mi je onda prošlo kroz glavu da je njihov jezik slovenski. Jedno s drugim nikad nisu govorili naški, jezik koji su sad postavili među sebe poput zida vičući kroz njega“ (248).

³⁸ „Ja, Jadran Dizdar, bio sam prognanik iz vlastita života“ (359).

nedostajalo da bi se predao, kao što se prije nekoliko godina predao njegov otac:

Ta večer sem razmišljao o begu, ta večer sem razumel Safeta. Bil sem Safet. Izdan, prevaran, zapuščen. Razmišljao sem, da bi odšel, tako kot je odšel on, daleč, nekam ob morje, kjer ljudje ne govorijo mojega jezika [...]. (362)³⁹

Ipak pod djedovom smokvom, simbolom života, kada se Jadran suoči sa samim sobom i svojim strahovima, spozna što želi: želi osjećati ljubav, a ne mržnju koja se godinama, prije svega zbog nerazumijevanja i predrasuda, nataložila u njemu. Time Vojnović svojemu glavnom pripovjedaču omogućuje da se sukobi sa svim potisnutim identitetima i da pronađe novi put u i oblikovanju vlastitih identiteta. Vlastiti identiteti, kao što smo već naglasili, zrcale se u kontekstu zajedničkih identiteta i zbog toga moramo težiti društvenoj zajednici u kojoj su višekulturnost i međukulturni dijalog jedni od temeljnih vrednota; zajednici u kojoj svaki pojedinac može izraziti vlastiti identitet bez stida i omalovažavanja.

Literatura:

- Barić, Branka. 2011. Razumljivost kao kriterij pri utvrđivanju jezičnoga identiteta. *Kroatologija* 2/2, 1–20.
- Bauman, Zygmunt. 2008. *Identiteta: Pogovori z Benedettom Vecchijem*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Benoist, Alain de. 2014. Mi i Drugi; Što je to identitet? *Vijenac* 526; <https://www.matica.hr/vijenac/526/sto-je-to-identitet-23182/>.
- Edwards, John. 2009. *Language and Identity: an introduction*. Cambridge: Cambridge Uni.
- Huntington, Samuel P. 2004. *Who are We? The Challenges to America's National Identity*. New York, London, Toronto, Sydney: Simon & Schuster.versity Press.
- Jelaska, Zrinka i sur. 2005. *Hrvatski kao drugi i strani jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Južnič, Stane. 1993. *Identiteta*. Ljubljana: FDV, Knjižna zbirka Teorija in praksa.
- Nastran Ule, Mirjana. 2000. *Sodobne identitete v vrtincu diskurzov*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Piršl, Elvi i dr. 2016. *Vodič za interkulturalno učenje*. Zagreb: Naklada Ljevak.

³⁹ „Te sam večeri razmišljao o bijegu, te sam večeri razumio Safeta. Bio sam Safet. Izdan, prevaran i napušten. Razmišljao sam o tome da odem onako kao što je on otišao, nekamo na more, gdje ljudi ne govore moj jezik [...]“ (331–332).

- Požgaj Hadži, Vesna; Balažic Bulc, Tatjana. 2015. (Re)standardizacija v primežu nacionalne identitete: primer hrvaškega, srbskega, bosanskega in črnogorskega jezika. *Slovenščina 2.0*, 3/2, 67–94; http://slovenscina2.0.trojina.si/arhiv/2015/2/Slo2.0_2015_2_06.pdf.
- Požgaj Hadži, Vesna; Ferbežar, Ina. 2001. Tudi to je slovenščina. *Zbornik predavanj 37. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ur. Ada Vidovič Muha. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 30–39.
- Pranjković, Ivo. 2007. Glavne sestavnice hrvatskoga jezičnog identiteta. *Jezik i ideniteti*. Ur. Jagoda Granić. Split: HDPL. 487–495.
- Prebeg-Vilke, Mirjana. 1991. *Vaše dijete i jezik*. Zagreb: Školska knjiga.
- Reher, Špela; Fišer, Darja, 2018: Kodno preklapljanje v objavah slovenskih uporabnikov Twitterja. *Viri, orodja in metode za analizo spletne slovenščine*. Ur. Darja Fišer. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete v Ljubljani. 294–323.
- Skubic, Andrej. 2005. *Obrazi jezika*. Ljubljana: Študentska založba.
- Stabej, Marko. 2007. Jaz v nas. Nekaj tez o jeziku, identiteti in jezikoslovju na Slovenskem. *Stereotipi v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: zbornik predavanj 43. SSJLK*. Ur. Irena Novak Popov. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 13–24; https://centerslo.si/wp-content/uploads/2015/10/ssjlk_43_zbornik.pdf.
- Šabec, Ksenija. 2007. Kdo je čefur za kranjskega Janeza: stereotipi in kulturne razlike v sodobnem evropskem kontekstu. *Stereotipi v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: zbornik predavanj 43. SSJLK*. Ur. Irena Novak Popov. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 1023–1116. https://centerslo.si/wp-content/uploads/2015/10/ssjlk_43_zbornik.pdf
- Mojca Šorn, 2007: Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno. Ljubljana: Inštitut za novejšo Zgodovino; <https://www.sistory.si/publikacije/prenos/?urn=SISTORY:ID:1555>.
- Vojnović, Goran. 2020. Če pri branju ni užitka, vse skupaj nima smisla; <http://www.airbeletrina.si/clanek/goran-vojnovic-ce-pri-branju-ni-uzitka-vse-skupaj-nima-smisla>.
- Zubrzycki, Geneviève. 2002. The classical opposition between civic and ethnic models od nationahood: ideology, empirical reality and social scientific analysis. *Polish Sociological Review* 3, 275–295.
- Zupan Sosič, Alojzija. 2020: Očetje in sinovi v maturitetnih romanih *Konje krast in Figa*. *Jezik in slovstvo* LXV/3–4, 269–285.
- Žbogar, Alenka. 2020. Problemski pristop k šolski obravnavi Vojnovičeve Fige. *Slovenski jezik in književnost v srednjeevropskem prostoru*. Ur. Matej Šekli

in Lidija Rezoničnik. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. 417–428; <https://zdsds.si/tiskovina/2695/>.

Izvori:

Vojnović, Goran. 2016. *Figa*. Ljubljana: Beletrina.

Vojnović, Goran. 2016. *Smokva*. Preijevod: Anita Peti-Stantić. Zagreb: Fraktura.

Tatjana BALAZIC BULC and Vesna POZGAJ HADZI

CONFLICT OF IDENTITY IN MINORITY COMMUNITIES: THE
EXAMPLE CASE OF GORAN VOJNOVIĆ'S NOVEL *FIGA*

Summary

The paper has been, primarily, focused on ethnic and linguistic identity, as well as their reflection in literature. The author understands identity as a conception of oneself built in the context of a common identity, as a product of interaction between an individual and other members of the group., since it is composed of various elements that can be inherited (e.g. gender, race, age, ethnicity, etc.) or chosen by ourselves (e.g. occupation, political affiliation, etc.). In interactions with others, an individual decides which elements or identities are more important to us. Often our chosen or desired identities collide with the old, abandoned, disruptive identities, and, on the other hand, also struggle with coercive identities chosen by others. One such identity is ethnic, especially in the case of immigrant communities that are not positively accepted in the majority community, e.g. immigrants from the former Yugoslavia in Slovenia, thus the feeling of foreignness and non-inclusion can become part of their immigrant identity, which is shown in the Goran Vojnović's novel *Figa*. The poignant sense of alienation runs from generation to generation, especially in the case of male characters. The reason for their alienation is, on the one hand, the feeling of being trapped in one's own ethnic identity and inability to adapt to the new community, and on the other hand, rejection or exclusion by the majority community. The article, also, highlights the plurilingual language practices that change in the novel according to the personal or social circumstances of members of different immigrant generations. Finally, the author emphasizes the importance of inclusion and the promotion of intercultural dialogue and plurilingualism in the Slovenian society.

Key words: identity, immigrants, minority communities, intercultural dialog, plurilingualism

Philipp WASSERSCHIEDT
Humboldtov univerzitet
Berlin

NARRATIVES AS CONSTRUCTIONS

Narratives are one of the best researched discourse genres. This article addresses the question of whether narratives can also be described as constructions in the sense of construction grammar. First, the potential status of narratives as constructions is discussed against the background of narratological research and existing work in construction grammar on other discourse genres. The morphological, lexical, syntactic, semantic and interactional properties that would have to be taken into account for a constructional description are then demonstrated using an exemplary Serbian narrative. It is shown that there are features on all linguistic levels which mark the individual parts of a narrative (abstract, orientation, complication, evaluation, coda) and thus also the narrative as a whole on both the formal and the content side. On this basis, narratives can be described as clearly recognisable, structured and non-compositional linguistic schemas with an identifiable function. However, the most important characteristic of narratives - the reportability constructed interactionally in the communicative situation - cannot be captured with the help of construction grammatical methods.

Keywords: Narrative, Serbian, Construction Grammar, Discourse genre, Discourse frame

Introduction

Personal narratives and their study have had a firm place in various fields of the humanities and social sciences at least since the narrative turn. As linguistic structures, they occupy a central place in that, on the one hand, they have attracted structural investigations (e.g. Polanyi 1982; Fludernik 2002), but on the other hand, they have also been recognised as important socio-pragmatic means in the context of, for example, identity constructions (e.g. Georgakopoulou 2007). Today, narratives can be considered one of the

best-known and most widely researched discourse genres. For the structural description of narratives from a linguistic perspective, the attempts of Labov & Waletzky (1967 [2003]) and Labov (1976 [1972]) to capture the typical structure of personal narratives are still considered a reference point today.

As frequent and learnable linguistic units, narratives can of course also be described as constructions in the sense of Construction Grammar (e.g. Goldberg 1995, 2006; Stefanowitsch 2011). In order to be considered a construction, however, linguistic structures must fulfil certain criteria, the examination of which can raise new questions about narratives. At the same time, Construction Grammar, as part of the Cognitive Linguistic endeavour, is integrated into a network of models for language and cognition, which in turn have the potential to bring to light new insights into the organisation and use of narratives. To begin such a cognitively grounded analysis of narratives is the aim of this paper.

In this paper, I will examine whether narratives meet the conditions to be described as constructions. To this end, I will first summarise the basics of the linguistic description of narratives and Construction Grammar works on (discourse or genre) constructions in section 2. Since constructions are fundamentally complex signs and the degree of complexity of narratives is very high, I will then present a single, typical narrative in section 3 and analyse it on various levels in section 4 in order to present a possible Construction Grammar formalisation of the results in section 5.

1 Narratives and constructions

1.1 What is a narrative?

Narratives as linguistic figures have been the subject of academic discourse for centuries. The oldest treatises date back to Aristotle (Carranza 1998: 288; Fina and Georgakopoulou 2011: 26). To this day, narratives are one of the central topics in linguistics and literary studies and are also often used as a general concept beyond that (Juzwik 2011: 326, Grüne 2017). Usually, the focus is on three sides of the narrative and their relationships: the narrated experience, the process of narration and the internal structure of the text genre (Fina and Georgakopoulou 2011: 62; cf. also Günthner 2010: 198).

The most influential approach in linguistics to date, especially with regard to the structure of narratives, originates from Labov (1976 [1972]; originally Labov and Waletzky 1967 [2003]). Labov divides two types of clauses within narratives of personal experiences: narrative clauses, which

reflect the event and are constitutive for the narrative in their order, and non-narrative clauses, which more often describe states and can in principle be freely shifted within the narrative.

Based on this, he developed a minimal definition of narratives, namely that they should include at least two narrative clauses that reflect the events in a chronological order (A, then B) in relation to each other (Labov and Waletzky 1967 [2003]: 74). On the other hand, he pointed out that narratives do not simply refer to events, but must always include components that ensure comprehensibility and emphasise the value of the narrative for the ongoing discourse (Labov and Waletzky 1967 [2003]: 94). Labov therefore divides narratives into the following components¹:

- Abstract
- Orientation
- Complication
- Resolution
- Coda
- Evaluation

Although this classification has been criticised for various reasons, which will be discussed in detail below, it remains an important reference point for the study of narratives to date. While Labov examined narratives of personal experiences, the narrative canon today includes a number of other narrative forms, e.g. hypothetical, habitual, collective narratives, short stories or jokes (e.g. Carranza 1998; Fludernik 2002), some of which contain different components.

Regarding the content of narratives, there is agreement that they must reflect a series of temporally or causally linked events (Bruner 1991: 6; Fina and Georgakopoulou 2011: 6). These events usually require a purposeful, animate agent and represent completed, non-iterative actions (Polanyi 1982: 510; Juzwik 2011: 332). However, a purely referential representation of such events is not sufficient to actually be recognised as a "story". For this, a narrative also needs a complication or a breach of expectations (Fina and Georgakopoulou 2011: 6). Furthermore, the audience must accept a presented sequence as a narrative and thus contribute to its constitution (Carranza 1998: 288). A crucial insight of Labov is therefore that narratives, in comparison to e.g. reports, must always be justified to the interlocutors

¹ I use the term *component* here in anticipation of a Construction Grammar analysis. Labov himself uses the term *section*.

and that the audience must be motivated to listen, which he describes with the term evaluation (Labov and Waletzky 1967 [2003]: 74-75; Fludernik 2014: 97). According to Labov, the "reportability" (Fina and Georgakopoulou 2011: 149) of a narrative is defended with the help of its content and its evaluation, both of which are simultaneously tested by the audience for credibility (Fina and Georgakopoulou 2011: 33).

The communicative function of narratives, or storytelling as an action, ranges from re-actualisation of the past, instruction, identity construction, social integration and reorganisation of experiences to entertainment (Luder 2012: 396). Cross-cultural research also suggests that narratives are not just a text type, but influence our processing of events in general (Bruner 1991).

1.2 Construction Grammar Approaches to Discourse Units

Construction Grammar is currently certainly the most "natural" approach among grammar theories if one wants to venture into the field of text and discourse. The basic idea of Construction Grammar is that everything that is regularly used in language with a communicative function constitutes a construction (Fried 2015: 974). No distinction is made between lexical, syntactic or even discursive or textual constructions. Since Construction Grammar is oriented towards Gestalt principles, the text or discourse can indeed be conceptualised as the primary linguistic sign, as has long been demanded by conversation linguists, text linguists and pragmatists (Ehlich 2007: 516; Östman 2008; Luder 2012: 398). At the very least, approaches oriented towards action and communication can treat linguistic structures of different sizes on an equal footing (Günthner 2010: 195). Moreover, since the grammatical model of Construction Grammar offers possibilities to integrate interactions into the description of constructions, it is particularly attractive for interactional genres (Fischer 2010; Kikiforidou 2011), to which the oral narrative certainly belongs (Goodwin 2015).

In practice, however, the integration of units beyond the sentence boundary into Construction Grammar work is of rather recent origin (Antonopoulou and Nikiforidou 2011: 2594). This also has to do with the fact that identifying textual or discursive constructions is not trivial (Deppermann 2006: 55). Certainly, established linguistic units such as narratives are an exception. Nevertheless, there is always the question of what exactly qualifies as a construction - and what does not.

The classical definition of a construction is that it is a learned form-meaning pair (Boas 2010: 3), where form can include intonation, word order,

lexemes or syntactic properties and meaning can also include conditions of use. While earlier approaches mostly assumed (and some still do, e.g. Kay 2013) that constructions must necessarily be non-compositional, the prevailing view now seems to be that compositional patterns also qualify as constructions if they have a sufficiently high frequency of use (Goldberg 2006: 12-13). Constructions, of course, are not form-meaning pairs in a simple, binary form, but represent complex, non-compositional linkages of several levels of signifiers and signifieds in a constellation of different constructional components (Verhagen 2009). These are located within a network of more or less schematic and more or less complex neighbouring constructions or subtypes of constructions (Langacker 1987: 410; Goldberg 1995: 31). Construction Grammar is thus not a formal theory of grammar, but rather strives to reveal the nature of grammatical knowledge (Stefanowitsch 2011: 12). Nevertheless, Construction Grammar takes form seriously and postulates that different forms cannot have the same meaning or function - i.e. cannot be synonymous (Goldberg 1995: 68).

It is quite obvious that, in a first approximation, the level of the text or text structure, which is important in the study of narratives, can be identified with the constructional form, and that of the content with the constructional meaning. These internal properties include morphological paradigms, intonation, lexical or semantic constraints and the like (e.g. Goldberg 1995: 49; Goldberg 2006: 20). In addition to these levels internal to the construction, however, the analysis of the function of narration also requires a level external to the construction. This is found from the beginning in Fillmore's definitions and also today in the so-called Berkeley Construction Grammar: "By grammatical constructions we mean any syntactic patterns which is assigned one or more conventional functions in a language, together with whatever is linguistically conventionalized about its contribution to the meaning or the use of structures containing it" (Fillmore 1988: 36). In the case of narratives, these external properties can be related to socio-communicative action.

In order to be recognised as a construction, linguistic units must therefore fulfil a number of conditions. First, (a) it must be a recognisably coherent structure. This structure must (b) consist of the same functional components in different usage environments. The components themselves must (c) be formally recognisable to language users in some way, as must the structure as a whole. In addition, (d) the structure must have a more or less clearly delineable function. Similarly, (e) the internal components must

have a recognisable function². However, (f) the function of the whole structure must not emerge compositionally from the functions of the components. Alternatively, (g) the structure may be so frequent that it is to be regarded as a unit despite compositionality.

1.3. Narratives as constructions

To the best of my knowledge, there is as yet no approach from the field of Cognitive Linguistics or Construction Grammar that deals specifically with narratives³. There have been some attempts, however, to describe text-linguistic units with Construction Grammar instruments. An early and so far the most far-reaching work is Östman (2008). Fischer (e.g. 2006) has contributed much to the understanding of interactional constructions and Günthner (2010) explores communicative schemas. Anotonopolou and Nikiforidou (2011), for example, describe telephone calls and classroom interaction as (co-)constructions.

Given the extensive work on (oral) narratives (e.g. de Fina and Georgakopoulou 2015) and the previous Construction Grammar work on text types and discourse genres, it is basically straightforward to answer the criteria listed above.

(a) Various authors repeatedly emphasise that it is very difficult to separate narratives from the surrounding discourse using relatively clear criteria (cf. Fina and Georgakopoulou 2011: 26; Juzwik 2011: 328; Thornborrow 2011: 54). There are, to be sure, some examples of narratives that clearly mark their beginning and end with abstract and coda. Also, elicited narratives are generally easier to recognise. Narratives that break with the prototypical form, on the other hand, are often only identifiable as such when the appropriate expertise is available. Speakers, on the other hand, seem to have a good idea of what a narrative should look like and what makes a good narrative (Fina and Georgakopoulou 2011: 26). A recognisably coherent structure is thus given, even if it is not easy to describe.

² Parts of constructions that are formally determined but have no independent function or meaning that can be identified outside the concrete construction (such as inflectional and most word formation morphemes) are called elements.

³ Luder (2012) is not concerned with narratives as constructions, but with the use of constructions in narratives. Lasch (2018) describes the use of a particular construction as an element of orientation.

(b) The literature has identified narratives of different sizes, from so-called minimal narratives or small stories (Georgakopoulou 2007; Bamberg and Georgakopoulou 2008), to highly complex narratives that include other embedded narratives (Labov and Waletzky 1967 [2003]: 93). The literature on narratives also includes different types of narratives, including hypothetical narratives, personal narratives, collective narratives and habitual narratives (Fina and Georgakopoulou 2011: 76; Carranza 1998). What they all have in common is that they are perceived as stories. Differences between them relate, among other things, to the use of the components: minimal narratives often have no abstract, habitual narratives no internal evaluation, and collective narratives less orientation. It can therefore be assumed that there exists at least a family of constructions, if not different constructions. Whether it is plausible to assume an overarching abstract narrative construction and what properties such a construction would have needs to be clarified by further research.

(c) To be considered a construction, narratives and their sections must also have recognizable and distinctive properties on the linguistic surface. These can be certain lexical elements, phonological or prosodic devices, grammatical constructions, phrasemes, registers, expressions, rhetorical figures and other stylistic devices (Polanyi 1982; Günthner 2010: 198). Examining this is, among other things, the purpose of this paper.

(d) In addition to the pivotal reactualisation function, narratives can also have a variety of other functions. However, these can probably be described as context- and situation-specific uses of reactualisation, for instance when someone uses a narrative to put an argument in an argumentation on "empirical" ground and thus make it less vulnerable to contestation (Carranza 1998: 306) or when narratives are used for negotiating social organisation (Goodwin 2015: 204).

(e) The functional description of the components of personal narratives with their relation to the function of the entire narrative has already been Labov's starting point. Later research has provided more detailed analyses of what the individual elements within the narrative and within the discourse contribute (e.g. Fludernik 2014; Hyvärinen 2016).

(f) The criterion of non-compositionality is clearly fulfilled in narratives (Luder 2012: 398). Neither can – to list just a few points – the simple alignment of narrative clauses explain their temporally ordered interpretation, nor is it openly expressed in the narrative that orientation and complication stand in any relationship of dependence. The interpretation of the given information as background information, actual action and

evaluation of the action are usually not directly coded at any level and can therefore only have their origin in the perception of the narrative as a whole.

(g) Narratives play such an important role in human language development, cognition and communication that their frequency of use certainly exceeds that of most other genres. They can therefore be regarded as exceedingly frequent and thus segregated units in the speakers' mental lexicons, even if they should turn out to be compositional in nature.

In conclusion, it can hardly be doubted that narratives are clearly recognisable (a), relatively stable (b), non-compositional (f) and frequent (g) linguistic schemata with a prototypical, identifiable function (d). Whether the components themselves are also formally recognisable (c) and functionally unambiguous (d) will be examined in more detail below.

2. Data

In this article, I would like to examine the complex structure of narratives using a concrete example. The narrative originates from a project between the Balkanological Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts and the Department of South Slavic Studies at Humboldt University of Berlin. Within the project, almost 60 narratives from the ethnolinguistic field research of the Balkanological Institute in the southern Banat were selected, transcribed and deeply annotated (Wasserscheidt et al. to appear). The narrative used here is representative of the narratives present in the corpus.

The background of the narrative is the settlement of Serbs from the west of the country to the southern Banat (Omoljica) in the late 18th century (Haag 1938). Below I give the relevant part of the communication in units comparable to Labov's clauses, albeit with differences that will be explained in section 4.3. The narrative units are marked with letters of the alphabet, the communicative context receives no further marking. The transcription follows the rules of HIAT (Ehlich and Rehbein 1976).

CL_GM *Dunav-om su doš-li ovde do Ivanov-a •*
 danube-INST AUXcome-3PLPF hereto ivanovo-GEN
 'They came here to Ivanovo on the Danube'

CL_GM *to je interesantno • ja nisam zna-o.*
 this is interesting i AUX.NEG know-3SGPF
 'that's interesting, I didn't know that'

Oni su brod-ov-ima doš-li ovde.

- theyAUXship-PL-INST.PL come-3PLPF here
 ‘They came here on ships’
- CL_AT Pa • *jeste • oni su Sav-om i Dunav-om doš-li do Ivanov-a dole.*
 yes is theyAUXSava-INST and Danube-INST come-3PLPF
 to ivanovo-GEN down
 ‘Well that’s it, they came down the Sava and the Danube to Ivanovo’
- CL_GM Da • *i onda ovde doš-li kol-ima nek-imi • • ((lacht))*
 yes and then here come-3PLPF cart-INST.PL some-INST
 ‘Yes, and then they came here with some sort of carts’
- CL_AT a *Im- a tu jedn-a fin- a • jedn- a fin- a prič-ic-a*
 give-3SG herea- FEM.SG fine-FEM.SG a- FEM.SG fine-
 FEM.SG story-DIM-NOM
 ‘There is a nice, a nice story’
- b • • *ovaj • zna-te kad su doš-li • • dole do Ivanov-a • tu se usidri-la*
 this know-2PL when AUX come-3PLPF down to ivanovo-GEN
 here REFL anchor-3SGPF
 ‘er, you know: When they came here, down to Ivanovo, there was anchoring here.’
- c *nije to lađa bi-la*
 AUX.neg this ferry was-3SGPF
 ‘that was not a ferry’
- d • *to je šlep bi-o običan.*
 this AUX tug was-3SG.MASC ordinary
 ‘that was an ordinary tugboat’
- CL_GM *Bi-o je logor za Nemc-e u Šicarnic-i.*
 was-3SG.MASC AUX camp forgerman-PL.ACC in šicarnica-
 LOC
 ‘There was a camp for the Germans in Šicarnica’
- CL_AT e *Čeka-j bre kad ja govori-m tišina*
 wait-IMP man when i speak-1SG silence
 ‘Wait while I talk! Silence!’
- f *Kad su stig-li sa t-im šleper-ima • oni su jadm-ičković-i ljudi doš-li*
 when AUX arrive-3PLPF with this-INST.PL tug-INST.PL
 theyAUX poor-DIM-PL people come-3PLPF

- ‘When they arrived with these tugboats, they came as poor people’
- g • *to je siromašan svet • zna-te al baš • bukvalno siromašan svet.*
 this is poor world know-
 2PL but real literally poor world
 ‘they are poor people, you know. But really literally poor people’
- h *Jedan čo/ ne-ću da mu pominj-em ime*
 one [man] NEG-AUX.FUT that him mention-1SG name
 ‘A ma/ I will not mention his name’
- i ••• *•njegov-a žen-a je drža-la krav-u*
 his-FEM wife-nom AUXhold-3SG.PERF cow-ACC
 ‘his wife held a cow’
- j • *on je drža-o ovaj koz-u za za za konopac*
 he AUXhold-3SG.PERF this goat-ACC on on on rope
 ‘He was holding a goat by by by the rope.’
- k • *i sad gled-a čovek*
 and nowlook-3SG man
 ‘and now the man looks’
- l • *sad ono treba zna-te: da da se stav-i nek-a ••• • debel-a*
 nowthis must know-2PL that that REFL put-3SG some-FEM thick-FEM
fosna • daska • zna-te •• od obal-e do ••• pa do t-og šleper-a
 post plank know-2PL from bank-GEN to wellto this-gen tug-gen
 ‘Now you must know: That that you put a thick post, a plank, you know, from the shore to well, to this tugboat’
- m • *pa da se na t-u •• prekot-e fosn-e •*
 and that REFL on this-FEM over this-PL post-PL
 ‘and that you can on it over this post’
- n ••• *jer tu ni-je bi-lo on-ih stepenic-abrodsk-ih kao što je tō*
 because hereNEG-AUX be-3SGPF this-GEN stair-GEN ship-GEN how what is that
 ‘because there weren't any of those stairs for the ship, like that.’

- o *nego to ••• je takou t-o vreme bi-lo*
 but that AUXso in that-NEUTR time was-3SGPF
 ‘but that was the way it was at the time’
- p *•••i ovaj •••žena nekako jadrn-ic-a sa on-om*
 and this wife somehow poor-DIM with that-INST
krav-ic-om prođ-e on-u dask-u.
 cow-DIM-INST pass-3SG that-ACC.FEM plank-ACC
 ‘and uh the poor woman somehow passes this board with the
 cow’
- q *•••a on gled-a*
 and he look-3SG
 ‘and he looks’
- r *pa misl-i*
 and think-3SG
 ‘and thinks’
- s *U bre • pa ovo je plitko!*
 uh manwellthis is shallow
 ‘Pa, that's shallow!’
- t *••Ko će sad da ček-a*
 whoAUX.FUTnowthat wait-3SG
 ‘Who will be waiting now’
- u *• Žena odavno stoj-i tamo*
 wife long.since stand-3SG there
 ‘(The) wife is standing there for a long time’
- v *• Nikako da dođ-e na red.*
 now.way that come-3SG onto line
 ‘He just doesn't get his turn’
- w *•••i on uzm-e •• i sa on-om koz-omzajedno skoč-i*
dole.
 and he take-3SGand with that-INST goat-INST together jump-
 3sg down
 ‘and he just jumps down together with the goat’
- x *••Međutim • to je dubina •znate*
 however that is deep know-2PL
 ‘However, that's deep, you know’
- y *• to je kad gleda-te odozgo to ni-je baš takoduboko.*
 that is when look-2PLfrom.above that NEG-is reallyso deep
 ‘That is, if you look from above it is not so deep.’

- z • • • *Medutim to je dubokostvarno.*
 however that is deep really
 ‘However, this is really deep’
- A *i on tresn-e dole*
 and he crash-3SG down
 ‘And he crashes down’
- B • *i sad valjda*
 and nowprobably
 ‘and now probably’
- C • *a ne zn/ni-je zna-o čovekda pliv-a.*
 but not NEG-AUX know-3SGPF man that swim-3sg
 ‘but no/ the man could not swim’
- D *i sada ovaj •šta će kud će*
 and nowthis what AUX.FUTwhere AUX.FUT
 ‘and now uh What? Where?’
- E • • *on pokuša-o da da da se izdign-e*
 he try-3SG.PFthat that that REFL pull.out-3SG
 ‘and he tried to get out’
- F • *al ne može*
 but not can-3SG
 ‘but he cannot’
- G • *koza g/koza ga vuč-e*
 goat goathim pull-3SG
 ‘the goat the goat pulls him’
- H • *a on ne bi da da da mu se koza udav-i • zna-te.*
 but he not AUX.COND that that that him REFL GOAT
 drown-3SG know-2PL
 ‘And he wouldn't have his goat drowning, you know’
- RS_BS *Pa koza pliva. (Pa koza/) ((lacht))*
 wellgoatswim-3SG well goat
 ‘But a goat swims, a goat ...’
- CL_AT *Moli-m?*
 please-1SG
 ‘Sorry?’
Ma •koza pliv-a
 but goatswim-3SG
 ‘Yeah, goats swim’
- I • *al nema • ne da on to nema ((lacht) mrdanj-a).*

- but NEG.exist.3SG not (that|give)he that NEG.gib.3SG
wiggle-GEN
'(Unclear, maybe: he does not allow that (swimming), nothing
moves)'
- J ••• *i on • i on treb-o da se izvuč-e.*
and he and he must-3SGPF that REFL pull.out-3SG
'and he and he must get out'
- K ••• *i on nesrećnik udav-i koz-u. ••• ovaj*
and he dud drown-3SG goat-ACC this
'and this unfortunate drowns the goat er'
- L • *i m̄ •• ov-i ostal-i pritegn-u nekako • ov-e lal-e*
naš-e
and this-PL other-PL clasp-3PL somwow this-ACC man-
ACC our-ACC
'and mh the others kind of encompass our man'
- M • *ovajote njega izbav-e.*
er (from) him.GEN free-3PL
'er and set him free'
- N *Eto • koza je plati-la •• ceh za prvo doseljavanje •• Srb-*
a
thus goat AUX pay-3SG.PF bill for first settlement serb-
GEN.PL
iz Zapadn-e Srbij-e u Banat
from western-GEN serbia-GEN in banat
'Thus: The goat has paid the piper for the first settlement of
Serbs from western Serbia in the Banat.'
- O • *eto to je priča.*
so that is story
'So, this is the story'

The fact that the narrative comes from ethnolinguistic interviews affects its structure in certain ways. For example, the motivation to produce the narrative is clearly covered by the researchers' investigative questions and is not intrinsic. However, the questions in the interviews were directed more generally towards narratives about the history of the village, so the relevance in relation to this general topic definitely needs to be shown. So it is not just a simple report. Moreover, the speaker is forced to defend his narrative twice in the course of the narration. The listeners are thus not passive participants, but question the story.

3 Analysis

So far, constructions can only be described via a hermeneutic circle: First, the whole must be perceived in order to be able to describe the parts that make up the whole. This also applies to the question of whether a narrative is a self-contained figure and can accordingly be described as a construction. An empirical bottom-up method does not yet exist. The mere identification of a narrative in the source material is already the result of a multi-level interpretation process. Therefore, the delimitation of the example used here is based on theoretical and intuitive prior knowledge about the existence and nature of narratives. The narrative begins quite obviously with *Ima jedna fina pričica*. Every experienced listener can read from this that a story now is to follow – and in this analysis, I take this as the beginning of the narrative. In fact, however, it is first a sequence of sounds, which in turn must be interpreted first as phonemes of a language, then components of word forms and finally as functional elements of a sentence. The sentence itself, however, merely asserts that a story exists. However, we interpret this statement as a commitment to tell this story. This means that we perceive what we hear as an abstract (Fludernik 2014: 97). This interpretation, however, is only possible if there is some conventionalised knowledge that speakers sometimes offer an abstract before beginning a narrative (cf. Günthner 2010: 197; Antonopoulou and Nikiforidou 2011: 2596).

Like the abstract, in the following I first identify the classical components of the narrative in order to then be able to better situate the features which I describe. As a working hypothesis, I assume a traditional understanding of narratives and narrative components. However, this preliminary classification can only be a rough orientation that gives an outlook on possible connections between the linguistic properties of the narrative and the individual components. I examine the components identified in this way at the following levels: morphology and lexis, syntax, semantics and other relevant properties.

3.1 Components

The sample narrative in Section 3 is presented in units corresponding to the clauses used by Labov. It should therefore be possible to classify these

narrative and non-narrative clauses⁴ along the macrostructure of the narrative, consisting of abstract, orientation, complication, evaluation, resolution and coda.

The abstract is very well evident here in clause a *Ima tu jedna fina - jedna fina pričica*. The aim of the abstract is to take over the speaker role (or floor) within the conversation (Fludernik 2014: 97). Since narratives are very long turns, speakers need special means to prepare listeners and get their attention (Fludernik 2014: 97; Fina and Georgakopoulou 2011: 29). Moreover, unlike e.g. lectures, fairy tales, reports, etc., narratives are not usually requested or expected by the audience, but rather the speaker has to seek permission for this long unit in a conversation him/herself (Goodwin 2015: 198). This is exactly what happens with the help of the abstract. In clause a, moreover, reportability is lexically supported by describing the story as *fina* 'nice' and also repeating this evaluation.

The narrative is finished with a similar expression in clause O *eto to je priča*, which in turn indicates that the turn ends and the other participants in the conversation can rejoin.

The beginning of the narrative is characterised by an orientation in which the listeners are given background information (Labov and Waletzky 1967 [2003]: 93; Fludernik 2014: 97). The function of the orientation is to establish a common ground so that the action presented later can be interpreted by the participants in the conversation according to the speaker's communicative intention. The orientation here includes clauses b to g, without, of course, clause e. Here, time (*kad su došli* 'when you came'), place (*tu* 'here'), persons (3Pl, *jadničkovići ljudi* 'poor people') as well as situation (*šlep* 'tug') are defined. The situation is also the actual trigger for the narration of the narrative, since another speaker (CL_GM) had previously pointed out the unexpected fact that the settlers from western Serbia had come to the Banat by ship.

The action itself, the complication, begins from clause h, which introduces the protagonist. However, the speaker interrupts himself so as not to have to mention the name of the protagonist. The complication can hardly

⁴ In the following, I will keep the term clause. Such a unit includes, for example, complex utterances with dependent subordinate clauses as well as utterances that structurally correspond to simple sentences. However, parts of utterances that are connected by coordination are regarded as independent units. I have classified some units as clauses, although they are not complete clauses, since they do not contain a verb, for example (see section 4.3).

unfold (clause h-k) when the speaker introduces a second orientation section that he may have forgotten before (clause l-o).

From clauses p onwards, the speaker returns to the complication. This is only interrupted by a reproduction of a thought, i.e. a direct speech in s, t and possibly u and v. This is a frequent means of increasing the attractiveness and playfulness of the narrative (Fludernik 2014: 98). This also enhances the credibility of what is said, since it is not the speaker but the quoted actor who is indicated as the source of a thought or statement. Reproduced speech or thoughts are classified by Labov as part of the evaluation, but in many cases these elements are undoubtedly part of the complication. Moreover, quite a few narratives consist to a large extent of linguistic actions (Juzwik 2011). Since the classification of indirect speech is still disputed today (Fina and Georgakopoulou 2011: 32), I classify it as part of (but not as) complication because without the hero's assessment that the water is shallow and that therefore it is not worth waiting, the following action would not be motivated and the narrativity of the narrative would suffer.

With clause w, the complication ends at this point and the speaker inserts an evaluation in x, y and z (*• • Međutim • to je dubina • znate*), which emphasises the importance of the last clause and the following continuation of the complication. This is followed again by two clauses of the complication (A, B), which, after a short evaluation, is continued until clauses G. When the speaker produces Evaluation H, however, his narrative is questioned by a listener. The questioning leads to a short intermediate evaluation, after which the narrative is concluded (clause J, a reformulation of E) and wrapped up with a resolution (K) and a coda (L-M). The resolution is, in a broad sense, part of the complication, or the action narrated, and distinguishing it from the actual complication is non-trivial and only possible on the basis of semantic criteria (Labov and Waletzky 1967 [2003]: 93), so here I will only consider the coda as a separate component.

Finally, the speaker once again evaluates the meaning or symbolic value of the whole narrative (N). This last evaluation brings the listener back to the present and sums up the intended interpretation of the narration or the punch line.

Labov's model is an attempt to formalise the interpretation and description of narratives. In doing so, he has made some technical definitions that have not remained uncontroversial. The classification of evaluation is one of these critical points. Originally, Labov and Waletzky defined the evaluation as a part of the orientation that is not at the beginning

of the narrative (Labov and Waletzky 1967 [2003]: 93). For example, clause C here is actually a piece of background information that the speaker could have given as early as the introduction of the protagonist. However, this would have diminished the tension in the narrative. For the very mention that the hero cannot swim would lead the listeners to conclude that he will be in the water at some point in the narrative. The late reference to this particularity is thus clearly structurally an orientation, which in this position, however, contributes significantly to the narrative's tellability and can thus, according to Labov, also be called an evaluation. Then again, we find evaluation distributed throughout the narrative, so that it overlaps with other components (Fina and Georgakopoulou 2011: 32). For instance, the utterance *p žena nekako jadnica sa onom kravicom prođe onu dasku* is unambiguously part of the complication. However, the use of the diminutive *-ica* in *kravica* 'cow' and the attribute *jadnica* 'poor' serve not only to reflect the action but also to underline the difficulty of going ashore. This kind of embedded evaluation is characteristic of good narrators (Fina and Georgakopoulou 2011: 29) but makes it difficult to structure the components.

We can identify 16 clauses in the complication, nine in the orientation and seven⁵ in the evaluation. Clauses e and O are used for the floor management. The internal sequence of the components is shown in Figure 1.

Figure 1: Distribution of the components in the narrative
 / Abstract – Orientation \ Floor Management o Coda
 ■ Complication □ Thought reproduction x Evaluation

As regards a Construction Grammar analysis, it becomes apparent that the order of the individual components does not have to be fixed (or must not be fixed), and that the components can indeed be discontinuous. The "correct" order seems to be a rather individual matter. This must be taken into account during modelling or formalisation.

⁵ The numbers hereafter partly deviate from the total number of clauses, since not all morphological or syntactic features or elements are present in all clauses.

3.2 Morphology

In the following, I examine verbal morphemics and lexis. The focus is on identifying discriminative properties of the individual narrative components. Since the components abstract and coda are only very short units, the examination is limited to orientation, complication (excluding the reproduction of thought) and evaluation.

3.2.1 Verbal morphology

An obviously important dimension for narratives is the category of person. Traditional narratives of personal experiences should be formulated in the 1st Ps. sg. because the narrator is also the protagonist. This is not the case in the present example. The action narrated is not a personal experience of the narrator and is therefore reported in the 3rd person. The action is embedded in a communicative context, which uses the 3rd person plural throughout and thus introduces the situation of the entire group and locates the narrative in a collective action - the settlement. The collective as protagonist is also taken up in the first orientation section.

Both orientation and evaluation differ from the rest of the narrative in that only in here does a listener orientation take place via the 2nd person plural, and mostly via the form *znate* (a total of 5 times). Thus, the 2nd person plural is the only person marker that could serve as a distinguishing feature between complication and the rest of the narrative. The direct addressing serves to secure the common ground by highlighting the role of the background knowledge relevant for the narrative. The 1st person is only used twice: Once to point out to the competing speaker that the narrator is still speaking, and a second time to explain that the protagonist's name is not mentioned. The function of these interpolations is thus to meta-communicatively clarify *that* and *how* speaking is taking place.

With regard to tenses, the individual components of different types of narratives generally tend to differ (Wasserscheidt et al. to appear). In the present case, the complication is predominantly (8 of 14 verbs or tense constructions) performed in the present tense. However, the first two clauses i and j, which were assigned to the complication here (*o njegova žena je držala kravu* and *on je držao ovaj kozu za za konopac*), can possibly also be interpreted as orientation. The part of the narrative that represents the climax (D-G) begins with a future tense, then changes to a *krni perfekat*, a perfect form without auxiliary, and then to the present tense. The extensive use of

the narrative present tense contrasts with findings on English narratives, which usually use Simple Past or Past Continuous (Fina and Georgakopoulou 2011: 28).

Orientation, on the other hand, is mainly produced in the perfect tense (6 out of 8 verbs). The two present tenses in g and l, however, are a habitual present tense (*da se stavi*). Evaluation, again, is produced mainly in the present tense (6 out of 8 verbs). Here, one unit starts in the present tense, but is then corrected to the perfect tense (C). The second use of the perfect tense is found in the evaluation at the end of the narrative (N). The future tense is also used twice in the narrative (t and D). Both times, the future tense marks indirect speech, or the thoughts of the protagonist.

Present	/	-	■-	■ ■ ■ □	□ □ ■ x x x ■	■ ■ x x	\
Perfect	---	-	■ ■	--		x ■	■ ■ o o x
Future					□	■	
Imperative	\						

a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v w x y z ABCDEFGHI JKLMNO

Figure 2: Temporal markers in the clauses

/ Abstract– Orientation \ Floor Management o Coda
 ■ Complication □ Thought reproduction x Evaluation

In the use of aspect, no clear picture emerges. In the orientation, the speaker uses either perfective (3 out of 8) or biaspectual (5 out of 8) verbs. In the evaluation also biaspectual verbs prevale (3 out of 6), while two verbs are imperfective and one verb is perfective.

In the complication, imperfective (6 out of 13) verbs are used alongside perfective (6) and a biaspectual verb. This is interesting insofar as it is traditionally assumed that the actions of the complication represent unique, completed actions and that this is expressed - provided the language offers this option - by aspectual means (Polanyi 1982: 510). In fact, the imperfective clauses in the example mostly do not describe actual actions, but rather indicate the inner state of the hero, e.g. *gleda* 'looks' (twice), *misli* 'thinks'. The attribution to complication is thus at least questionable. However, the narrative is not conceivable without these elements, since they represent the motivation for the actions to come. Furthermore, the first two clauses can - as mentioned - also be described as part of the orientation. However, I have classified them here as complications. If we subtract these doubtful clauses, only one utterance of the complication is still imperfective (*koza g/ koza ga vuče*).

3.2.2 Lexis

Studies in the field of interactional linguistics and other areas show that there are often genre-specific lexical constraints or preferences regarding the choice of lexical expressions (Günthner 2010: 196). This can also be seen in the narrative studied in this paper.

The audience orientation in the components of orientation and evaluation mentioned above is always manifested with the help of the verb form *znate* 'you know'. Evaluations are also introduced in two cases with *međutim* 'however' and twice also with *a* 'but'. In addition, there are intensifiers which, as evaluative elements, are intended to emphasise the importance of a certain event or property. These include, for example, repetitions, quantifiers or fixed phrases (Fina and Georgakopoulou 2011: 30). Elements of this kind can be found in the abstract (the repetition of *jedna fina*) or in the form of the marker *baš* (here roughly 'real') in clause g.

The most noticeable marking, however, is that of the clauses in the complication: half (7 out of 16) are introduced with the help of the narrative *i* 'and', two others with *a* 'and/but' or *pa* 'and'. Here, it would not be correct to speak of connectors, nor of links between narrative clauses. Rather, the element *i* is used in the present narrative to mark the transition from orientation or evaluation to complication (thus in the clausal transitions o-p, v-w, Z-A, C-D, I-J), not so much (or not exclusively) to link the individual clauses of the complication. The *i* is thus a discourse marker indicating the shift between the "on-plot and the off-plot levels of conversational narratives" (Fludernik 2014: 98). There are no clauses introduced with *i* that could not be assigned to the complication, it is therefore an exclusive marker.

It is quite remarkable that the speaker hardly uses any concrete discourse markers to structure the plot. The action itself is temporally located in the orientation by means of temporal subordinate clauses. The complication, however, uses *sad(a)* 'now' as the only temporal indication, which is admittedly well compatible with the narrative present tense. Three clauses therefore begin not only with *i*, but with the combination *i sada* 'and now'. Both *i* and *sada* thus serve here as sequencing elements that bring the actions themselves into a consecutive order (and this according to Labov's principle *A then B*). However, the speaker does not use any forms that would allow a direct interpretation as sequence, e.g. after. The actions can therefore only be interpreted as sequential because of the framing of the narrative itself.

NARRATIVES AS CONSTRUCTIONS

From a Construction Grammar point of view, the existence of an argument structure construction can be attested independently of whether a verb is present at all. Thus, clause m (- *pa da se na tu - - preko te fosne* ‘and that you can on it over this post’) is undoubtedly a motion construction with an expressed path, even if the motion verb itself is missing. On the other hand, for example, the likewise verbless utterance *šta će kud će* ‘what now, where now?’ requires no verb at all to complement the future tense clitics⁶. I have consequently categorised these constructions as independent clauses. This admittedly changes the focus of analysis within narratives from clauses to constructions. However, this is necessary because the term clauses plays no role in cognitive linguistics. As a consequence, the number of narrative elements to be analysed usually inevitably increases. Thus, in the complication there are 16 constructions at the level of (argument structure) constructions, but only 13 verbs.

In detail, the complication consists mainly of intransitive constructions, transitive constructions (5 out of 16 each) and intransitive motion constructions (3 out of 16). These types also occur in the orientation (1 intransitive, 1 transitive, 2 transitive movement constructions) and in the evaluation (2 transitive), so that at most a statistical differentiation of the narrative components based on argument structure constructions would be possible. Existential [ima N ‘there is X’], identification [N COP N] or characterisation constructions [N COP ADJ] are not found in the complication, as expected.

Existence /	-																x																								
Identificat	--	-															x	\																							
Characteri							-	□									x x																								
Intransitiv	-	\		■		■		□□□								x	■ ■	■																							
Intr.			-			■			■								■																								
Transitive				■ ■	-			■									■	■ o o x																							
	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	w	x	y	z	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O

Figure 5: Argument structure constructions in the clauses
 / Abstract – Orientation \ Floor Management o Coda
 ■ Complication □ Thought reproduction x Evaluation

⁶ There are also other constructions that are typical of spoken language. I will not go into them further here for reasons of space.

The literature further points out that narrative clauses are usually short and have a simple structure. More complex utterances, on the other hand, can usually be attributed to orientation or evaluation (Fina and Georgakopoulou 2011: 28). The clauses within each component of the narrative analysed in this paper indeed differ in terms of their average length. For example, clauses in the complication have an average of 5.4 words, in the evaluation 7.6 words and in the orientation 9.8 words. The only complex sentences are found in the orientation and the evaluation.

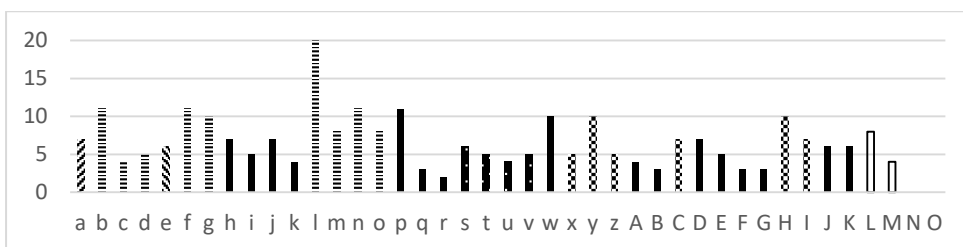

Figure 6: Number of words per narrative clause
 ▨ Abstract = Orientation ▩ Floor Management □ Coda
 ■ Complication ■ Thought reproduction ▨ Evaluation

It can thus be stated that the complication consists of short, simple clauses with verbal predicates, while both orientation and complication have more complex clauses as well as nominal predicates.

3.4 Semantics

Narratives and their components can certainly not be identified solely on the basis of their formal properties but must be evaluated by the listeners in terms of their semantic structuring and their pragmatic function. Here the question arises as to how the narrativity of the turn is ensured. In the example analysed here, for instance, the announcement of a story already makes clear through semantic means how the following should be interpreted. But how can the components and the narrative as a whole be semantically identified? Although, for example, verbs are commonly regarded as the (structural) head of the narrative clauses, it is obvious that none of the verbs in itself already carries the meaning of the narrative. Even the combination of two event clauses, which according to Labov is the minimal unit of a narrative, does not immediately allow for the interpretation of a narrative.

3.4.1 *Semantic roles*

For the coherence of the narrative, the recurrence of participants is of particular importance. There are a total of four agents: the people, the protagonist, his wife and the goat. The people only appear as agents in the orientation (f) and the coda (L). The wife (i, p, u) and the goat (G) are rarely active. Most of the actions in the complication (13 out of 16) are performed by the protagonist - as might be expected. In many sentences there is no agent, either because the predicate is nominal (c, d, g, n, o, s, x, y, z) or because they are impersonal or passive sentences (a, l). It is clear, then, that agentless utterances cannot be part of the action, but must without exception represent evaluation or orientation. The reference to the collective, however, is an indication that this is the framing of the actual story.

3.4.2 *Co-reference*

The narrative is largely built up of pronominal subjects. The complication begins with an aborted *čověk* 'man' in h, which is then resumed in k. Apart from this, the protagonist of the narrative is referred to within the complication with the pronoun *on* 'he' (7 of 16) or the 3rd person singular (3). His wife is also mentioned within the complication but is never pronominally referenced. The goat is also found in complication in the subject position, again without pronominal substitution.

Interestingly, there is not a single non-pronominal subject in the orientation. The most frequent use is *to* as a reference to what has already been mentioned before (4 out of 9). The settlers are referred to only with *oni* 'they' or the 3rd Ps. pl. (just as in the coda). Impersonal constructions are used in three cases. The clauses identified here as evaluation, on the other hand, use both *to* and *on* as pronominal subjects (5 of 7).

3.4.3 *Frames*

Very revealing is the analysis of the semantic frames that are evoked within the narrative. A semantic frame is understood here as a complex constellation of categories, actions or roles that typically occur together in the reality of speakers' lives (Ziem 2014). Frames consist of frame elements and relations between these frame elements, through which the entire frame can be activated. Once a frame is activated, its elements and relations are available for the interpretation of perceived linguistic units without having

to name them explicitly (Ziem 2014: 179). There are different types of frames, for example discourse frames (text types, genres, interaction schemata) or semantic frames (knowledge). The abstract or the narrative analysed here already refers directly to the discourse frame NARRATIVE, so that the listeners know what kind of interaction is to follow.

The narrator uses three semantic frames in his narrative, which serve both to structure and legitimise it. The first frame is evoked by the context (*Oni su brodovima došli ovde*) even before the narrative begins. The frame SHIP activates potential frame elements, such as for example:

SHIP frame:

Ship, river, deck, passengers, captain, rudder, *bank*, *anchor*, board, disembark, landing stage, *boat stairs*, *tug*, board, water

The elements marked in italics are used explicitly in the narrative. Those underlined are not mentioned directly but are significant for the interpretation of the narrative: the protagonist, his wife and the other settlers must be understood as passengers, even if this is not explicitly mentioned. The verb disembark (or a similar one) is also absent, but it is precisely this meaning which is missing in the verbless intransitive motion construction in clause m (see section 4.3). Finally, it is also the uncannily slow process of disembarking that motivates the protagonist to jump.

Connected to the frame SHIP is the frame WATER, which is activated by the mention of the elements boat and the names of the rivers Danube and Save in the context. But water is certainly also an element of the frame SHIP. This certainly ensures that the interpretation of clause A does not imply crashing on the shore, but on the water. The frame WATER includes the following elements:

WATER frame:

River (instantiations: *Danube*, *Sava*), lake, sea, flow, trunk, *swim*, dive, *drown*, *drown sb./sth.*, *deep*, *shallow*

Again, some elements (in italics) are mentioned explicitly in the narrative. Water itself is not mentioned, but is often the subject of consideration, since its depth must be estimated and it is assumed that the audience knows that one must swim in deep water in order not to drown.

Another frame that plays a role in the narrative is the frame POVERTY. It is directly evoked by the orientation in clauses f and g. The

importance of this frame is emphasised in these two clauses by the repetition of *siromašan svet* and by highlighting it with the discourse marker *baš*.

POVERTY frame:

poor, poverty, possession (instantiation: *cow*, *goat*), suffer, *unfortunate*, neediness, meagre, distress

The activation of this frame makes it clear to the listeners that the two animals, the cow and the goat (as instantiations of the frame element possession), are probably the most valuable possession of the couple. It is this framing that makes the whole narrative worth telling. It generates sympathy for the protagonist (*nesrečnik* ‘unfortunate’), justifies the panic of the protagonist who cannot swim and does not want to lose the goat, and thus creates a certain sense of tragedy.

All three frames are evoked in the orientation. In the complication, they are only referred to. But without the knowledge stored in the frames, the narrative units and thus the whole narrative itself cannot be understood.

3.5. Production and interaction

The production of the clauses of the three main components, orientation, complication and evaluation, is realised with varying degrees of fluency. In the shorter clauses of the complication, for example, there are on average 2.7 short pauses (according to the HIAT definition), in the evaluation 2.4 and in the orientation 3.9. Pauses that were made before the production of the respective utterance were attributed to these clauses in the entire corpus. We assume that this time was necessary for the planning of the utterance.

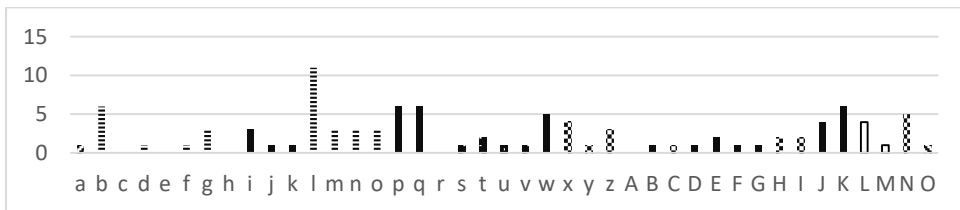

Figure 7: Number of short pauses in the clauses
 / Abstract – Orientation \ Floor Management □ Coda
 ■ Complication ■ Thought reproduction ■ Evaluation

Overall, the performance is not particularly fluent (in contrast to habitual narratives, which are often produced without major pauses). This shows that this concrete narrative is not actually well practised, but is more or less produced on the fly. This circumstance is significant because, in contrast, the structure of the narrative can be regarded as very classical. The speaker seems to be a practised narrator who has a good command of the schematic narrative construction and can use different linguistic resources ad hoc to produce certain narrative effects.

The narrative was produced in an interview situation. However, narratives were not explicitly requested in the situation. Therefore, the speaker must first state clearly with the abstract that this is exactly what he intends to do. His turn management was not entirely successful, however, because another informant continues a discussion that had started earlier and interrupts the speaker at clause d. The speaker has to resort to rather drastic means here in order to keep the floor (clause e). This variant (imperative, direct speech act, no politeness) certainly reflects the social relationship between the speakers. However, it also shows that the understanding of a narrative can be quite different. It is possible that speaker CL_GM already interprets the short introduction, categorised here as orientation, as a complete unit and the statement *to je šlep bio običan* as its end. Both the communicative intention and its perception must therefore be taken into account in the analysis (and modelling) of narratives (Fried and Östman 2005: 1775).

This also applies to the credibility of a narrative: orientation, complication, evaluation must be compatible with the knowledge (the frames) of the listeners, otherwise the story will not be recognised. This is what happens here in the case of the goat, because the listener's frame knowledge about goats is incompatible with the implied danger that the goat could drown.

4 Results and discussion

The analysis of this selection of morphological, syntactic and semantic properties of the exemplary narrative has shown that there are indeed some features that are characteristic of the individual components of the narrative. Accordingly, the structure of the exemplar narrative can be summarised as shown below. The three dimensions of a narrative (or of any construction) can be represented in a feature-attribute matrix as the semantics of the construction (Sem), the pragmatic embedding (Prag) and the internal

NARRATIVES AS CONSTRUCTIONS

structure (sometimes called coherence), as is common in Construction Grammar works. In the following, I merely outline these in as little formality as possible and limit myself to features that also occur in the example studied here:

Pragmatics (Prag)	<p>Embedded in discourse frame INTERVIEW WITH RESEARCHER (frame elements: Questions, answers, roles { @informant, @researcher }, topic {history of the settlement of Omoljica}), narrative corresponds (in a simplified manner) to the frame element answer;</p> <p>The discourse frame inherits properties from the schematic discourse frame CONVERSATION (frame elements: turns, roles { @speaker1, @speaker2 }, topic), The narrative corresponds here (in a simplified manner) to the frame element turn.</p>		
Semantics (Sem)	<p>Evokes discourse frame NARRATIVE (frame elements: roles { @narrator, @audience }, event, background information, relevance). Functions: {answer question, show knowledge, share knowledge, meet social expectations, entertain }</p>		
Internal Structuring			
<i>Function and meaning</i>	<i>Pragmatics</i>	<i>Syntax</i>	<i>Morphology</i>
<i>Abstract:</i> Evoke discourse frame; Emphasise reportability	Take over the role of speaker; Initiate a long turn;	Verb initial	<i>priča</i>
<i>Middle part:</i> (alternating orientation, evaluation and complication , transition marked by <i>i, pa</i> or <i>međutim, a</i> , respectively)	<i>Orientation:</i> Evoke necessary semantic frames via frame elements (SHIP frame, POVERTY frame);	<p>Establish Common Ground;</p> <p>Ensure understanding of the complication;</p> <p>@Audience: Indicate understanding</p>	<p>Nominal predicates {argument structure constructions: Identification, characterisation, existence};</p> <p>Long clauses;</p> <p>Planning pauses possible</p>
			3. Ps. Singular; (Perfect); <i>znate;</i> <i>to</i>

	Introduce situation and protagonists			
	<i>Complication:</i> Communicate event	Make the action imaginable; @audience: check credibility	Verbal predicates {argument structure constructions: Intransitive, intr. motion, transitive}; Short clauses; Fluent production; Use quotations = {authenticity, vividness}	3. Ps. Plural; (Present); <i>i, pa; on</i>
	<i>Evaluation:</i> Evaluate the event; Communicate or influence attitude towards the event	Highlight reportability and significance (separately); Justify turn or answer @Audience: Accept reportability		3. Ps. Singular; <i>međutim, a; znate; kad(a)</i>
<i>Coda:</i> <i>Merge frames</i>		Give away floor		<i>eto; priča</i>

This brief and only exemplary analysis shows that narratives not only fulfil the conditions of a construction, but that they can also be captured reasonably well with the existing descriptive tools. It is therefore obvious - as of course the extensive research on narratives already suggests - that narratives are a linguistic entity.

But can this genre also be described as a grammatical entity, as a constructional schema? Are there sufficient features that make narratives clearly recognisable on the perceptible linguistic surface - whether phonetically or graphically? Some components, especially orientation and complication, can certainly be distinguished on the surface on the basis of

morphological and syntactic features. The other components, especially evaluation, seem much less tangible in this way.

The two components of orientation and complication are also functionally easy to identify. They carry part of the main functions of narratives by reproducing events and embedding them in the context of the interaction in such a way that the narrated events can be interpreted against a common ground. It would be worth investigating whether this function is necessarily tied to the narrative context or whether the interpretation of the two components would also be comparable without this context. There is consensus in narratology, however, that the actualisation of necessary background knowledge and the reproduction of a series of events alone is not enough to be recognised as a narrative. What mainly distinguishes narratives from other genres is their tellability, which is done through a skilful arrangement of complication and orientation clauses and is supported throughout with evaluative elements.

At the same time, locating evaluation as a separate component is not entirely convincing (Fina and Georgakopoulou 2011: 32). This is because the feature of tellability (reportability) is to be seen as a property of the narrative as a whole, which must justify its embedding in the respective larger discourse frame. Therefore, it is to be expected that the construction of reportability takes place everywhere in the narrative, partly even outside the actual narrative structure. This decisive feature of narratives can therefore probably not be described within the framework of a grammatical structure, which is what constructions are in principle. Construction Grammar does in principle make it possible to apply the concept of construction to linguistic structures of any size. However, when it comes to interaction-based embedding, satisfactory methodological and formal possibilities are still lacking (Deppermann 2006: 59 but see Östman 2008 for a comprehensive outlook). This is also especially true against the background of the insight that the relationship between form and function in narratives can obviously only be partially (for the components of complication and orientation) assumed to be fairly fixed (Antonopoulou and Nikiforidou 2011: 2598).

The relevant symbolic links within the complex linguistic figure of the narrative exist, as the present analysis also shows, between different semantic or functional levels, while the formal level is only sporadically involved. It may therefore be more promising to describe the interactive (re)actualisation of knowledge and the construction of narrativity as a discourse *frame*.

References:

- Antonopoulou, Eleni & Kiki Nikiforidou. 2011. Construction grammar and conventional discourse: A construction-based approach to discursal incongruity. *Journal of Pragmatics* 43. 2594–2609.
- Bamberg, Michael & Alexandra Georgakopoulou. 2008. Small stories as a new perspective in narrative and identity analysis. *Text & talk* 28(3). 377–396.
- Boas, Hans C. 2010. Comparing constructions across languages. In Hans C. Boas (ed.), *Contrastive studies in construction grammar* (Constructional approaches to language), 1–20. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Bruner, J. 1991. The narrative construction of reality. *Critical Inquiry* 18. 1–21.
- Carranza, Isolda E. 1998. Low-Narrativity Narratives and Argumentation. *Narrative Inquiry* 8(2). 287–317.
- Deppermann, Arnulf. 2006. Construction Grammar – Eine Grammatik für die Interaktion? In Arnulf Deppermann, Reinhard Fiehler & Thomas Spranz-Fogasy (eds.), *Grammatik und Interaktion: Untersuchungen zum Zusammenhang von grammatischen Strukturen und Gesprächsprozessen*, 43–66. Mannheim: Verlag für Gesprächsforschung.
- Ehlich, Konrad. 2007. *Sprache und sprachliches Handeln* (Band 3). Berlin, New York: De Gruyter.
- Ehlich, Konrad & Jochen Rehbein. 1976. Halbinterpretative Arbeitstranskriptionen (HIAT). *Linguistische Berichte* 45. 21–41.
- Fillmore, Charles J. 1988. The Mechanisms of "Construction Grammar". *Proceedings of the Fourteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. 35–55.
- Fina, Anna de & Alexandra Georgakopoulou. 2011. *Analyzing Narrative: Discourse and Sociolinguistic Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139051255>.
- Fina, Anna de & Alexandra Georgakopoulou (eds.). 2015. *The Handbook of Narrative Analysis*. West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Fischer, Kerstin. 2010. Beyond the Sentence: Constructions, Frames and Spoken Interaction. *Constructions and Frames* 2(2). 185–207.
- Fischer, Kerstin. 2006. Konstruktionsgrammatik und Interaktion. In Kerstin Fischer & Anatol Stefanowitsch (eds.), *Konstruktionsgrammatik. Von der Anwendung zur Theorie*, 2. Aufl. (Stauffenburg-Linguistik 40), 129–146. Tübingen: Stauffenburg.
- Fludernik, Monika. 2002. *Towards a 'Natural' Narratology*. Abingdon, Oxon: Taylor and Francis.
- Fludernik, Monika. 2014. Conversational Narration - Oral Narration. In Peter Hühn, Jan C. Meister, John Pier & Wolf Schmid (eds.), *Handbook of narratology*, Second edition, fully revised and expanded., 93–104. Berlin, Boston: De Gruyter.

- Fried, Mirjam. 2015. 28. Construction Grammar. In Artemis Alexiadou & Tibor Kiss (eds.), *Syntax - Theory and Analysis. An international Handbook. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft (HSK) 42)*, 974–1003. Berlin: de Gruyter Mouton.
- Fried, Mirjam & Jan-Ola Östman. 2005. Construction Grammar and spoken language: The case of pragmatic particles. *Journal of Pragmatics* 37. 1752–1778.
- Georgakopoulou, Alexandra. 2007. *Small Stories, Interaction and Identities* (Studies in narrative v. 8). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Goldberg, Adele E. 1995. *Constructions: A construction grammar approach to argument structure* (Cognitive theory of language and culture). Chicago etc.: The University of Chicago Press.
- Goldberg, Adele E. 2006. *Constructions at work: The nature of generalization in language*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Goodwin, Charles. 2015. Narrative as Talk-in-Interaction. In Anna de Fina & Alexandra Georgakopoulou (eds.), *The Handbook of Narrative Analysis*, 197–218. West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Günthner, Susanne. 2010. Grammatical constructions and communicative genres. In Heidrun Dorgeloh & Anja Wanner (eds.), *Syntactic variation and genre* (Topics in English Linguistics 70), 195–218. Berlin: de Gruyter Mouton.
- Grüne, Matthias. 2017. II.1 Traditionslinien der Erzähltheorie von der Antike bis in die erste Hälfte des 20. Jahrhunderts. In Martin Huber & Wolf Schmid (eds.), *Grundthemen der Literaturwissenschaft: Erzählen*. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Haag, Rudolf. 1938. *Ortsgeschichte von Omoljica (Homolitz). Grossgemeinde in der Woiwodina (Südbanat) des Königreiches Jugoslawien 1766-1938*. Omoljica.
- Hyvärinen, Matti. 2016. Analyzing narratives and story-telling. In Alan Bryman (ed.), *Social research methods*, Fifth edition, 447–460. Oxford: Oxford University Press.
- Juzwik, Mary M. 2011. Spoken narrative. In James P. Gee & Michael Handford (eds.), *The Routledge Handbook of Discourse Analysis*, 326–342: Routledge.
- Kay, Paul. 2013. The limits of (construction) grammar. In Thomas Hoffmann & Graeme Trousdale (eds.), *The Oxford handbook of construction grammar*, 32–48. New York: Oxford University Press.
- Kikiforidou, Niki. 2011. *Grammar and discourse: A constructional approach to discourse-based conventionality* (Parousia Journal Monograph Series 81). Athens: Parousia.
- Labov, W. & J. Waletzky. 1967 [2003]. Narrative Analysis: Oral Versions of Personal Experience. In Paulston, C. B., Tucker, G. R. (eds.) *Sociolinguistics. The Essential Readings*. Blackwell Publishing, 74–104.

- (Source: Narrative Analysis: Oral Versions of Personal Experience. In Helm, J. (ed.) *Essays on the verbal and visual arts: Proceedings of the 1966 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society*. Seattle: University of Washington Press. 1967, 12–44.).
- Labov, William. 1976 [1972]. *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular*, Second edition. Oxford: Basil Blackwell.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar: Theoretical Prerequisites* (1). Stanford: Stanford University Press.
- Lasch, Alexander. 2018. Phrasale Konstruktionen als Basis narrativer Routinen. *Zeitschrift für germanistische Linguistik* 46(1). 44–64.
- Luder, Marc. 2012. Erzählanalyse und Konstruktionsgrammatik. *Psychoanalyse* 30(3/4). 395–405.
- Östman, Jan-Ola. 2008. Construction Discourse. In Jan-Ola Östman & Mirjam Fried (Ed.), *Construction grammars: Cognitive grounding and theoretical extensions* (Constructional approaches to language v. 3), 121–144. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Polanyi, Livia. 1982. Linguistic and social constraints on storytelling. *Journal of Pragmatics* 6. 509–524.
- Stefanowitsch, Anatol. 2011. Konstruktionsgrammatik und Grammatiktheorie. In Alexander Ziem & Alexander Lasch (Ed.), *Konstruktionsgrammatik III: Aktuelle Fragen und Lösungsansätze* (3 // 58), 11–25. Tübingen: Stauffenburg.
- Thornborrow, Joanna. 2011. Narrative analysis. In James P. Gee & Michael Handford (Ed.), *The Routledge Handbook of Discourse Analysis*, 51–65: Routledge.
- Verhagen, Arie. 2009. The conception of constructions as complex sings: Emergence of structure and reduction to usage. *Constructions and Frames* 1(1). 119–152.
- Wasserscheidt, Philipp; Mandić, Marija; Vollstädt, Nadine; Tanasijević, Ivana; Vuković, Teodora; Vučina Simović, Ivana et al. (2020): CRONUS: A corpus and search tool for narrative analysis. To appear in: *Govor* 37 (2).
- Ziem, Alexander. 2014. *Frames of Understanding in Text and Discourse: Theoretical foundations and descriptive applications* (Human Cognitive Processing 48). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Philipp WASSERSCHIEDT

NARATIVI KAO KONSTRUKCIJE

Rezime

Narativi su jedan od najbolje istraženih žanrova diskursa. Ovaj članak se bavi pitanjem da li se narativi mogu opisati i kao konstrukcije u kontekstu konstrukcijske gramatike. Autor, najprije, potencijalni status narativa kao konstrukcije razmatra u kontekstu naratoloških istraživanja, konstrukcijskoj gramatici i drugim žanrovima diskursa. Morfološka, leksička, sintaksička, semantička i interakcijska svojstva koja bi se morala uzeti u obzir za konstrukcijski opis se, potom, demonstriraju korišćenjem narativa srpskog jezika. Rezultati rada ukazuju na činjenicu da na svim lingvističkim nivoima postoje obilježja koja markiraju pojedine djelove narativa (apstrakt, orijentacija, komplikacija, ocjena, kod), a time i narativ u cjelini kako na formalnoj, tako i na sadržajnoj osnovi. Stoga se narativi mogu opisati kao jasno prepoznatljive, strukturirane i nekompozicione jezičke šeme sa funkcijom koja se može identifikovati. Međutim, kao najvažnija karakteristika narativa izdvaja se mogućnost izvještavanja koja se konstruiše interakcijski u okviru komunikativne situacije, te je nije moguće identifikovati uz pomoć metoda konstrukcijske gramatike.

Ključne riječi: narativ, srpski jezik, konstrukcijska gramatika, žanr i okvir diskursa

Bojan MINIĆ
Filološki fakultet
Univerzitet Crne Gore

OPIS SONANATA CRNOGORSKOG JEZIKA KROZ LINGVOSTILISTIČKU PRIZMU

Rad predstavlja nastavak lingvostilističke analize pojedinačnih i udruženih glasova crnogorskog jezika i drugi je u nizu radova kojima se namjerava pokriti cjelokupan njegov fonostilistički inventar, nakon prvog rada koji se bavio fonostilističkim aspektima stilematičnosti i stilogenosti samoglasnika. Najprije se prikazuje jasan pregled zasebnih sonanata i njihovih osobina u okviru domena stilistike, nakon čega se razmatraju mogućnosti udruživanja različitih sonanata i uzimaju se u obzir njihove zajedničke osobine, budući da kao glasovi koji dijele osobine i sa vokalima i sa konsonantima, ali se razlikuju i od jednih i od drugih, imaju zasebnu stilsku vrijednost i potencijal. Osim analize fonostilističkih mogućnosti ovih glasova i ocjene njihove ekspresivnosti, navedeni su i razmotreni raniji stavovi stilističara iz Crne Gore i drugih slovenskih zemalja o ovoj problematici, a najistaknutije stilske karakteristike svih sonanata su ilustrovane primjerima, prevashodno iz domaće lijepe književnosti. Zaključujemo da neki sonanti očekivano imaju veću stilematičnost i stilogenost od drugih, ali i da nijedan nije lišen određenog stilskog karaktera i potencijala, te da neki od njih svoju ekspresivnost mogu dodatno pojačati kad se udruže za drugim sonantima sa kojima dijele određene osobine.

Ključne riječi: stilogenost, stilematičnost, fonostilistika, lingvistička stilistika, sonanti, ekspresivnost.

Fonostilistika je, reklo bi se, lingvostilistički nivo koji je privukao pažnju zaista velikog broja proučavalaca stilskog potencijala jezičkih jedinica raznih veličina, a nemali broj njih je, pored osnovne analize, koja uglavnom podrazumijeva proučavanje glasovnih ponavljanja, povezivanja i kombinacija oličenih u stilskim figurama poput (poli)asonance, (poli)aliteracije, alonžmana, imitacije i slično, dao i svoje mišljenje zbog čega se određeni glasovi često nalaze u sličnim kontekstima koji ne zavise obavezno od leksike i striktno gramatičkih pravila, odnosno koje su to osobine glasa koje ga

karakterišu na način različit od ostalih i čine pogodnijim da tim osobinama pomogne poboljšanom izražavanju nekog konkretnog ili apstraktnog pojma ili takvim da baš pri opisu nekog pojma taj znak narušava ono što autor književnog teksta smatra glavnom osobinom onoga što sam pojam znači. Te posebne osobine nekog glasa nalazimo prevashodno u njegovom fonetskom kodu, inherentim elementima koji mu daju zaseban i jedinstven oblik. Neki od tih elemenata čine glas mutnim, oštrim, visokim, titravim, teškim za izgovor u okruženju nekog drugog glasa, prijatnim za uho ili na neki drugi način specifičnim, a sve to vješt autor iskoristi za stilski postupak. Rad pred nama je nastavak rada *O stilematičnosti i stilogenosti pojedinačnih i združenih vokala* (Minić 2018: 131), u kome smo naveli osobine samoglasnika i primjere u kojima se te osobine ispoljavaju, onako kako ćemo se potruditi da to ovdje učinimo sa sonantima. U perspektivi, očekujemo da će se na ova dva rada nadovezati i opis konsonanata, čime ćemo zainteresovanom čitaocu predstaviti kompletan inventar glasova crnogorskog jezika i, u određenoj mjeri u kojoj postoje poklapanja, srodnih (južno)slovenskih jezika. Najprije ćemo obraditi svaki glas pojedinačno, abecednim redom, a zatim i njihove karakteristične spojeve, uz povremene primjere, gdje ih je bilo moguće pronaći u domaćoj beletristici.

Prvi sonant koji ćemo obraditi jeste sonant *j*. U pitanju je palatalni sonant i jedan od, po svoj prilici, manje produktivnih glasova u cjelokupnom glasovnom fondu. Vjerujemo da je upravo glas *j* jedna od onih pojava o kojima K. Pranjić kaže da ni *sve stilogeno nije obvezatno stilematično* (Pranjić 1968: 71). Ne kažemo, naravno, da ovaj glas uopšte i nikad nije stilematičan, već samo da to nije u mjeri u kojoj su neki drugi. Zašto mislimo tako? Prema našem istraživanju, fonestematski primjeri sa ovim glasom su zanemarljivi, kao sonant nema ni snagu konsonanta ni mekanost vokala, čak nije ni fonosimbolički obilježen kao ostali sonanti, a i prema frekventnosti se nalazi po sredini – niti je dovoljno čest da bi se to smatralo njegovom naročitom prednošću u odnosu na ostale glasove, niti je rijedak u toj mjeri da se ta njegova osobina naročito ističe. Ipak, ukidanje ili istaknuta kumulacija bilo kojeg glasa može taj glas učiniti stilogenim. Pogledajmo jedan primjer u kojem se jasno vidi kako se aliteracijom postiže stilogenost ovog glasa:

Jefremska jagnjad jeftinija su od jerusalimske, Judo! (Pekić 2012: 282).

Kako rekosmo, glas *j*, premda u fonetici bogat varijantama, nije jasno stilski obilježen koliko, primjera radi, glas *r*, ali je evidentno da gomilanje

nekoj glas, na način na koji je to u navedenom primjeru urađeno, ne može biti slučajno. Naime, razlog ovakvog postupka u konkretnom citatu povezuje s trojstvom koje se malo potom pominje u istom tekstu, a koji se odnosi na Judino poimanje svetog trojstva – *JJJ* (Jošua, Jahve, Juda). Zbog toga se u ovom dijelu pomenutog Pekićevog djela, najviše i forsira ovaj glas u inicijalnoj poziciji (*Judejci, Jefrem, Juda, Jahve, Jagnje, Jakov, Jovan, Jedinorodni, Jedinorođeni, Jedanaestorica, Jehoveda, Jona, Joas, Jerusalem* i slično). U prilog stilogenosti ovako učestale upotrebe glasa *j* ide i činjenica da se, prema uobičajenoj učestalosti javljanja, nalazi tek pri polovini ukupnog broja glasova u jeziku i danas i u vrijeme kada je ovo Pekićevo djelo pisano, pri čemu je *Vreme čuda* pisano ekavski, a istraživanje frekventnosti glasova rađeno na ijekavskom predlošku, što dodatno ističe ovu aliteraciju.

Kada smo se već dotakli ekavskog i ijekavskog narječja, ne smijemo propustiti priliku da pokažemo koliko stilematkog bogatstva u vezi sa ovim glasom leži samo u činjenici da se njime može oslikati govor lika. Naravno, prvo ćemo pomenuti da se paralelizmom između ekavskog, ijekavskog i ikavskog govora može dati nova informacija o liku koji jednim od tih narječja govori (svojevrsan bi postupak bio i kada bi lik naizmjenično govorio dva ili čak i sva tri), odnosno da je piščev čin izbora hoće li njegov lik govoriti *lipo, lepo* ili *l(i)jepo*, već sam po sebi stilski postupak. Takođe, jedna od odlika crnogorskog govora, danas rijetko prisutna u svakodnevnom govoru, ali ne i u književnom diskursu, jeste gubljenje glasa *j* iz grupe *iji* u komparativima, te produžen izgovor finalnog *i*: (dobra je ilustracija primjer iz maestralnog *Gorskog vijenca* Petra II Petrovića Njegoša: *sve će sjajni i čudesni u vjekove bivati dublje* (Njegoš 1971: 20)), što može poslužiti u svrhu karakterizacije lika pomoću govora. Najzad, u istu svrhu mogu poslužiti i oblici kao što su *avijon, dolazijo, biologiom, radia, najači* itd. Ovaj glas postiže stilogenost i kroz neke stilske figure karakteristične i za druge glasove, a koje se vezuju za starije crnogorsko pjesništvo i narodne govore Crne Gore, kao što su *proteza*, vrsta prostriktivne fonometaplazme koja se ogleda u dodavanju glasa ili sloga u inicijalnom položaju riječi (*jopet, Jevropa, je-roplan* i sl.), zatim *afereza* kao restriktivna fonometaplazma koja se ogleda u ukidanju, izostavljanju glasa ili sloga sa kraja riječi (*nemo, popi, ubi*), zamjena drugog glasa glasom *j* (*nijjati, tijo, goj, doj*) i sl. Svakako, ovo su odstupanja od standarda, ali ne mora značiti ni da je samo u tom slučaju evidentan stilski efekat (premda stil jeste, opšte je poznato, otklon od norme), budući da se nekada, istina – znatno rjeđe, isti postupak može postići na upravo suprotan način, pridržavanjem normiranih oblika, a jedan takav primjer je imperativ glagola *razumjeti*, koji glasi *razumij* i zvuči neobičnije

od nepravilnog, ali u praksi ustaljenog *razumi*, te bi u tom slučaju bilo stilski efektivnije ne izvršiti aferezu, nego izvršiti je.

Naredni glas, sonant *l*, odlikuje alveolarna tvorba, te difuznost i neprekidnost. Kao i sve sonante, karakteriše ga zvučnost kao obavezno prateće obilježje. Jedna od osobina koju ovaj glas dijeli (doduše u manjoj mjeri) sa sonantom *r* je i slogotvornost, a rijetkost te odlike je teorijski dobra preporuka u domenu stilematičnosti, mada je sa praktične strane objektivno teško pronaći dovoljno riječi koje bi se u ovu svrhu mogle iskoristiti, tako da je samo usputno napominjemo. Stilističari su već i ranije prepoznali neke od bitnijih stilematičkih osobina ovoga glasa, o čemu svjedoče citati:

... kod opozicije vibranta r i laterala l ispitanike ovaj prvi podsjeća na nešto oštro, tvrdo, oporo, gorko, a ovaj drugi na nešto blago, glatko, lagano, dobroćudno – Genette 1985: 387
(Katnić-Bakaršić 1999: 80),

i

U okviru monoaliteracije neosimbolisti se često koriste i likvidama „r“ i „l“ [...] Zbog otežane artikulacije, izbjegava se nagomilavanje likvida u običnom jezičkom diskursu. Nasuprot tome, u poetskim tekstovima akumuliranje likvida ima stilsku funkciju: funkciju usporavanja govornog tempa (Čarkić 1992: 119).

M. Čarkić naglašava i to da se u književnosti češće koristi likvid *r*, što otvara mogućnost povećane stilogenosti glasa *l*, kao rjeđe korišćenog. Ipak, jasno je da se najveći efekat postiže kombinacijom ova dva glasa, odnosno suglasničkim grupama *rl* i *lr*, jer se tada otežanost artikulacije usložnjava i dobija na stilskoj vrijednosti, budući da se može koristiti kao retardaciono sredstvo ili sredstvo za postizanje autorefleksivnosti. Praktičan primjer otežanosti izgovora bi mogao biti oslikan robnom markom *Marlboro*, koja je u izgovoru najčešće pojednostavljena u *Malboro* ili poznatom brzalicom *Kralj Karl i kraljica Klara krali klarinet*, gdje su sonanti čak i razdvojeni vokalom, ali njihova sličnost i blizina u kombinaciji sa izmjenom redosljeda ipak otežavaju izgovor.

Još jedna od osobina ovog likvida je i ostavljanje utiska lakoće, leta, toka, kroz potencijalnu impresivnu vrijednost pri nagomilavanju ovih sonanata, što je rezultat lake tvorbe ovih glasova (o tome: Antoš 1974: 46). Ipak,

ovaj sonant, čiju stilematičnost možemo vidjeti iz navedenih citata, tek ima zadatak da ponudi dovoljno materijala na kojem bismo na zadovoljavajući nivo ocijenili i njegovu stilogenost u domaćoj literaturi.

Po tome se ne razlikuje ni glas *lj* – palatalni sonant, koji karakterišu osobine zvučnosti, kompaktnosti, neprekidnosti i napetosti. Sve ove dodatne osobine dijeli sa sonantom *nj*, od kojeg se razlikuje po tome što nije nazalan. Vjerovatno je upravo to i najveći razlog što ovi glasovi dijele, kako ćemo vidjeti, i slične lingvostilističke vrijednosti. Pomenimo na početku ovog segmenta, naučne objektivnosti radi, samo dvije oprečne karakteristike ovoga glasa, kao uvod u promišljanje o utemeljenosti govora o asocijativnim vezama oznake i označenog, odnosno o neutemeljenosti ili makar nepouzdanosti u ocjeni i dodjeljivanju karakternih kvalifikacija pojedinim glasovima. Naime, zbog toga što je u pitanju palatalni, umekšani glas, glas *lj* se nekada dovodi u vezu sa umekšanim i nježnim pojmovima, što potvrđuje i ovaj navod koji suprotstavlja glasove *r* i *lj*:

U takvim slučajevima govornici izjavljuju, poput talijanskog pjesnika u Rusiji, da ruska riječ družba (prijateljstvo) sigurno znači nešto tvrdo, oštro, neprijatno, dok riječ teljatina (teletina) asocira na nešto nježno, mekano, vjerovatno na riječ kojom se Rusi obraćaju ženi koju vole. (Katnić-Bakaršić, 81).

Takvom tumačenju u prilog idu i pojmovi kakvi su *ljubav*, *ljupko*, *ljepota*, *ljiljan*, *ljubičica*, *zagrljaj*, *poljubac*, *ljudskost*, *omiljen* i slično, koji označavaju lijepe, prijatne emocije i pojmove. Ipak, drugo tumačenje osobina ovoga glasa predstavlja potpuno suprotan stav. Ako je suditi po fonesteziji, ovaj glas mnogo češće predstavlja asocijaciju na nešto neprijatno, nečisto i odbojno, što pokazuju primjeri u kojima djeluje kao fonestema: *mrlja*, *prljavština*, *mutljavina*, *ljaga*, *ljiga*, *bljutavo*, *smrdljivo*, *kljakavo*, *bljuzgavica*, *mulj*, *krmelj*, *bljucati*, *gljivice*, *kaljuga*, *ispljuvak*, *bljak*, *krkljati*, *grgoljiti*, *šmrkljati*, *bljuvati*, *šljam* i slično. Kada već govorimo o kauzalno-konsekutivnoj vezi između osobina pojma i oznake za taj pojam, moramo se na ovom mjestu zapitati šta je to tačno uzrok, a šta posljedica. Kod onomatopjskih riječi je jasno: od načina na koji se kukavica oglašava nastalo je i ime te ptice. Ali u ovakvim slučajevima, kakav je primjer sa glasom koji trenutno opisujemo, moramo se zapitati da li bi italijanski pjesnik iz primjera Marine Katnić-Bakaršić i dalje mislio isto o zvuku glasa *lj* kada bi znao značenje pomenute riječi u ruskom jeziku ili značenje svih navedenih riječi u ovom segmentu našeg rada, odnosno: da li je glas *lj* postao negativno obojen

zbog toga što se najčešće nalazi u riječima koje označavaju nešto prljavo i neprijatno ili se baš zbog svojih osobina našao u tim riječima i njih označio negativnim? Sa druge strane, koji god od ta dva slučaja bio u pitanju, postavlja se pitanje zašto nemamo negativan stav prema glasu *lj* u riječima u kojima ne označava negativnu pojavu, pa makar bile u manjini? O ovome bi se dalo dosta govoriti i to ne samo u vezi sa ovim glasom, već i sa drugim glasovima koji nijesu jasno okarakterisani, a vjerujemo da ih je mnogo, te da bi se, sa povećanjem broja radova u vezi sa određenim glasom, povećao i broj suprotstavljenih mišljenja o tome šta pojedini glasovi znače. Upravo to je jedan od nedostataka teorija o zvučnom simbolizmu – da, očito je da neki glasovi imaju sposobnost da svojim zvučanjem simbolišu nešto u svijesti recipijenta, ali to što će neki glas simbolisati ne mora obavezno biti isto i za nekog drugog recipijenta. U svakom slučaju, evidentno je da neka veza postoji, makar ona i ne bila još uvijek u potpunosti jasna i definisana. Ipak, upravo neodređenost tipa te veze jeste jedan od razloga što se ovaj rad ne bazira samo na fonesteziji i fonosimbolici, već pokušavamo odrediti stilematičnost i stilogenost glasova i na osnovu njihovih fonetskih, pragmatičnih, istorijskih i drugih kvalifikativa.

Glas *m* je, dalje, bilabijalni praskavi nazal. Uz to, njegova je osobina i gravisnost, što znači stvaranje velike količine zvučne energije u dubini spektra, a budući da ta energija biva privremeno prigušena preprekom (u pitanju je difuzni, bilabijalni glas) što izaziva kratkotrajno duboko mumlanje prije izgovora, pripisuje mu se negativna konotacija, odnosno – smatra se da označava nešto duboko, mračno, misteriozno. Svojom osobinom da asocira na tamno, o čemu ćemo govoriti i obrađujući konsonant *n* (a zbog čega i djeluje kao fonestema: *mračan, taman, tmuran, pomrčina, mrk, tmuo, mrak, mrkli, mutan, magla* i slično), ovaj glas stoji u opreci svijetlom glasu *s*. To znači, i ne samo u vezi sa ovim glasom već i u vezi sa svim ostalim glasovima koji nekim svojim dominantnim osobinama čine suprotnost osobinama drugog glasa, da postoji mogućnost povećanja stilematičnosti, jer ako zbog svoje nejasnoće i nazalnosti glas *m* asocira na nešto tamno, a glas *s* zbog visine svoje frekvencije i fonestetičke produktivnosti na nešto svijetlo, oni međusobnim sučeljavanjem u pravilnom kontekstu dobijaju naročitu stilematičnost i stilogenost kao međusobno suprotstavljeni. Zadržaćemo se na jednom primjeru zgušnjavanja upotrebe ovog glasa:

*Imaginarni metak eksplodirao je imaginarnim mozgom
imaginarne životinje. (Pekić 2011: 271)*

Primjećujemo da se pridjev *imaginaran* pojavljuje tri puta, ali se učestalost glasa *m* izbacuje u prvi plan i imenicama *metak* i *mozak*, što upućuje na namjeren stilski postupak naglašavanja ovog sonanta. Budući da je potpomognut i drugim nazalom *n*, sa kojim dijeli osobine o kojima smo već govorili, možemo reći i da dodatno dočarava tamnu prirodu izdvojene misli i daje joj jedan mračniji ton. Najzad, pojačan je praskavim *p*, *t*, *k*, *g* i *d*, što uz njegovu osobinu praskavosti dočarava eksploziju koja je, budući jedini glagol u rečenici, pokretač i centar dešavanja u njoj. Osim toga, jedna od osnovnih osobina književnog djela je autorefleksivnost, odnosno sposobnost djela da skrene pažnju na samo sebe. Ovakve aliteracione konstrukcije takođe imaju izraženu autorefleksivnost, budući da izazivaju naročitu pažnju čitaoca svojom izražajnošću.

Pošto je u pitanju bilabijalni glas, može se koristiti kao podrška drugim bilabijalnim glasovima, dakle eksplozivnim *b* i *p* (*bomba*, *pompa*, *pumpa*, *rampa*, *romb*, *jamb*, *impuls* i slično), čime prividno produžava njihovo trajanje, onako kako bi to bio slučaj u jezicima koji poput italijanskog ili mađarskog imaju udvojene glasove koji su zapravo jedan glas sa nešto dužim trajanjem. Češćom kombinacijom sa bilabijalima postiže se usporavanje ritma, što je još jedna stilematska osobina glasa *m*. Kombinacijom sa drugim niskim glasovima, pojačava se nejasnoća izraza, što slikovito i fonestezijski najbolje potvrđuje i riječ *mumlam*. Ovo je samo nekoliko primjera potencijalne stilogene upotrebe ovoga glasa, a u kombinaciji sa raznim drugim glasovima, njegove se vjerovatnoće stilematičnosti, pa samim tim i moguće stilogenosti povećavaju.

Glas *n* je praskavi alveolarni nazal, a osim toga, karakteriše ga i difuznost. Iako očito ne dijeli sve fonetske osobine glasa *m*, obično se poistovjećuje sa njim u fonosimboličkom značenju, pa čak često bivaju zastupljeni u istim fonestetičkim sklopovima: *tmina*, *mračan*, *taman*, *pomrčina*, *tmuran* i sl. O tome govori i sljedeći navod: *Tmurnu atmosferu, koju i fizički/akustički dočarava nazalni glas n, podržava i drugi nazalni konsonant m [...]* (Vuletić 2006: 126). Povezivanje glasova *m* i *n* sa dubinom i zatamnjenošću proističe iz činjenice da su to, uz glas *nj*, najdublji glasovi, čija visina počinje već od 150 Hz¹ (uporedimo samo ovaj podatak sa visinom našeg najvišeg glasa *s*,

¹ Ova tri glasa su specifična zbog toga što, za razliku od ostalih glasova, imaju optimalu istovremeno na dva područja, odnosno – nalaze se na dnu ljestvice, zbog čega predstavljaju najniže izmjerene glasove (150-300 Hz), ali istovremeno imaju i drugu, nešto višu optimalu i to *m* od 1.200-2.400 Hz, *n* od 1.600-3.200 Hz i *nj* od 2.400-4.800 Hz, što i dalje ne mijenja činjenicu da nijedan glas nema dublju frekvenciju od njih i da i po višim optimalama glas *s* ima visinu tri puta veću od najviše izmjerene za njih.

čija visina počinje od 6.400, a ide do čak 12.800 Hz). Teorijski, dakle, osobine glasa *n* su dubina, zatamnjenost i nejasnoća izazvana niskom frekvencijom i nazalnošću. I tu činjenicu koristi B. Pekić u cilju postizanja povećane stilske izražajnosti pri opisu atmosfere koja odgovara navedenim osobinama glasova *n* i *m*. Pogledajmo samo koliko bliže, mračnije i sveukupno efektivnije izgleda jedan opis člana „zločinačkog kulta“, koji, kako se približava kraju opisa biva sve tamniji i mističniji:

*Jedan od prvosveštenika. Možda i vrhovni prvosveštenik reda.
A i nešto drugo. Mnogo mračnije. Neuporedivo opasnije.
Nešto – nepojamno, neverovatno. Nešto – nemoguće.* (Pekić 2006: 248)

Naravno da je ovaj efekat unekoliko postignut i kratkim rečenicama, što podrazumijeva i više pauza i usporeniji tempo, ali i semantičkom vrijednošću odabranih pojmova. Ipak, vjerujemo da presudnu ulogu u ukupnoj atmosferi nose pomenuti glasovi, budući da je dovoljno zamijeniti samo, primjera radi, *mnogo* sa *višestruko* i *nepojamno* sa *neshvatljivo* (pa i *nepojmljivo*, čak), pa da taj utisak oslabi. Na kraju krajeva, upravo je rastuća nagomilanost ovih nazala i skrenula našu pažnju da se zadržimo na ovom dijelu teksta. Ipak, moramo biti obazrivi kada stilogenost ovoga glasa pripisujemo njegovoj učestalosti, budući da je prema većini istraživanja o frekventnosti glasova, upravo *n* najčešći nevokal.

Kada već govorimo o ova dva nazala, možda je dobro na ovom mjestu ih povezati sa srodnim nenazalnim konsonantima. Naime, konsonant *b* sa sonantom *m* dijeli praskavost, gravisnost i difuznost, ali ne i nazalnost, pa se tako autoru daje mogućnost da upotrebom nenazalnog glasa *b* umjesto nazalnog *m* pokaže nemogućnost lika da pravilno izgovori nosni sonant. Jedan od potencijalnih razloga nemogućnosti lika da izgovara nazale može biti, recimo, začepjenost nosa uzrokovana prehladom. Ako bismo željeli da prikazemo takav slučaj, to bismo efektno uradili zamjenom ova dva glasa, pa bi taj lik umjesto *Moram brzo da ozdravim* rekao *Borab brzo da ozdravib*, čime bismo pokazali da lik zaista pokušava da izgovori *m* (budući da su prisutne ostale osobine tog glasa) ali da ne može (budući da nazalna komponenta nije prisutna). Moguć je i obratan postupak, da konsonant *b* dosljedno zamjenjujemo sonantom *m* i tako dočaramo nazalni govor lika u književnom djelu: *Mom mratu trema mušilica*. Moguć, a koliko efektan, možda potvrdi eventualna upotreba ovog glasa u sličnom postupku nekad u budućnosti. Možda bi takav postupak bio efektivniji ukoliko bismo mu pridružili i drugi

nazal, *n*, sa kojim u sličnom odnosu stoji glas *d*. Budući da dijele osobinu difuznosti i zvučnosti, a da je glas *n* kao sonant neutralan glas u pogledu turbulentnosti, tj. da nije ni turbulentan kao konsonanti ni neturbulentan kao vokali, te da su i po mjestu tvorbe kao alveolarni i zubni glas bliski, jedina ovdje bitna razlika im je nazalnost. Na isti način na koji smo kod glasa *m* pokazali kako bi mogla govoriti prehladna osoba (ili osoba koja zbog loma nosa ili nekog drugog problema ne može izgovoriti nazale), sada možemo pokazati kako se sličan postupak može primijeniti korišćenjem oba glasa, odnosno *d* i *b* umjesto *n* i *m*, pa bi rečenicu *Ne mogu da mirisnem ništa* takva osoba izgovorila kao *De bogu da birisdeb dišta*. Čini se da je u ovom slučaju postupak efektivniji jer se zamjenjuju oba nazala, a obratnim postupkom opisivanja nazalnog govora, upravo opisanim kod nazala *m*, a sa pridruženim *n*, stilski postupak bi zacijelo bio efektivniji, pri čemu bi vjerovatno otežavao čitanje i razumijevanje.

Glas *nj* je palatalni sonant koji karakterišu i osobine zvučnosti, kompaktnosti, neprekidnosti, nazalnosti i napetosti. Ta fonetska specifičnost se preslikava i na fonostilističke osobine ovoga glasa. Sve navedene fonetske osobine dijeli sa sonantom *lj*, od kojeg se razlikuje po tome što ovaj drugi nije nazalan. Vjerovatno je upravo to i najveći razlog što ovi glasovi dijele i slične lingvostilističke vrijednosti. Kao i glas *lj*, i ovaj sonant najčešće označava neprijatne, nečiste i uopšte negativne pojave i osobine: *gnjilo*, *gnjecavo*, *njunjav*, *blatnjav*, *njunjoriti*, *gnjida*, *gnjus*, *njiriti*, *šonjo*, *klinjo*, *njutro*, *njunjo*, *svinja*, *prnja*. Kao onomatopeja se najčešće koristi da opiše njištanje, njućanje, njakanje i slično, što pokazuje i ovaj citat:

*Ramulja nije od šindre odmicala pa se svu noć čuja kako njuči.
Peronju smo ostavili bakovita, da ponjukuju. Jablonja nikad
nije njuknuo no sve šutke, njutravo.* (Vuksanović 2006: 35)

Ovo je, uz sonante *n* i *m*, najniži glas (150-300 Hz), zbog toga, kao i oni, dobija obilježja dubine, nejasnoće, potmulosti, neodređenosti. Ova tri glasa povezuje i praskavost – sva tri sonanta su praskavo-nosni glasovi, zbog čega u međusobnoj vezi pojačavaju jedan drugome akustička svojstva. Mimo fonestezijskih i onomatopejskih odlika, reklo bi se da ni ovaj glas nije naročito stilematičan. Sa druge strane budi rečeno, i on spada u najmanje frekventne glasove, pa se to može uzeti kao jedna od prednosti u postupku oneobičavanja teksta, ali čak i tada je ovaj glas na samoj granici između srednje učestalih i slabo učestalih glasova, tako da se ne mora obavezno pokazati naročito efektinim. U domenu govornog modelovanja u književnosti,

može se pokazati korisnim pri opisu jekavskog jotovanja ili njegovog izostanka: *nježan/nežan, njegovati/negovati* i sl.

Naredni glas kojem ćemo posvetiti pažnju je glas *r*. Ovaj alveolarni sonant ima i obilježja difuznosti i (uslovno) napetosti. Ove fonetske osobine ga čine izuzetno stilematičnim glasom, u šta ćemo se ubrzo uvjeriti. Njemu se pripisuje zaista mnogo asocijacija i funkcija, možda i najviše od svih glasova u našem jeziku, a jedna od njih je oštrina, zbog čega je zastupljen u mnogim riječima koje se za oštrinu vezuju: *oštro, rezati, perorez, britva, satara, razrez, sjekira, testera, rezač, oštrica, strijela, ekser, trnje, riljati, ralo, orati, drljati, roviti* i tome slično. To značenje se dalje prenosi i na druga bliska značenja: *kraj, smrt, prekinuti, umrijeti, presjeći, odrati, raskinuti* (značenje naglog, odsječnog prekida); *presjek, povrijediti (se), porezati (se), rasjeći (se), rana, krv* (asocijacija na povredu koju može nanijeti oštar predmet) i slično... Vjerujemo da je to i jedan od veoma mogućih razloga za razgovornu promjenu riječi *skalpel* u nepravilno *skalper*. Te odlike ovog glasa su odavno prepoznate u svjetskoj literaturi – A. S. Puškin je, recimo, izbjegavao korišćenje glasa *r* pri opisu plesa balerine, a ruski stilisti opravdanje za takav postupak nalaze u tome što se *u ruskoj fonici suglasnik r shvata kao oštar, grub glas*² (Golub 2001: 171). Ni kod nas nijesu rijetki primjeri isticanja glasa *r* u riječima koje se vezuju za slične pojmove. Pomenimo samo primjer Mirka Kovača koji opisuje kako je jedan od njegovih likova osvanuo u donjem vešu i *brijačom britvom prerezanog grkljana* (Kovač 1980: 31). I ranije, već u prvim lingvostilističkim analizama u okviru tada srpskohrvatskog jezika, primijećena je stilematičnost, a na osnovu pjesme *Veče na školju* Alekse Šantića i stilogenost ovoga glasa, za koji se kaže da u toj pjesmi zvuči *kao da oštrica noža ili vrh igle klizi po tvrdom metalu*, te da podsjeća na zaoštrene vrhove hridina (o tome: Kovačević 2012: 13). U prilog navedenim osobinama glasa *r* govori i citat:

I lingvisti poput A. Martineta priznaju izvjesnu asocijativnu vezu u takvim slučajevima, što objašnjavaju artikularnim osobinama ovih glasova, a slični su zaključci doneseni na osnovu eksperimenata i za konsonante i sonante (npr., kod opozicije vibranta r i laterala l ispitanike ovaj prvi podsjeća na nešto oštro, tvrdo, oporo, gorko, a ovaj drugi na nešto blago, glatko, lagano, dobroćudno – Genette 1985: 387). (Katnić-Bakaršić 1999: 80)

² U originalu: [...] в русской фонике согласный р воспринимается как резкий, грубый звук.

Navešćemo primjer svojevrsne prozne aliteracije glasa *r*:

Klizeći bistrim vazduhom ispustila je oštar, prodoran krik – „Keearrm!“ s trijumfalnim udarom na drugom slogu, kojim se kotrljalo dugo, grabljivo, nemilosrdno „rrr“. (Pekić 2006: 35)

Ne samo što je jasno da su pažljivo odabrane riječi sa istaknutim *r* (*bistrim, oštar, prodoran, krik, trijumfalnim, udarom* i tome slično), već nam pisac i konkretno opisuje osjećaj koji taj zvuk nosi: oštar, grabljiv, nemilosrdan. On je mogao iskoristiti riječi *bučan* ili *glasan* umjesto *prodoran*; umjesto *s trijumfalnim udarom*, ptica je mogla pustiti glas *s pobjedničkim naglaskom* i tako dalje, ali je upravo izbor ovih riječi, koje sadrže reski zvuk glasa *r*, ono što doprinosi zvučnoj slici dok čitamo rečenicu.

Veza između osobina glasa *r* i osobina riječi koje označava je prepoznata još u antici. Platonov *Kratil* sadrži između ostalog Sokratovo objašnjenje da su stvarima imena data u skladu sa njihovom prirodom, te da slovo *ro* (grčka paralela našem *r*) s pravom nalazi mjesto u riječima čije osobine nosi, navodeći da misli da je to zato što se jezik na tom glasu najmanje zadržava, a najviše treperi (Platon 1976: 29, 30 i 77). Ova odlika glasa *r* da treperi se oslikava ne samo u toj riječi nego i u drugim sličnim: *drhtati, vibrirati, titrati, žmirkati, treptati*, što se dalje prenosi na druge slične pojmove – *drmati, truckati, treskati, tandrati, lepršati, vijoriti* i slične pojmove koji podrazumijevaju učestalo ponavljanje nekog dešavanja u kratkim razmacima.

M. Čarkić smatra da ovaj glas, uprkos onim fonetskim osobinama koje upućuju na brzinu (što pominje i Platon), kao likvid na stilističkom planu djeluje usporavajuće, o čemu smo govorili i kod glasa *l*. On dodaje: *Artikulationo-akustička svojstva likvida daju stihu poseban zvučni efekat, a usporenost realizacije govornih sekvenci dovodi do njihovog isticanja.* (Čarkić 1992: 119) Dakle, likvidi imaju osobinu autorefleksivnosti. Ovo su samo neke od osobina koje se sonantu *r* pripisuju, ali i ovaj uzorak je dovoljan da se pokaže kako raznolike mogućnosti primjene u stilistici ovaj glas nudi.

Jedna od lingvostilistici najzanimljivijih osobina posljednjeg glasa u ovom radu, sonanta *v*, jeste šumnost. To je tjesnačni sonant sa odlikom stridentnosti, sadrže, dakle, šum uzrokovan prolaskom vazdušne struje kroz prepreku, što, podržano drugom osobinom ovoga glasa, neprekidnošću, stvara potrebne preduslove za asocijaciju na duvanje vjetra, slično glasu *h*, sa kojim dijeli i odliku gravisnosti. U primjeru: *Vjetar vajatelj vis vaja [...]* (Zogović 1985: 19), jasno je da je u pitanju svjestan stilski postupak

dočaravanja vjetra započinjanjem svake riječi upravo ovim šumnim glasom. Milosav Čarkić, govoreći o monoaliteraciji u poeziji, kaže: *Pod monoaliteracijom u jednom stihu, uslovno, podrazumevamo najmanje četvorostruko ponavljanje jednog suglasnika.* (Čarkić 1992: 118) Budući da su asonanca i aliteracija prije svega poetske figure, evidentno je da u prozi kumulacija glasa na istaknutoj, inicijalnoj poziciji teško može biti slučajan postupak, zbog čega je u proznom diskursu ovakav postupak još efektniji.

Pomenućemo i da je jedna od mogućnosti stilematizacije ovog glasa stavljanje u paralelu sa glasom *b*, koristeći razliku u transkripciji grčkog slova *beta*, odnosno *vita*. Zapadna i istočna transkripcija grčkog slova *beta/vita* (β) upućuje na ocjenu da izbor između toga hoće li književni lik govoriti *barbarin*, *Baraba* i *Babilon* ili *varvarin*, *Varava* i *Vavilon* može dosta toga reći i o liku i o piscu, budući da je uspješno nijansiranje i razdvajanje govora lik(ov)a od govora pisca ili naratora jedan od težih zadataka književnika, ali taj zadatak, kada je umješno i uspješno obavljen, pokazuje stilski izgrađenog autora, a samim tim daje i lingvistilistici više prostora za izučavanje stilskih nijansi. Jedan od sličnih primjera je i sljedeći, koji na osnovu razlika u transkripciji grčkog glasa *ippsilon* (υ) pretvara ova dva glasa u stilogene na jedan neuobičajen način:

– *Jesmo li mi Europa ili Evropa? – upitao je moj prijatelj, a protivnik mu je*

uzvratio:

– *Moja stvar. Znam da ti treba da platiš trošak u eurima.*

– *U evrima!*

– *U eurima!*

Evri, euri, evri, euri – razlijegalo se iznad glava ljudi, zatim su otpočinjala zatišja, a dvije nabrekle ljevice posezale za čašama. (Čupić 2009: 222)

Ne samo da se ovim konkretnim postupkom raščlanjivanja dodatno pojačava suprotstavljenost dva lika koji su i inače suprotstavljeni time što se takmiče u obaranju ruku, već se daje prilika čitaocu da se, čak i ako je do tog trenutka bio neutralni svjedok dešavanja, u skladu sa svojim stavom o razlogu njihovog novonastalog sukoba naročito poveže sa jednim od ta dva lika, čiji je istomišljenik u konkretnom problemu. Naravno, ovdje upotreba jednog ili drugog glasa ne nosi nikakvu stvarnu razliku u značenju – i Evropa i Europa označavaju isti pojam, i evro i euro označavaju istu valutu, tako da

se gubi osnovna karakteristika foneme, kao najmanje jezičke jedinice koja nosi razliku u značenju, ali i dalje je u pitanju stilema.

Držimo da smo rečenim prikazali značajan dio osobina kojima pojedinačni sonanti raspolažu na fonostilističkom planu, a za kraj ćemo se vrlo kratko osvrnuti na mogućnost njihovog udruživanja sa propratnim stilskim efektom. Ovi glasovi čine prelaz između vokala i konsonanata, a već smo pomenuli da se neki mogu ponašati i kao samoglasnici i kao suglasnici, što im može biti i prednost (u pogledu jedinstvenosti među glasovima), ali i slabost (budući da nemaju dovoljno jak intenzitet u onim osobinama koje s vokalima i pravim konsonantima dijele). Ekspresivna vrijednost sonanata, koja se ogleda u relativno lakoj tvorbi i mekoći, odnosno lakoći izgovora, u stilistici postaje i impresivna vrijednost. Pri tome, različiti sonanti imaju i različite vrijednosti, pa A. Antoš smatra da *v*, *j* i *l*, recimo, dočaravaju lako kretanje, ostavljaju utisak svjetlosti, lakoće i slično (Antoš 1974: 46), a M. Čarkić smatra da *r* i *l* zbog otežane artikulacije usporavaju tempo (Čarkić 1992: 119), u čemu ga podržava i Z. Radulović, koja smatra da u tom slučaju i ovi glasovi bivaju dodatno istaknuti, što znači da im se dodatno povećava stilematičnost/stilogenost kroz autorefleksivnost (Radulović 2002: 133-134). A. Antoš kaže još i ovo: *Kao poluvokali, sonanti se l, lj, j, m, n, v po svojoj oznaci (zvuku) čine mekši i lakši za izgovor od konsonanata.* (Antoš 1974: 36). Primijetićemo da su i ovdje izostavljeni sonanti *r* i *nj*. Glasovi *m* i *n*, rekli smo, dočaravaju nešto tamno, misteriozno, nejasno, dok *lj* i *nj* obično ostavljaju utisak nečega neprijatnog. Koristeći slične osobine određenih sonanata, a naročito uz njihovu kombinaciju sa drugim sličnim glasovima (recimo – tamni *n* i *m* sa tamnim *o* i *u*), može se postići pojačana impresija na zvučnom, značenjskom ili simboličkom planu. Pomenuli smo da sva tri nazala karakteriše i praskavost, te zajedno mogu dati i zanimljiv ritmički dodatak tekstu dovoljno iskusnog i umješnog pisca. Poslije svega valja reći i da neki sonanti imaju mogućnost da budu pod akcentom, da nose slog, čime proširuju arsenal svojih mogućnosti na način na koji to mogu činiti i samoglasnici. Time završavamo ovaj opis fonostilističkog domena upotrebe sonanata, izražavajući nadu da će se povećavanjem broja radova koji se bave sličnom tematikom povećati i šanse da se neke od ocjena iznesenih u ovom radu potvrde ili opovrgnu, čime bismo dobili jasniju i cjelovitiju sliku tematike kojom smo se ovdje bavili.

Literatura:

- Antoš 1974: Antica Antoš, *Osnove lingvističke stilistike*, Zagreb: Školska knjiga.
Čarkić 1992: Milosav Ž. Čarkić, *Fonika stiha*, Beograd: Naučna knjiga.
Golub 2001: И. Б. Голуб, *Стилистика русского языка*, Moskva: Рольф.
Katnić-Bakaršić 1999: Marina Katnić-Bakaršić, *Lingvistička stilistika*,
Budimpešta: Open Society Inst.
Kovačević 2012: Miloš Kovačević, *Lingvostilistika književnog teksta*, Beograd:
Srpska književna zadruga.
Minić 2018: Bojan Minić, *O stilematičnosti i stilogenosti pojedinačnih i
združenih vokala*, Riječ, nova serija, br. 15, Nikšić: Filološki fakultet u
Nikšiću i Institut za jezik i književnost, 131–142.
Platon 1976: Platon, *Kratil*, Zagreb: Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu.
Pranjić 1968: Krunoslav Pranjić, *Jezik i književno djelo*, Zagreb: Školska knjiga.
Radulović 2002: Zorica Radulović, *Alhemija riječi*, Podgorica: Unireks.
Vuletić 2006: Branko Vuletić, *Govorna stilistika*, Zagreb: FF Press.

Izvori:

- Ćupić 2009: Miodrag Ćupić. *101 priča*, Podgorica: Udruženje književnika Crne
Gore, Beograd: Partenon
Kovač 1980: Mirko Kovač, *Rane Luke Meštrovića*, Beograd: Srpska književna
zadruga.
Njegoš 1971: Petar Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Beograd: Prosveta.
Pekić 2006: Borislav Pekić, *Atlantida*, Beograd: Solaris.
Pekić 2011: Borislav Pekić, *Besnilo*, Beograd: Laguna.
Pekić 2012: Borislav Pekić, *Vreme čuda*, Beograd: Laguna.
Vuksanović 2006: Miro Vuksanović, *Semolj zemlja*, Beograd: Politika / „Filip
Višnjić“.
Zogović 1985: Radovan Zogović, *Supret za sutra*, Beograd: Prosveta.

Bojan MINIĆ

DESCRIPTION OF SONANTS OF THE MONTENEGRIN
LANGUAGE THROUGH THE PRISM OF LINGUISTICS

Summary

The paper represents a continuation of the linguistic and stylistic analysis of individual and combined sounds of the Montenegrin language and is the second in a series of papers intended to cover its entire phonostylistic inventory, after the first paper which was dealing with phonostylistic aspects of stylogenic features of the vowels. The first part of the paper provides a clear overview of individual sonatas

and their features within the domain of stylistics, while the second part deals with the possibilities of combining different sonants. The author carefully considers their common feature, since they have a separate stylistic values and potential. Apart from the analysis of the phonostylistic features of these voices along with the assessment of their expressiveness, the previous attitudes of stylists from Montenegro and other Slavic countries on this issue have also been analyzed. The author has illustrated the most prominent stylistic characteristics of all sonatas using the examples, primarily from domestic belletristic literature. The author concludes that some sonants, as expected, have greater stylistics and stylogism than others, but, at the same time, none is devoid of a certain stylistic feature and potential. Therefore some sonants can further enhance their expressiveness when combined with other ones of the same features.

Keywords: stylogenicity, stylisticity, phonostylistics, linguistic stylistics, sonants, expressiveness.

Tanja PJANO
Filozofski fakultet Nikšić
Univerzitet Crne Gore

SMRT JEZIKA

Broj trenutno postojećih jezika, oko 5.000, drastično opada jer je više onih koji umiru u odnosu na one koji se rađaju. Jezike na samrti imamo širom svijeta. To su većim dijelom domorodački jezici Afrike, Sjeverne i Južne Amerike i Pacifika koji se uz pomoć političkih, socijalnih i ekonomskih faktora vješto "napadaju" i potiskuju. Na govornike izvornih jezika vrši se pritisak da je njihov jezik varvarski, zaostao i nesposoban da prati savremene tokove života. Oni počinju polako u to da vjeruju prelazeći na "dominantniji" jezik pri čemu se izvršava ubistvo ili samoubistvo jezika.

Ključne riječi: ubistvo jezika, samoubistvo jezika, smrt jezika

1. Uvod

Na drugoj konferenciji Fondacije za ugrožene jezike, Edinburg 1992. godine, Ole Stig Andersen se pojavio sa sledećim sadržajem: "Zapadnokavski jezik ubuh... umro je u zoru 8. oktobra 1992. kada je preminuo poslednji govornik Teufik Esenč."¹

Kao što vidimo, ovdje je jezička smrt prikazana poput ljudske. Pošto jezik živi u ustima ljudi drugačije ne može ni biti. On umire kada više nema ko da ga koristi. Sa Teufik Esenčom odlazi u nepovrat i jezik njegovog naroda. Međutim, pošto je za komunikaciju potrebno dvoje, ubuh je umro znatno ranije i to odmah posle smrti Teufikovog poslednjeg sagovornika, nakon čega Teufik ostaje sam, lišen razgovora na svom maternjem jeziku jer mlađe generacije nijesu bile nimalo zainteresovane da ga nauče.

Zatim, Dejvid Maluf jednom prilikom je izjavio: "Kad pomislim da moj jezik više ne živi u ustima ljudi, prođe me jeza dublja od one koju mi u

¹ Andersen 1998: 3.

kosti tera pomisao na moju sopstvenu smrt, jer su u njemu okupljene smrti svih mojih."²

Poslednji govornik bilo kog jezika predstavlja jezičku riznicu koja mora biti što prije iskorišćena za dokumentovanje tog sredstva sporazumjevanja bilo u pisanom, bilo u snimljenom obliku. Tako dokumentovan oblik održava jezik u "životu" jer mrtav jezik je samo onaj koji ne ostavlja ama baš nikakvog traga za sobom. Istaknimo, na primjer, aboridžinski jezik kaurnu koji je izumro prije otprilike 100 godina, ali pošto je sačuvana skromna dokumentacija jezik je opet vještačkim putem oživljen. Razumije se, takav jezik ne može ni približno biti isti kao prethodni.

Uprkos činjenici da prve studije o nestajanju jezika potiču tek od 1981. godine, ljudi su oduvijek bili svjesni da jezici izumiru vjekovima. Ono što je sigurno jeste da početak 21. vijeka karakteriše sve veća brzina njihovog nestanka. Na osnovu stepena ugroženosti sve jezike svijeta možemo podijeliti u tri grupe: 1. bezbjedne; 2. ugrožene i 3. ugašene.

U kategoriju bezbjednih ulazi osam jezika i to s najvećim brojem govornika: mandarinski, španski, engleski, bengalski, hindi, portugalski, ruski i japanski. S obzirom na broj govornika, od po 100 miliona, ovim jezicima trenutno ne prijete nikakva opasnost od istrebljenja, a pored toga se govore i van granica svoje zemlje. No, teško je reći kako će se sama situacija odvijati u budućnosti.

Ugrožene jezike možemo naći širom svijeta. Recimo, domorodački jezici Zapadne Afrike i Pacifika se napuštaju zarad engleskih i francuskih kreolskih jezika koji obećavaju socijalni i ekonomski prosperitet. Postavlja se pitanje: kako stati na put ovom nestajanju i spasiti: irski, škotski, velški, manski, kornvolški, bretonski, havajski, maori, aboridžinske jezike i mnoge druge?

Niko od sociolingvista ne može da odgonetne koliko jezika je do sada ugašeno i kojom brzinom se taj proces odvijao. Nagađa se da je na području Evrope i Azije do danas iščezlo oko 75 sistema komunikacije kao što su jezici iz antičkih vremena: bitinski, kiliklijski, pisidski, frigijski, paflagonški, etrurski, sumerski, elamitski, hetitski... Potom, od dolaska Evropljana u Sjedinjene Američke Države do sada ubijeno je 50 starosjedjelačkih jezika, dok je ostalo oko 150 kao što su: kutenai, sa 200 govornika, ritvan i činakuan, sa po 10 govornika. Isto tako, u Brazilu je 1.500. godine bilo u upotrebi oko 1.175 jezika, da bi se danas taj broj sveo na nešto manje od 200.

² Citirano u: Kristal 2003: 43.

Ovoj podjeli Majkl Kraus (1992) dodaje još jednu grupu, a to su jezici na samrti. Naime, u ovu kategoriju spadaju svi oni jezici koji se više ne usvajaju kao maternji, tj. koji se više ne prenose s generacije na generaciju, koje sama zajednica svjesno i namjerno gura u zaborav. Po Krausu, ovakvih jezika ima 149. Tipičan primjer je Aljaska, gdje su 1992. godine djeca učila dva jezika od njih ukupno 20.

Na osnovu ovoga možemo zaključiti da opstanak svakog jezika isključivo zavisi od broja njegovih govornika. Ali, ipak, taj broj se ne smije posmatrati izolovano od same zajednice. Razumije se, 1.000 govornika na nekom od pacifičkih ostrva obezbjeđuje jezičku sigurnost na duže staze, dok u nekoj od evropskih ili azijskih zemalja ovaj broj je zanemarljiv.

Koliko jezika će još nestati i kada još uvijek nije dovoljno razjašnjeno. Kraus smatra da će u 21. vijeku "izumrijeti ili se naći na ivici smrti 90% jezika čovječanstva."³ A, po Dejvid Kristalu⁴, svake druge sedmice će umirati po jedan jezik.

Smrt jezika prilično slični procesima pidžinizacije i kreolizacije: svi procesi su prouzrokovani kontaktom jezika; iza svih procesa se većinom kriju socijalni faktori; karakterističan je strog red riječi i slaba mogućnost izražavanja kompleksnijih pojmova.

Razlike su sledeće: pidžin predstavlja prvu fazu u razvoju nekog jezika, dok su zamjena i starenje jezika poslednja; jezik na samrti ima svoje izvorne govornike, a pidžin ih uopšte nema; smrt jezika se odvija u dvojezičnoj sredini, dok se jezik rađa u trojezičnoj ili višejezičnoj zajednici; pidžin se koristi kao formalan govor, tj. govor stranca koji ima za cilj obavljanje nekog posla, a jezik na samrti je u upotrebi kao neformalan govor u toplom porodičnom okruženju i osnovna funkcija pidžin jezika je komunikacija, dok jezik na samrti teži odbrani sopstvenog identiteta.

1. Vrste ugroženosti društvene zajednice

Fizička ugroženost društvene zajednice

Fizička ugroženost neke društvene zajednice momentalno povlači za sobom i samu njenu lingvističku nestabilnost. Prirodne katastrofe ne samo da mogu da umanje broj društvene zajednice već i da je u potpunosti unište, posebno ako je riječ o manjim društvenim grupama i to u izolovanim krajevima svijeta do kojih je vrlo teško doći (prašume, kanjoni, litice, pustinje...).

³ Krauss 1992: 7.

⁴ Kristal 2003: 35.

Znači, zemljotresi, vulkani, erupcije, uragani, poplave, cunami, suše... ozbiljne su prijetnje sistemima komunikacije. Tako, na primjer, 17. jula 1998. godine Papua Novu Gvineju, tačnije provinciju Sondon, zadesio je veliki zemljotres od 7,1 stepeni po Rihterovoj skali, pri čemu je stradalo 2.200 ljudi, a bez krova nad glavom ostalo više od 10.000 stanovnika. Beskućnici su se razišli u potrazi za skloništem, a lingvisti su utvrdili da se njihov nekadašnji zajednički jezik danas znatno razlikuje od sela do sela.

Osim prirodnih nepogoda, staništa mogu da postanu nepoželjna i zbog mnogobrojnih ekonomskih faktora. Osnovni uzrok ovakve životne "neprijatnosti" je glad. Recimo, Metju Mekdanijel prilično vjerno opisuje ovu vrstu "nelagodnosti" kod naroda Aha u Tajlandu:

"Ovim ljudima je potrebna najobičnija pomoć kako bi mogli da nahrane djecu i kako bi ta djeca poživjela dovoljno dugo da nauče jezik... Trudite se da shvatite zašto mala djeca umiru tako brzo, još i prije nego što stignete s lijekovima, nema nikog da uradi autopsiju pa da saznate šta je pravi uzrok smrti, tapkate po mraku dok djeca umiru jedna za drugom, i vi se pitate čemu sad uopšte sastavljati rečnik tog jezika kada vidite tromjesečnu bebu kako mrtva leži na podu kolibe, i tako ste odvratno bespomoćni, stalno, neprekidno."⁵

Bolesti, čak i najobičnija prehlada i grip, nekada su ozbiljno "kosile" starosjedjelačku populaciju. Vjeruje se da je u prvih dvjesto godina, od dolaska Evropljana u Sjevernu i Južnu Ameriku, stradalo oko 90% domaćeg stanovništva i to od bolesti koje su prenijete ili sa imigranata ili sa njihovih životinja. Poznato je da je u Centralnom Meksiku 1518. živjelo više od 25 miliona, da bi se taj broj smanjio na 1,6 miliona u 1620. godini.

Glad i bolesti su usko povezane s ostalim socijalnim faktorima. Rase-ljene grupe ili same individue odlaze u veće naseobine u potrazi za hranom i poslom, tj. u potrazi za lakšim i sigurnijim uslovima života. Da bi se ljepša budućnost koliko-toliko obezbijedila teži se bržem uklapanju u tuđe tokove života, što ima za posledicu svjesno napuštanje sopstvenog identiteta i prihvatanje tuđeg, tj. namjerno ubijanje maternjeg jezika.

Nerijetko se dešavalo da su uzroci smanjenja ili nestanka neke društvene zajednice bili političke prirode kao što su međunarodni ili građanski ratovi, a često je dolazilo i do genocida. Istaknimo likvidaciju naroda Nuba u Sudanu i Ogoni u Nigeriji. Ili, pak, nestanak naroda Aravak s Kariba i to prilikom njihovog prvog susreta s Kristoferom Kolumbom.

⁵ Mc Daniel 1998: 15.

Kulturna ugroženost društvene zajednice

Do smrti jezika ne mora doći samo usled fizičke ugroženosti govornika neke zajednice već i usled same kulturne ugroženosti njenih pripadnika. "[P]ripadnici neke zajednice živi su i zdravi, često i dalje žive na teritoriji koja im po tradiciji pripada, ali njihov jezik uprkos tome počinje da slabi, pa na kraju i nestaje, a na njegovo mesto dolazi neki drugi."⁶ U ovom slučaju jezik se "napada" iz dana u dan, postepeno se "potkopava", dok na kraju ne dođe do njegovog potpunog "salamanja". Sve se ovo postiže uz pomoć faktora koji dovode u pitanje kulturnu stabilnost jedne zajednice, navodeći jednu kulturu da potpadne pod uticajem druge, jače, a njene pripadnike da se odreknu svog kulturnog identiteta prihvatajući tuđi.

Do kulturne ugroženosti je većinom dolazilo usled invazije došljaka koji su, postavši brojnija populacija, nametali svoj način života. Tako su, na primjer, Evropljani svojim dolaskom u Australiju i Sjevernu Ameriku ugušili većinu domaćih jezika s ciljem da njihov bude prvi jezik. Međutim, ne moraju uvijek brojniji imigranti da nameću svoju kulturnu tradiciju. Nerijetko se dešava da manja populacija ima nadmoć, vojnu ili ekonomsku, nad većom. Recimo, od dolaska Evropljana u Afriku, u školama se prestaje sa upotrebom oko 1.200 domorodačkih jezika, dok je engleski postao simbol moći i prosperiteta. Na starosjedjelačke zajednice se vrlo uspješno vrši pritisak da je njihov jezik varvarski, zaostao i nesposoban da prati savremene tokove života, a same zajednice, popuštajući pod pritiskom, razvijaju osjećaj stida zbog svoje "pogrešne" lingvističke pripadnosti i teže da tu grešku isprave po svaku cijenu.

Pritisak koji se upotrebljava za potiskivanje nekog sredstva sporazumijevanja može doći "odozgo" ili "odozdo". Represija "odozgo" uglavnom potiče od vlade u vidu zakona ili inicijative. U prvom činu komada "Planinski jezik", iz 1988. godine, Harold Pinter opisuje kako se neki oficir obraća grupi žena:

"Slušajte ovamo. Vi ste planinski narod. Čujete li me? Vaš jezik je mrtav. Zabranjen je. Kad ste ovdje, ne smijete da govorite tim vašim planinskim jezikom. Ne smijete. Je l' to jasno? Ne možete da govorite njime. On je sad stavljen van zakona. Možete da govorite samo jezik glavnog grada. To je sada jedini dozvoljeni jezik ovdje. Bićete surovo kažnjeni ako poku-

⁶ Kristal 2003: 108-9.

šate da govorite na tom vašem brđanskom jeziku ovdje. Ovo je vojna uredba. Ovo je zakon. Vaš jezik je zabranjen. On je mrtav. Niko ne smije da govori vašim jezikom. Vaš jezik više ne postoji".

S druge strane, imamo i onu drugu, "nižu" vrstu inicijative koja nije nasilna, već je nametnuta okruženjem ili modnim trendovima. Istaknimo, na primjer, pleme Kvegu koje živi duž obale rijeke Omo u jugozapadnom dijelu Etiopije. Zajednica broji oko 500 članova i, zajedno s jezikom i kulturom, nalazi se na samom rubu propasti. Grupa Kvegu je okružena plemenima Bodi i Mursi, kojih ima po 6.000, i od kojih upravo potiče vjerovanje da su Kvegu prost i primitivan narod koji treba izbjegavati. Ova nepoželjnost pripadnika Kvegu kod susjednih plemena proizilazi iz neprihvatljivog lova i konzumiranja divljih životinja. Njihov "primitivan" način života ozbiljno izaziva osipanje same zajednice pojačano nedostatkom mješovitih brakova; muškarci ostaju sami jer Kvegu djevojke odvođe momci iz drugih plemena, dok se "divljacima" nemoguće oženiti iz plemena Bodi i Mursi. Naravno, ovaj okruženjem nametnuti negativni stav zasigurno vodi ka izumiranju jezika jer su Kvegu primorani da nauče jezik susjednih grupa, dok Bodi i Mursi ne žele da imaju nikakvih dodirnih tačaka sa "gorima" od sebe. Ukratko, da bi sama zajednica mogla fizički da opstane, prisiljena je da, sarađujući s okolnim plemenima, izvrši zamjenu jezika i to jezicima koji mnogo više "obećavaju".

No, bez obzira odakle pritisak stiže, rezultat je isti, a to je stanje bilingvizma. Pa ipak, nije riječ o zdravoj i možda poželjnoj dvojezičnosti, gdje se jezici međusobno prožimaju i dopunjuju, već o jednom drugom vidu gdje jedan jezik teži da, po svaku cijenu, ne samo potisne već i da uništi drugi.

Ovo stanje dvojezičnosti prolazi kroz tri faze: 1. lagano usvajanje novog jezika; 2. sve tečnija upotreba novog, dok je stari jezik još uvijek u upotrebi i 3. potpuni prestanak upotrebe izvornog jezika i konačan prelazak na tuđi uz identifikovanje s njihovom kulturom.

Drugim riječima, identifikovanje s tuđom kulturom prouzrokuje smrt jezika, a "[g]ubitak jezika ili kulture izaziva isti onaj bol koji osjećate kada umire ili umre neki čovjek."⁷

⁷ Dauenhauer/Dauenhauer 1998: 71.

2. Potpuni nestanak jezika

Kembel i Mancel (1989) opisuju tri načina potpunog jezičkog nestanka pod kojima se podrazumijeva "nestanak bez ikakvog traga ili sa tragovima, ali samo u zabilježenom obliku."⁸

Iznenadna smrt ("Sudden Death"), kao prvi vid ovakvog jezičkog "isparavanja", uključuje gubitak jezika usled smrti svih njegovih govornika. Ovakav vid pokolja je zabilježen u Tasmaniji, u 19. vijeku, tokom njene evropske kolonizacije. Naime, Evropljani su tasmanijsku populaciju prvo nenamjerno zarazili svojim bolestima, a zatim su ih britanske trupe tako "načete" svjesno i planski pobile. Nažalost, tokom 75 godina kontakta s Evropljanima, istrijebljeno je od 3.000-4.000 tasmanijskog stanovništva. Poslednji govornik tasmanijskog jezika preminuo je 1876. godine, što znači da faze starenja jezika gotovo da nije ni bilo.

Radikalna smrt ("Radical Death") je takođe brza, ali samo motivisana političkim pritiskom. Nerijetko je ovakav pritisak i sam genocid, nakon čega govornici nekog jezika prestaju da koriste svoj maternji kao vid samo-odbrane, tj. da bi sačuvali sopstvene živote. Na primjer, indijanska pobuna u El Salvadoru, 1932. godina, okončala se akcijom zvanom "matanza" (masakr) u kojoj je pobijeno oko 25.000 Indijanaca. Štaviše, čak je i tri godine kasnije stanovništvo putem medija pozivano na potpuno istrebljenje Indijanaca uz popularnu filosofiju poručnika Ričarda Henrija Preta: "Pobijte Indijance i spasite ljude". Govornici indijanskih jezika, kao što su "Ienca" i "ca-coopera", bili su prisiljeni da napušte i jezik i način života kao strategiju preživljavanja jer su, kao što je i zabilježeno, ubijani na licu mjesta čim bi progovorili izvornim jezikom.

Uzlazna smrt ("Bottom-to-Top Death") je u potpunosti suprotna svim ostalim primjerima nestanka jezika i "uključuje prvo nestanak jezika u svakodnevnom kontekstu sa dužim zadržavanjem u ritualnim kontekstima."⁹ Znači, to sredstvo sporazumijevanja se prvo gubi u intimnom porodičnom okruženju, pa tek onda u određenim religioznim tekstovima. I, zaista, govornik "chiapanec" jezika je izgovarao hvalospjev ("alabanza") bez razumijevanja riječi osim u nekom širem smislu. Ova obredna pjesma se sve do nedavno izvodila u javnosti, ali smrću drugog učesnika, pošto je pjesma zahtjevala smjenu dvojice, prekida se ovo tradicionalno izvođenje.

Sam termin "mrtvi jezici" mogu nas pogrešno navesti na antičke sisteme komunikacije poput: latinskog, grčkog, staroengleskog... Međutim,

⁸ Schendl 2001: 63.

⁹ April 1994: 286.

ovdje nije riječ o izumrlim jezicima, već samo o onima koji su pretrpjeli normalne promjene nastale smjenom generacija. U stvari, antički grčki je prerastao u moderni grčki, latinski je izrodio romanske jezike: italijanski, francuski, portugalski... Stari engleski je samo ustupio mjesto modernom engleskom jeziku. Pošto su ovi jezici u svakodnevnoj upotrebi, ne može se govoriti o njihovoj smrti, već prije o samoj metamorfozi. Oni su još uvijek živi, ali u nekom drugom obliku.

3. Postepena jezička smrt

Postepena smrt ("Gradual Death") podrazumijeva lagano izumiranje nekog jezika, iako su svi njegovi govornici fizički bezbjedni i ne planiraju da napušte svoja staništa. U ovom slučaju, određenim socijalnim, ekonomskim, političkim ili kulturnim pritiskom se djeluje na svijest same zajednice da je njihov jezik bijedan i nazadan, u šta oni polako počinju da vjeruju. Na ovaj način dolazi do gubitka povjerenja u mogućnosti sopstvenog jezika i do težnje da se prihvati novi, tuđi koji vodi svjetlijoj budućnosti. Znači, to je upravo bio razlog nestanka keltskih jezika u Velikoj Britaniji.

Postoje dvije podvrste postepene jezičke smrti: 1. ubistvo i 2. samoubistvo jezika.

U početku se vjerovalo da do jezičkog ubistva dolazi usled nasilnog pritiska na neku "neotpornu" zajednicu da se odrekne sopstvenog identiteta, a do samoubistva zbog njihovog svjesnog i dobrovoljnog odustajanja. Međutim, dokazaćemo da ovo nije istina.

Vrlo je teško razgraničiti ove dvije podvrste postepene jezičke smrti. Postojeći kriterijum diferenciranja bazira se na odnosu između dva jezika. Pri ubistvu jezika između dva "suparnička" sistema komunikacije ne mora da postoji bilo kakva veza kao između kreolskog i njegovog ciljnog jezika ili između standardnog jezika i njegovog dijalekta. Znači, postepeno iščežavanje jednog jezika ne prati masovno pozajmljivanje riječi ili gramatičkih struktura iz onog drugog, "snažnijeg" sistema komunikacije. Društvene zajednice same odlučuju o sudbini sopstvenog jezika jer "[n]e postoje takve stvari kao što su inherentno slabi jezici koji su po prirodi nesposobni da prežive izmijenjene socijalne uslove."¹⁰

Prilikom samoubistva jezika "slabiji" jezik pozajmljuje sve veći broj riječi iz "jačeg", ciljnog jezika, dok na kraju ta dva sistema komunikacije, koji egzistiraju u isto vrijeme i na istom mjestu, ne postanu skoro identična.

¹⁰ Swadesh 1948: 234-5.

Tako, na primjer, pri procesu dekreolizacije tok pisina u urbanim krajevima dolazi do formulisanja narednih izraza:

foa klok	< <i>four clock</i> (četiri sata)
wik	< <i>week</i> (sedmica)
ya	< <i>year</i> (godina)
de bihain long tumoro	< <i>day after tomorrow</i> (preksjutra)
wikends	< <i>weekends</i> (vikendi).

Isto tako, varlpiri iz dana u dan pozajmljuje sve veći broj riječi iz engleskog prilagođavajući ih svojim gramatičkim pravilima i normama. Na primjer, sve riječi počinju suglasnikom, a završavaju se samoglasnikom i pripisuje im se akcenat ovog indigenog jezika:

[marriti]	< <i>married</i> (oženjen/udata)
[layiti]	< <i>light</i> (svjetlost)
[tawunu]	< <i>town</i> (grad)
[rayipuli]	< <i>rifle</i> (puška)
[kul tiriŋki]	< <i>cool drink</i> (osvježenje).

Ovaj aboridžinski jezik u povlačenju govori se u Juendumu, naselju udaljenom 300 km od Alis Springsa, i broji oko 800 govornika. Do samoubistva jezika ne dolazi samo zbog sve većeg broja engleskih posuđenica, već i zbog identifikovanja s evropskom kulturom i njihovim načinom života. Tragedija ovoga jezika je u tome što se sasvim obične, dobropoznate, ustaljene, domaće riječi tako lako zamjenjuju "savremenijim" izrazima. A, znamo da su "tehnički termini 'pozajmljivanje' i 'pozajmljenica' samo varka, pošto govornici jezika koji pozajmljuje riječi iz nekog drugog sistema komunikacije nemaju namjeru bilo šta da vrate."¹¹

4. Ubistvo ili samoubistvo jezika?

Irski gejlík

Irski jezik, poznat i kao gejlík ili irski gejlík ("Irish Gaelic"), sada koristi veoma mali dio irske populacije i to najviše u Geltahtu. Iako engleski nije izvorni jezik Irske, tamo je prisutan čak od 1171. godine, od kada je engleski kralj Henri II kročio na njeno tlo pretvarajući ga u prvu britansku koloniju. U to vrijeme govorio se gelski, jedan od šest keltskih jezika, da bi

¹¹ Phillipson 1992: 7.

od tada dvojezičnost počela da se širi, naročito na sjeveru. Pa, do 1880. irski jednojezičari su bili prava rjetkost.

Mnoge engleske porodice, nastanivši se u Irskoj, su počele da prihvataju irski jezik i kulturu jer je keltska kulturna tradicija bila veoma uticajna. No, ovo galicizovanje je prekinuto zakonom "Statutes of Kilkenny" u 1366. godini. Po njemu, engleske porodice moraju da zadrže engleska prezimena i da nastave s upotrebom izvornog jezika i običaja jer će, u protivnom, izgubiti sve svoje posjede. Ova uredba je napisana na francuskom pošto je to još uvijek bio jezik anglonormanske aristokratije. Krajem 16. i početkom 17. vijeka, u doba vladavine dinastija Tjudor i Stjuart, dolazi do masovne imigracije Engleza. Naime, njima su engleska kraljica Elizabeta I i Oliver Kromvel poklanjali imanja na jugu Irske s ciljem da se lakše uguši irsko negodovanje i pobune.

Godine 1831. otvorene su mnogobrojne Nacionalne škole ("National Schools") u kojima je irski bio strogo zabranjen, a njegovu upotrebu pratile su surove kazne:

"Djeca koja su govorila gelskim su bila kažnjavana drvenim zapušivačima i podvrgnuta rujanju i ponižavanju. Braća su ohrabrivana da špijuniraju sestre. Pod režimom obilježenih pruteva, dijete bi nosilo prut na kanapu oko vrata: svaki put kad bi dijete upotrijebilo riječ na irskom gejluku roditelji bi urezali zarez. Na kraju sedmice seoski učitelj bi prebrojao zareze i, na osnovu njih, primjenio adekvatne kazne. Samo je na kraju bilo jedino rješenje: iskorjenjivanje irskog."¹²

Do ujedinjenja Irske i Britanije dolazi 1801. godine, nakon čega nastupa naglo okretanje engleskom. Po Beriju,¹³ do 1900. je bilo 85% jednojezičnih engleskih govornika, 10% dvojezičnih, a svega 5% jednojezičnih irskih govornika i to samo na zapadu zemlje. Na opadanje gejluka uticale su, osim političkog pritiska, i prirodne nepogode. Čuvena je glad "potato famine" (1846-1851) uslijed koje umire više od milion ljudi i to zbog propadanja krompirovih usjeva od zlatice. Glad, praćena emigracijom, je prepolovila irsku populaciju do 1900. Bijedan način života je primoravao roditelje da tjeraju svoju djecu da uče i koriste engleski čak i kod kuće. Na taj način su mogli da emigriraju ili da potraže sezonske poslove u Engleskoj, Americi ili Australiji. Čak su se i katolički sveštenici "predali" engleskom smatrajući da je "bolje spašavati duše nego irski jezik."¹⁴

¹² Mc Crum et al. 1992: 196.

¹³ Barry 1983: 92-3.

¹⁴ Edwards 1984 b: 481.

Danas je Irska podjeljena na Južnu Republiku Irsku i Sjevernu Irsku. Do podjele je došlo 1922. godine. Na sjeveru irski više nije maternji jezik. Nije, čak, ni u školi obavezan, što znači da ga djeca biraju kao prvi strani jezik pored francuskog, njemačkog, španskog i italijanskog. Suvišno je reći da broj učenika, koji se opredjeljuje za njega, drastično opada. Na jugu irski ima status nacionalnog i prvog zvaničnog jezika, dok je engleski drugi. U školi je gejlík obavezan, a nekada se bez njega nije mogla ni dobiti završna diploma. Međutim, ovaj zakon je ukinut 1973. godine. Obavezno pohađanje časova na irskom je stvorilo zanimljiv starosni profil kod ovog jezika na samrti. Znamo da kod ovakvih sistema komunikacije broj govornika i sposobnost njihove jezičke upotrebe se povećavaju s godinama starosti, dok kod irskog to nije slučaj jer najbolji poznavaoци su sami učenici. 1981. godine 50,8% učenika (10-14 god.) izjasnili su se kao govornici irskog, a od starijih (45-64 god.) svega 25,6%. Da li ovaj povećí stepen mlađih govornika zavisi od novčane nadoknade zvane "Scéim Labhairt na Gaeilge"? Naime, vlada polazi od stava da ako se jezik izgubi među tinejdžerima i omladinom, onda je izgubljen za sva vremena i odlučuje da plaća porodice, koje školuju djecu, da govore maternjim jezikom. Zasigurno, ovo je prvi zabilježen slučaj u svijetu. Ali, savladan na ovakav način, irski će se kasnije vrlo teško održati.

Faktori koji dovode do "potkopavanja" domaćeg jezika su mnogobrojni: teška ekonomska situacija, emigracija stanovništva, mali broj štampanih irskih udžbenika i literature, mediji na engleskom... Ipak, osnovni faktor je sama porodica. Nijedan jezik u svijetu ne može da preživi uz roditelje koji sile djecu da kod kuće govore "perspektivnijim" jezikom. I sam Edwards¹⁵ potvrđuje da je "irski izvršio samoubistvo, a ne da je ubijen", a "700 godina engleskog ugnjetavanja" i "gušenja volje naroda" smatra irskim izgovorom i skidanjem osjećaja krivice.

Irski je osuđen na smrt bilo da je obavezni, bilo da je strani jezik. Irci će definitivno morati da kažu "slàn" (zbogom) svom jeziku. A jedan Irac sasvim dobro uviđa razlog: "[I]ako smo svi mi za irski kao što smo za jeftiniji autobuski prevoz, raj i dobar život, međutim niko iz mase nije voljan da se potruđi."¹⁶

Bretonski jezik

Bretonski jezik ("The Breton Language"), jezik zapadno-francuske pokrajine, polako ali sigurno izumire. Naime, 1905. godine ovim jezikom je

¹⁵ Edwards 1984 a: 285.

¹⁶ Romaine 2000: 43.

govorilo oko 1,4 miliona govornika, da bi danas taj broj spao na svega 250.000. Naravno, među bretonskim govornicima su većinom sedamdesetogodišnjaci ili stariji, dok je preostali dio izvršio zamjenu jezika i danas se uveliko služe francuskim.

Na izumiranje bretonskog uticale su negativne vrijednosti, koje se od vjeka pripisuju samom jeziku, odnosno pozitivne koje se povezuju s francuskim. Vrijednosti su političkog, socijalnog i kulturnog karaktera: francuski je nacionalni, dok je bretonski regionalni jezik; francuski je jezik uspjeha i budućnosti, a bretonski nazadnosti i prošlosti; francuski je međunarodni jezik, dok bretonski nije ništa drugo do seljački govor.

Godine 1532. dolazi do ujedinjenja Francuske i Bretanje, što ima za posledicu gubitak nezavisnosti Bretanje. Iako se Bretanji garantovao određeni stepen autonomije, francuski kraljevi su, naravno, više puta to prekršili. Jedan takav vid očiglednog i brutalnog nepoštovanja bretonjske samostalnosti je i nasilno nametanje plaćanja poreza. Pa, nije ni čudo što je Francuska, za Bretonce i dalje bila samo strana zemlja u kojoj žive stranci, tj. Francuzi.

Ovo svjesno i namjerno diferenciranje od Francuza mijenja se revolucijom, 1789. godine. Polako se počinje shvatati da je "različitost postala nedostatak, nepravda, neuspjeh, nešto što treba uočiti i izliječiti."¹⁷ Drugim riječima, težilo se postizanju francuskog jedinstva i to ne samo ekonomskim i administrativnim sistemom, već i samom kulturom. A, da bi se ostvarila ova harmonična, nacionalna ujedinjenost trebalo je prvo poraditi na lingvističkom jedinstvu. Prosto rečeno, francuski je morao postati maternji jezik i time ubiti sve lokalne govore (flamanski, katalonski, baskijski i elzaški).

Prvi korak u postizanju zacrtanog cilja je izmjena obrazovnog sistema. Zakonom iz 1880. obrazovanje postaje obavezno i besplatno. Sve škole počinju akciju gušenja bretonskog na čelu sa ne-bretonskim prosvjetnim radnicima. U izvještajima školskih nadzornika nerijetko se mogu naći opisi bretonskih učenika koji su: "... siromašni, nazadni, neobrazovani, divlji, varvarski, necivilizovani, žive poput životinja sa svojim životinjama. Moraju se podučiti manirima, moralu, pismenosti, poznavanju francuskog i Francuske..."¹⁸

"Ispiranje mozga" domaćoj populaciji nastavlja se i u vojsci. Dakle, u ranom 20. vijeku služenje vojnog roka postaje obavezno, što čini da Bretonci po prvi put moraju stupiti u kontakt sa spoljnim svijetom. I pri ovom prvom susretu sa strancima oni jedino doživljavaju prozivke i ponižavanja zbog

¹⁷ Weber 1976: 9.

¹⁸ Ibid. 1976: 5.

svog "zaostalog" jezika i "životinjskog" porijekla. Stavljena im je do znanja jasna poruka: "Ako se ne možete braniti na francuskom, šta drugo možete? Jedino možete da ćutite i puštite druge da vas gaze."¹⁹ Vrativši se iz vojske, muškarci su vršili snažan uticaj na svoje porodice, posebno na djecu, da što prije i bolje ovladaju "prvim" jezikom nacije i da na taj način sebe poštede sramote u društvu.

Razvojem komunikativnih i transportnih veza sa gradovima, seljani i sami počinju uočavati razliku između njihovog i urbanog načina života. Razumije se, dok je u gradovima vladao industrijski i tehnološki napredak koji je, naravno, sa sobom nosio i profit, seljani su se i dalje držali svojih primitivnih i zaostalih metoda. I zbog jezika i zbog načina života kod građana se iz dana u dan javljao sve veći prezir prema ruralizmu, što pokazuje i ova tada veoma popularna poslovice: "Krompir svinjama, a kore Bretoncima."²⁰ Da bi se oslobodili ove vječite inferiornosti "[n]a bretonski jezik su ruralni Bretonci gledali kao na staru alatku, koja više nije od koristi u svijetu gdje moć zavisi od poznavanja francuskog"²¹, i postepeno su se odricali ne samo maternjeg već i nošnje, muzike i folklora.

Francuzi, i dan danas, sa strahom gledaju kako na bretonski tako i na ostale regionalne jezike smatrajući ih prijatnijom za nacionalno jedinstvo. Shvataju da lingvistička različitost može probuditi želju za kulturnom nezavisnošću, koja povlači za sobom i političku samostalnost. No, teško da jedan jezik može toliko ojačati u porodici gdje su baba i djeda bretonski monolingvalni, roditelji bilingvalni, a djeca francuski monolingvalni govornici. Dakle, smrću babe i djede bretonski se prestaje govoriti u domovima jer se jezik više neće prenositi s generacije na generaciju. Štaviše, kod mlađe populacije bretonski se sveo na razumijevanje, ali bez ikakvog mogućeg aktivnog učešća u njemu.

Nubijski jezik

Najstariji rukopisi na nubijskom jeziku ("The Nubian Language") potiču iz 8.v., dok njegovo izučavanje počinje krajem 19.v. Jezik pripada istočno-sudanskom narodu koji je naselio dolinu rijeke Nila šireći sa sobom svoju kulturnu tradiciju. Nubijskim jezikom danas govori oko 200.000 ljudi, od kojih jedna četvrtina živi u Egiptu, a preostali dio u Sudanu. Ovaj narod je oduvijek imao visoko mišljenje o sebi i svom porijeklu. Nasuprot tome,

¹⁹ Elegoet 1978: 208.

²⁰ Kuter u: Dorian 1989: 79.

²¹ Ibid. 80.

postavlja se pitanje: zašto taj isti narod dozvoljava zamjenu jezika koja se postepeno, ali zasigurno odvija? Uz pomoć kojih to faktora arapski potiskuje nubijski jezik u smrt?

Propadanje nubijskog jezika u Egiptu počinje raseljavanjem ove starosjedjelačke zajednice. Naime, poznato je da je Nubijski narod živio između Asuana i sudanske granice. Međutim, 1889. godine na rijeci Nil je počela izgradnja prve brane, što je prouzrokovalo ogromne posledice u nubijskom načinu života:

"Oko 60% nubijske teritorije je uništeno ili je vraćeno kao nepodobno za život, a polovina nubijskog naroda je bila primorana da potraži novi dom u okviru ili van svoje domovine."²²

Kao što vidimo, riječ je o jednom potpuno neorganizovanom raseljavanju Nubijaca. Dok je jedan dio i dalje ostao u Egiptu, pretežno odlučujući se za Kairo i Aleksandriju radi posla, drugi je nastavio život u Sudanu.

Izgradnja Visoke brane, 1960-ih godina, prisilila je lokalno stanovništvo da, zbog potapanja, napušte predjele Stare Nubije, koja se nekada protezala 350 km duž Nila, da bi na tom mjestu nastalo Naserovo jezero. Egipatske vlasti su u Novu Nubiju, dužine oko 60 km, planski preselile od 45.000 do 50.000 ljudi. Novoizgrađena sela su zadržala i imena i položaj pređašnjih naseobina.

Život u Novoj Nubiji ima mnoge prednosti koje ne predstavljaju ništa drugo do klopku nubijskom jeziku. Svako selo ima osnovnu školu, dom zdravlja, pijacu, džamiju, telefon... Srednja i viša škola se ne nalaze baš u svakom selu, ali do njih nije nimalo teško doći zbog sve boljih saobraćajnih veza. No, žitelji Nove Nubije ističu i mnoge nedostatke. Prije svega, kuće su male i nijesu raspoređene po rodbinskim vezama kao što je to bio slučaj ranije. Potom, nova lokacija, po njima, je previše udaljena od "rijeka života" (3-10 km). Na kraju, suviše su blizu Južnih Egipćana, na koje gledaju sa omalovažavanjem i prezirom i od kojih im, kako kažu, prijeti opasnost od ugrožavanja nubijskog jezika i običaja.

Razmotrimo glavne faktore slabljenja nubijskog, odnosno jačanja arapskog jezika: Nubijski jezik nije pisani jezik;

Vlada ne odobrava upotrebu nubijskog jer je arapski zvanični i nacionalni jezik; arapski je jezik religije jer je na klasičnom arapskom napisan Kuran, a nubijski narod je islamske vjeroispovjesti;

²² Adams 1977: 653.

Nubijski đaci su "vješto" izmiješani sa arapskim učenicima, pa nubijska djeca, ukoliko žele da ostvare bilo kakav vid komunikacije, moraju se obraćati drugovima i nastavnicima na arapskom;

Postignut je bolji obrazovni sistem, posebno za žene. Ženska populacija, nekada potpuno neobrazovana i monolingvalna, sada većinom ide u školu i tečno govori arapski. Potom, na tom jeziku se obraćaju djeci i kod kuće;

Uvođenjem električne energije omogućava se emitovanje TV i radio programa na arapskom;

Žene više posjećuju pijacu u obližnjem selu ili gradu i, na taj način, dolaze u kontakt s arapskom populacijom;

Bolje saobraćajne veze omogućavaju dostupnost arapske dnevne štampe;

Čak i oni najstariji, izolovani nubijski monolingvalni govornici polako postaju bilingvalni i to posjetama djeci i rodbini u velikim gradovima gdje dominira arapski.

Sve pripadnike nubijske zajednice možemo podijeliti u tri grupe:

1. arapske monolingvalne govornike

Riječ je o nubijskoj populaciji rođenoj u gradu čiji roditelji nijesu održavali rodbinske veze sa Starom Nubijom. Po njihovom mišljenju, maternji je beskoristan jer ne može pomoći pri urbanom načinu života, a pogotovu ne pri zapošljavanju.

2. nubijske monolingvalne govornike

Čisti nubijski jezik se jedino još zadržao kod ženske populacije i to iznad 60 godina. Naime, riječ je o izolovanim, neobrazovanim ženama koje do sada nijesu imale razloga napuštati Staru Nubiju. Ali, nova vremena donose niz promjena kao što je dolazak na gradsku pijacu, radi prodaje svojih proizvoda, ili posjeta zaposlenoj djeci pri čemu žene dolaze u dodir sa arapskim govornicima polako usvajajući njihov jezik.

3. bilingvalne govornike

U ovu grupu ulazi urbana nubijska populacija srednjih godina. Arapskim jezikom su morali ovladati da bi se uklopili u gradske, savremene

tokove života, a nubijski još uvijek koriste za održavanje veza s roditeljima i rodbinom iz Nove Nubije.

Jedno je sigurno, nubijski se sveo na upotrebu pri nekom intimnom razgovoru, kada se želi nešto sakriti od prisutnih arapskih pojedinaca, posebno ako je riječ o nekom porodičnom problemu. Šta ukazuje na smrt nubijskog jezika? Recimo, veliki broj kairskih lokala gdje se okupljaju mladi, bivši mještani nubijskih sela koji uvijek razgovaraju na arapskom.

5. Zaključak

Pretpostavlja se da je polovina svjetske populacije bilingvalna ili, čak, multilingvalna. U savremenom svijetu mnogi su primorani da "mijenjaju jezik" ("code-switching") pri odlasku na posao, završavanju administracije, razgovoru sa bračnim drugom ili starijima, u školi, tokom putovanja... Ova jezička raznolikost nas pravo upućuje na mit o izgradnji Vavilonske kule. Naime, po ovoj biblijskoj priči, nekada davno je vladao samo jedan jezik, jedan govor. Ljudi su odlučili da podignu kulu i da se, na taj način, približe Bogu, tj. da se opet domognu izgubljenog Raja. Bog, vidjevši šta se dešava, siđe na zemlju i ovaj prajezik podijeli na više jezika, tako da se ljudi rastrkaše po cijelom svijetu međusobno ne razumijući se.

Često se može čuti mišljenje da ovaj, po kazni zasluženi, multilingvizam vodi nerazumijevanju, sukobu i razdoru, dok, s druge strane, monolingvizam obezbjeđuje vječiti mir i toleranciju. Pa, zbog toga, umiranje jezika ne budi ni sjetu ni kajanje već, naprotiv, olakšanje i podršku. No, riječ je o izuzetno utopijskom načinu razmišljanja. Ne može samo jedan jezik obezbijediti međusobno razumijevanje i harmoniju. Kako očekivati od jednog sistema komunikacije da pomiri čitav svijet? I zaista, većina ratova je krajem 20. vijeka i vođena u jednojezičnim državama (Vijetnam, Kambodža, Ruanda...). Izgovor za ovo okrutno priželjkivanje jezičke smrti neki sociolingvisti nalaze u samoj ekonomskoj koristi. Svakodnevno se ukazuje na ogromne svote novca koje se troše širom svijeta na silne, kako usmene tako i pismene, prevode. Ne prestaje se razmišljati o tome koliko bi lakše i prostije bilo da čitav svijet govori samo jednim jezikom. Zar ne bi bilo "sjajno" da engleski postane lingva franka cijelog svijeta?! I upravo zbog ove opšte "koristi" engleski nastupa kao "jezik ubica" postepeno uklanjajući "slabije" sisteme komunikacije. Tako, na primjer, u Zimbabveu nestaju ndebelea (1,1 milion govornika) i šona (7 miliona). Možda sam primjer koji navodi Dejvid

Kristal²³ najbolje ilustruje sve veću moć engleskog jezika. On opisuje razgovor s jednim taksistom iz Johaneseburga koji govori svih 11 zvaničnih jezika svoje zemlje, ali njegov cilj je da zaradi dovoljno novca da bi njegova djeca mogla da pohađaju časove engleskog. Drugim riječima, svuda u svijetu engleski je postao sinonim za bolje i lakše sutra. Ali, treba imati na umu da engleski nije jedina prijatna izvornim jezicima i da bilo koji jezik može da postane "predator". Širom Južne i Centralne Amerike "neuki" jezici nestaju pod pritiskom španskog. Socio-lingvisti prognoziraju da kečua i ajmara, sa po više od milion govornika, jednostavno neće preživjeti. Isto tako, portugalski dominira Brazilom. Smatra se da je 1.500. godine u Brazilu bilo u upotrebi 1.175 jezika, da bi danas taj broj iznosio nešto manje od 200.

Da bi se spriječila globalna tragedija nestajanja duhovnog blaga manjih zajednica, sociolingvisti uporno rade na buđenju domorodačke svijesti o sopstvenoj kulturnoj specifičnosti i originalnosti. Svakodnevno se radi na širenju ideje da dvojezičnost nije "pogubna" već, naprotiv, korisna i preporučljiva jer pozitivno djeluje na duhovnost same jedinice čineći je bogatijom i izražajnijom. Neprekidno se postavljaju pitanja: Mogu li se spasiti ugroženi sistemi komunikacije? Postoji li lijek? Ili je prekasno za to? Hebrejski jezik, sa svojom reinkarnacijom, pruža nam tračak nade i uči nas da nipošto ne smijemo odustati. Ovaj jezik je bio mrtav skoro 2.000 godina. Oživljava po osnivanju izraelske države, posle 2. Svjetskog rata, i danas ima nekoliko miliona govornika. Ili, pak, adniamadhanha, aboridžinski jezik, spao je na svega 20 govornika, ali, na svu sreću, ovo umiranje je na vrijeme zaustavljeno trudom i, prije svega, voljom same starosjedjelačke zajednice:

"Uspjeh nije bio oživljavanje jezika - mada nekim manjim dijelom je i to odrađeno. Uspjeh je bio u oživljavanju nečega mnogo dubljeg od samog jezika - tog osjećaja vrijednosti što ste Adniamadhanha, i što imate nešto jedinstveno čega se neizmjereno treba držati."²⁴

Deklaracijom iz 1951. godine, UNESCO daje prednost svim maternjim jezicima i ističe njegovu bitnost i nezamjenjivost:

"Na polju obrazovanja mi preporučujemo da se upotreba maternjeg jezika u školstvu produži što je duže moguće. U stvari, učenici treba školovanje da započnu na maternjem jer ga najbolje razumiju i početak škole na njemu čini prelazak od kuće do škole blažim."²⁵

Pošto je broj jezika na samrti mnogo veći u odnosu na one novorođene, UNESCO pokušava da zaštiti sve izvorne jezike širom svijeta bilo da se radi

²³ Kristal 2003: 27.

²⁴ Tunbridge u: Schmidt 1990: 58.

²⁵ UNESCO 1951: 691.

o pidžin i kreol oblicima, bilo da je riječ o "običnim" sistemima komunikacije koji su trenutno ugroženi ili se nalaze na samom rubu smrti. I zaista, jedino maternji jezik može da prikaže bogatstvo kulturnog nasleđa jednog naroda. Samo on ima tu moć da dočara duhovitost i mudrost narodnih umotvorina. Osim toga, on je dio nas, dio naše prošlosti, tvorevina naših predaka koju treba vjerno i dostojanstveno predati mlađim generacijama na čuvanje od zaborava.

Literatura:

- Adams, William Y. 1977. *Nubia, Corridor to Africa*. Princeton, Princeton University Press.
- Alleyne, Mervyn. 1980. *Comparative Afro-American*. Ann Arbor, Karoma.
- Andersen, Ole Stig. 1998. "The burial of Ubykh", in: *Abstracts for the Open Forum*, Supplement to Ostler (ed.), 3.
- Bickerton, Derek. 1981. *Roots of Language*. Ann Arbor, Karoma Press.
- Bold, J.D. 1974. *Fanagalo Phrase Book Grammar and Dictionary*. Johannesburg, Hugh Kewartland.
- Bynon, Theodora. 1977. *Historical Linguistics*. Cambridge University Press.
- Campbell, Lyle and Martha C. Muntzel. 1989. "The Structural Consequences of Language Death", in: Dorian (ed.), 181-96.
- Cole, D. T. 1964. "Fanagalo and the Bantu Languages in South Africa", in: Hymes (ed.), 547-54.
- Cook, Guy. 2003. *Applied Linguistics*. Oxford University Press.
- Dauenhauer, Nora M./Dauenhauer, Richard. 1998. "Technical, emotional, and ideological issues in reversing language shift, examples from Southeast Alaska", in: Grenoble/Whaley (eds.) 57-98.
- Dimmendaal, Gerrit. 1989. "On Language Death in Eastern Africa", in: Dorian (ed.), 13-31.
- Dorian, Nancy C. 1989. *Investigating Obsolescence: Studies in language contraction and death*. Cambridge University Press.
- Edwards, John R. 1984a. *Linguistic Minorities, Policies and Pluralism*. London, Academic Press.
- Edwards, John R. 1984b. *Irish and English in Ireland*. Cambridge University Press.
- Elegoet, F. 1978. *Nous ne savions que le Breton et il fallait parler français-mémoires d'un paysan du Léon*. La Baule, Editions Breizh hor Bro.
- Gal, Susan. 1979. *Language shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. New York, Academic Press.
- Krauss, Michel. 1992. "The World's Languages in Crisis", in: *Language* 68, 4-10.
- Kristal, Dejvid. 2003. *Smrt jezika*. Beograd, Biblioteka XX vek.
- Kuter, Lois. 1989. "Breton vs. French: Language and the opposition of political, economic, social, and cultural values", in: Dorian (ed.), 75-89.

- Lightfoot, David. 1999. *The Development of Language: acquisition, change, and evolution*. Massachusetts, Blackwell Publishers.
- McMahon, April M.S. 1994. *Understanding Language Change*. Cambridge University Press.
- McCrum, R./Cran, W./Mac Neil, R. 1992. *The Story of English*. New York, Viking Penguin.
- McDaniel, Matthew. 1998. "The Akha Heritage Foundation", in: *Ogmios* 7, 14-5.
- Phillipson, Robert. 1992. *Linguistic Imperialism*. Oxford University Press.
- Rhydwen, Mary. 1998. "Strategies for doing the impossible", in: Ostler (ed.), 101-6.
- Romaine, Suzanne. 2000. *Language in Society: An introduction to sociolinguistics*. Oxford University Press.
- Rouchdy, Aleya. 1989. "Urban and non-urban Egyptian Nubian: Is there a reduction in language skill ?", in: Dorian (ed.), 259-66.
- Schendl, Herbert. 2001. *Historical Linguistics*. Oxford University Press.
- Schmidt, Annette. 1990. *Young People's Dyrbal: An example of language death from Australia*. Cambridge University Press.
- Schuchardt, Hugo. 1979. *The Ethnography of Variation: selected writings on pidgins and creoles*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Scotton, C. Myers. 2002. *Contact Linguistics: bilingual encounters and grammatical outcomes*. Oxford University Press.
- Sebba, Mark. 1997. *Contact Languages: pidgins and creoles*. Palgrave.
- Sosir, Ferdinand de. 2004. *Spisi iz opšte lingvistike*. Novi Sad, Biblioteka Theoria.
- Stockwell, Peter. 2002. *Sociolinguistics: A resource book for students*. Routledge.
- Stojić, Svetlana R. 2005. *Standardizacija engleskog jezika*. Beograd.
- Swadesh, Morris. 1948. "Sociologic notes on obsolescent languages", in: *International Journal of American Linguistics* 14, 226-35.
- Todd, Loreto. 1974. *Pidgins and Creoles*. London, Routledge & Kegan Paul.
- Tomić, Olga M. 1995. *Jezik i jezici: Uvod u studije jezika*. Novi Sad, Futura publikacije.
- Trudgill, Peter. 1983. *On Dialect*. Oxford, Blackwell.
- Trudgill, Peter and Hannah Jean. 2001. *International English*. Oxford University Press.
- Valiquette, Hilaire Paul. 1998. "Community, professionals, and language preservation: first things first", in: Ostler (ed.), 107-12.
- Watson, Seosamh. 1989. "Scottish and Irish Gaelic: The giant's bed - fellows", in: Dorian (ed.), 41-59.
- Weber, E. 1976. *Peasants into Frenchmen: The modernization of rural France 1870-1914*. Palo Alto CA, Stanford University Press.
- Winter, J. C. 1979. "Language shift among the Aasáx, a hunter - gatherer tribe in Tanzania", in: *Sprache und Geshichte in Afrika* 1, 175-204.

Tanja PJANO

THE DEATH OF LANGUAGES

Summary

The number of all living languages, around 5.000, declines drastically because more languages die than develop. Endangered languages are all over the world. They are principally indigenous languages of Africa, North and South America and the Pacific where are skillfully attacked and pushed back by political, social and economic factors. Speakers of native languages are convinced that their mother tongue is barbarous, backward and incapable to follow the modern course of life. They start completely to believe in that going over to "the more powerful" language and accomplishing language murder or language suicide.

Keywords: language murder, language suicide, language death

RASPRAVE I ČLANCI II

УДК 821.163.4.09Дучић С.

Радомир В. ИВАНОВИЋ
Црногорска академија наука и умјетности
Подгорица

НАЈНОВИЈА НАУЧНА ИСТРАЖИВАЊА О САКУПЉАЧКОМ И СТВАРАЛАЧКОМ ДОПРИНОСУ СТЕВАНА ДУЧИЋА

Свако закључивање је погрешно уколико није привремено.

Б. МИЉКОВИЋ

Аутор се у овом раду бави најновијим научним истраживањима дјела Стевана Дучића, знаменитог Куча с краја 19. вијека, његовим сакупљачким, научним и стваралачким радом. Повод за писање рада био је излазак из штампе сабраних дјела Стевана Дучића у шест књига у издању Фонда за развој Куча „Марко Миљанов“. Аутор се у уводном дијелу бави судбином Дучићевих рукописа које 1912. године уступио Архиву Српске краљевске академије (Етнолошкој збирци) у Београду. Затим детаљно описује и анализира сваку књигу из Сабраних дјела, говорећи најприје о значају Дучићевог сакупљачког рада народне епске поезије која чини прве двије књиге сабраних дјела. У наставку рада пише о његовом доприносу сакупљању и објављивању народне и оригиналне прозе која чини трећу и пету књигу сабраних дјела и на крају о Дучићевом доприносу проучавању етнолошке и литературолошке тематике и проблематике која је заступљена у четвртој и шестој књизи.

Кључне ријечи: Стеван Дучић, сакупљач народног блага, етнолог, романописац

1. Уводна разматрања

Истраживач народног живота, сакупљач усменог народног стваралашта из Куча, Црне Горе и Херцеговине, етнолог и романописец Стеван М. Раковић Дучић (1874–1918) највећи дио својих дјела припремио

је за штампу крајем 1911. године и уступио Архиву Српске краљевске академије (Етнолошкој збирци) у Београду. О томе писмено свједоче неколико знаменитих сарадника, а доцније и чланова СКА, о којима свједочи др Радомир Прелевић, главни и одговорни уредник Дучићевих *Сабраних дјела*, у три акта која ми је љубазно уступио на коришћење. Први од њих (заведен под бројем 357, од 6. јуна 1930) упућен је г-ђи Јованки Дучић, а потписао га је Александар Белић, тадашњи секретар СКА:

Госпођи
Јовани Ст. Дучића, удови
Подгорица

У одговору на Ваше писмо од 24 пр. м. шаље Вам се овај извештај о радовима Вашег пок. мужа Стевана Дучића, који се радови налазе, у збирци Етнографског Одбора Српске Краљевске Академије:

1. Пр. бр. 202 Српске народне песме примљене 1. јануара 1912.
2. Пр. бр. 208 Народни живот, обичаји и веровања у слици 1919. године.
5. Пр. бр. 238 Јуначке народне песме примљене 17. децембра 1919. године.
6. Пр. бр. 239 Грађа за речник примљено 17. децембра 1919. (Прибелешку је дао познати етнолог још 1912. године).¹

¹ На наредној страници објављено је писмо С. Дучића:

Акт 12. априла 1912. год. Акад. Наука

Београд

I Кучи, Брдско племе у Краљевини Црној Гори — *Живот и обичаји*.

II Мјестопис и народно поријекло Куча у слици и ријечи.

Приложио сам овде сам рад о животу племена Куча и рад за географски (.....)

Цвијићу /а уз њега 21 фотографију/

Стеван Дучић

У Београду 13-III 1912.

Из акта Академије Наука види се да I књига упућена г. проф. Ердељановићу.

Акт је потписао — А. Белић.

Географски завод примио је 21 фотографију које иду уз горњи рад /наиме уз оно који предан пок. Цвијићу/.

12- III 1912.

Асистент Геогр. Завода

У Београду

Мил. Драгић, с. р.

(Ову прибелешку дао је г. Ердељановић — 1931. г. маја месеца).

Да Дучић није својим сакупљачким, етнографским и умјетничким радовима био непознат неким од најзначајних чланова Академије (Јовану Цвијићу, Јовану Ердељановићу, Александру Белићу и другима) свједочи Ј. Ердељановић у „Уводу“ своје докторске дисертације „Кучи — племе у Црној Гори (Етнолошка студија)“, одбрањене у Прагу 1904. године, пред Комисијом коју су чинили: Љубомир Нидерле, Јиржи Поливка и Томаш Масарик, а објављене у Београду, 1906. године, у којој аутор пише: „Неке податке о кучким обичајима саопштио ми је писмено г. Стеван Дучић из Подгорице, родом Куч из села Дучића. Надајући се, да ће г. Дучић опширно описати све кучке обичаје и веровања (он већ на томе и ради), ја сам из свога рада изоставио многе појединости те врсте, које сам прикупио, и ограничио се само на оно што је најглавније“.²

У претходним студијама, огледима, чланцима и приказима, посвећеним полиграфског дјелу С. Дучића, често сам говорио о малом броју изузетно значајних научника и умјетника (од Његоша до Ердељановића), истичући у први план утицај који је полиграф Марко Миљанов Поповић (1833–1901), као „учитељ енергије“, имао на Стевана Раковића Дучића, што је потврдио и Б. Н. Ивановић у занимљиво конципираној књизи — *Истина о поезији Марка Миљанова* („Унирекс“, Никшић, 1996, стр. 445).³ У кратком портрету С. Дучића (на стр. 265–268), Ивановић је приложио занимљиво, калиграфски исписано писмо С. Дучића кучком војводи, чији је секретар био неколико година:

² Очигледно, сâм Ердељановић генолошки не одваја термине студија и монографија. На то сам указао пишући о његовој етнолошко-књижевној монографији — *Живот и обичаји племена Куча* (Српска краљевска академија, Београд, 1931, стр. 600), коју је савјесно приредио за штампу Ј. Ердељановић, а доцније Петар Влаховић у два издања (ЦИД, Подгорица, 1998. и 2004). Влаховић је савјесно уредио репрезентативна Ердељановићева дјела у два тома (Библиотека „Радосав Љумовић“, Титоград, 1997):

— *Први том* садржи: монографију *Кучи — племе у Црној Гори* (стр. 5–292), расправу *Братоножићи — племе у црногорским Брдима* (*Етнолошка испитивања*), стр. 293–373, и монографију — *Постанак племена Пипера* (*Етнолошка расправа*), стр. 375–626, а

— *Други том*: монографију — *Стара Црна Гора* (*Етничка прошлост и формирање црногорских племена*) (I део, стр. 5–963) и расправа *Етничко сродство Бокеља и Црногораца* (II део, стр. 965–1035).

³ Ради се о научним прилозима који су специјално писани за Књигу 6 Дучићевих Сабраних дјела:

1. Чланку „Значај историјске, културне и умјетничке баштине (Прилог тумачењу односа наративне и скриптивне културе)“, дакт. стр. 6.

Високославни војвода!

Ево се усуђујем пријавити Вашему Високом господству и нагони ме моја савјес да пред вашијем господством искажем шта желим.

Разумијо сам од неике људи да су са срећом Ваше нове књиге изашле на јавност и разумијо сам даривате кога вије мило шњима а Мене није моја срећа послужила да се и ја лично код Вас пријавим те болујем пасале су двије године и овакi се болесан радујем тијема са срећом новијема књигама с којијема ћесе дичити цијели српски род и с њима се ваше име прославити и на књижевном пољу као што сте прослављени на бојноме пољу.

Сад се усуђујем молит Ваше Високоузвишено Господство да и Мене дијем даром обдарите и пуно се надам даћу и ја добити од вас тај дар.

Остајем надајући се Ваш понизни

Стефан Милетин Раковић

У Дучиће

године 1896 Мјесеца фебруара.

(Рукопис је пронађен у породици Љубомира Ковачевића, 12. IX 1971. год.).

Уколико се изузме Академијино издање Дучићеве етнолошке монографије о Кучима (Београд, 1931), може се закључити да је до обнове интересовања за Дучићево истраживачко, сакупљачко и умјетничко дјело дошло тек након осам деценија од пишчеве смрти. У оквирима културне, научне и умјетничке манифестације „Дани Марка Миљанова“, Културно-просвјетна заједница Подгорице издала је Дучићев историјски роман *Или Куч* (Подгорица, 1997, стр. 476), који су приредили Јован Чађеновић и Слободан Калезић. Слиједе два издања Дучићеве етнолошке монографије — *Живот и обичаји племена Куча* (ЦИД, Подгорица, 1998. и 2004), приредио Петар Влаховић, потом прве књиге — *Јуначке народне пјесме (Из Брдског племена Куча у Кр. Црној Гори)*

2. Студији „Истраживачки, сакупљачки и умјетнички допринос Стевана Дучића (Прилог аксиологији)“, стр. 23, која је намијењена као поговор *Сабраним дјелима* у шест књига.

3. Студији „Циклуси и збирке наративне и скриптивне прозе о Насредин-хоци у народној и умјетничкој књижевности (Прилог наратологији)“, стр. 22.

4. Студији „О процесу литераризације етнолошке монографије Стевана Дучића (Прилог фолклористици)“, стр. 24.

Упутно је видјети и два завршна дијела Књиге 6: „Биографију“ (аутор је Р. Прелевић) и „Библиографију С. Дучића“ (аутор је Б. Драгосавац).

(„Унирекс“, Подгорица, 2008), приредили Јован Чађеновић и Драгољуб Вулевић, као друге књиге — *Јуначке народне пјесме из Црне Горе, Брда и Херцеговине* (Фонд „Марко Миљанов“, Подгорица, 2017) које ће ОМЕЋИТИ још једно издање у оквиру *Сабраних дјела* (Подгорица, 2019), приредила Рајка Глушица.

На прво издање друге књиге *Јуначких народних пјесама из Црне Горе, Брда и Херцеговине* реаговао је управник Архива САНУ акад. Василије Крестић, у писму упућеном предсједнику Фонда за развој Куча „Марко Миљанов“ (писаним у Београду, 25. XII 2017). У њему се Крестић обраћа Фонду као издавачу и др Рајки Глушици као приређивачу, тврдећи да у предговору има „више нетачности и неистина“.

„Прва нетачност и неистина је да је Стеван Дучић поверио Академији на чување ‘монографију о говору Куча’ и ‘Рјечник Куча’. У својој прошлости Академија, прецизније речено њен Архив, никада није примала на чување било чије текстове. Она то не чини ни данас. Поменуте ‘монографије’ Дучићева породица је продала Академији. Ви сте из мени непознатих разлога измислили да су ти рукописи поверени Академији на чување. Да сте озбиљнији и одговорнији но што сте се показали, могли сте лако да дођете и до податка колико је Академија платила Дучићевој породици за споменуте рукописе“ (и тако даље).

Др Радомир Прелевић, предсједник Фонда „Марко Миљанов“ и један од иницијатора издавања Дучићевих *Сабраних дјела*, одговорио је акад. Крестићу писмом (писаним 16. III 2018. у Подгорици), поредећи значај двије збирке Дучићевих народних пјесма са истородним зборницима, као што су: Богишићево издање, 1878, и Геземаново издање, 1925, а потом понавља већ саопштени податак, добро познат корисницима, да су у Институту за српски језик САНУ трајно изгубљена два Дучићева веома значајна рукописа *Кучи у Црној Гори* и *Племя Кучи — грађа за рјечник*, што представља ненадокнадиви губитак за три уже научне дисциплине: историју језика, дијалектологију и лексикографију:

„Ми сматрамо да се три непобитне чињенице не могу уврстити у ред ‘нетачности и неистина’ (...)

Први рукопис је уписан у дјеловоднику Архиве под редним бројем 214 и носи наслов — *Кучи у Црној Гори*, са садржајем: (1) О Кучима, III, (2) Језиковне особине и провинцијализми из Куча (са опширним уводом о Кучима); (3) Једно објашњење скупљача оловком и још 8 листића речи концепта (202 стр.).

Други рукопис уписан је у дјеловоднику Архива под редним бројем 239 и носи наслов ‘Племе Кучи — грађа за ријечник’, 364 полутабака.

Након што смо безуспјешно писаним захтјевом од 19. 01. 2016. године Институту за српски језик САНУ тражили копирање ова два Дучићева дјела, остајемо у увјерењу да су та два рукописа загубљена, односно да је њихов интегритет можда и неповратно нарушен“ (стр. 2).⁴

2. Допринос сакупљању епских народних пјесама (*Књиге 1 и 2*)

Приређујући објављивање Поповићевих *Цјелокупних дјела* у седам књига (2015–2017), Фонд „Марко Миљанов“ у Подгорици покренуо је библиотеку „Баштина“ у којој је до данас објављено тридесетак издања.⁵ У њој су објављене неке од књига које ће постати дио *Цјелокупних дјела*, те се она могу посматрати као пилот-издања, било да је у питању продукциони, било рецептивни модел тумачења и разумијевања дјела.

Најприје је објављен избор из Поповићевих дјела — *Три књижевна аманета* (Подгорица, 2015, стр. 264), који обухвата: *Примјере чојства и јунаштва*, *Српске хајдуке* и „Посланицу честитковићу и одобриковићу“. Избор су приредили Р. В. Ивановић и Рајка Глушица, предговор написао Никита Иљич Толстој, а поговор Михаило Т. Лалић. Потом је објављен волуминозан избор — *Слово и вијек (Марко Миљанов у огледалу критике)*, Подгорица, 2016, стр. 366, који су приредили Р. В. Ивановић и Бранка Г. Драгосавац. Слиједи издање заједничке

⁴ Приређивачки одбор *Сабраних дјела*, Уређивачки одбор а, посебно, главни и одговорни уредник показали су спремност за даљу сарадњу са САНУ, саопштено у посебној ријечи захвалности, која гласи:

„Фонд за развој Куча ‘Марко Миљанов’ као издавач дјела Стевана Дучића и приређивачи, посебно захвалност дугују Архиву Српске академије наука и умјетности и академику Василију Крестићу, што су омогућили да на Богојављење, 19. 01. 2016, предсједник Фонда др Радомир Прелевић, фотокопира оригинале рукописа Стевана Дучића, и да се на тај начин омогући да на свијет изађу у нашем издању“.

Слично је поступљено и у Књизи 5 — *Или Куч (роман)* када су ријечи захвалности упућене Националној библиотеци „Ђурђе Црнојевић“, као саиздавачу дјела, и директору Богићу Ракочевићу, књижевнику, будући да се у њој чува оригинал рукописа Дучићевог романа (стр. 661).

⁵ На крају зборника радова — *Умјетничке и научне вриједности дјела Марка Миљанова Поповића* (Подгорица, 2018, стр. 281–283) објављен је „Списак издања у библиотеци ‘Баштина’ (2015–2018)“, у коме је наведено првих 24 издања. Портрет С. Дучића, објављен на стр. 5 свих шест књига, рад је сликара Комнена Драговића Дучића.

књиге — *Одговори Марка Миљанова у Божишићевој анкети о правним обичајима* (Подгорица, 2016, стр. 262), коју је приредио Радомир Прелевић. На крају је објављена Дучићева књига — *Јуначке народне пјесме из Црне Горе, Брда и Херцеговине* (Подгорица, 2017, стр. 388), коју је приредила Рајка Глушица.

Очигледно, постоји видна сродност концепција уређивања Поповићевих *Цјелокупних* и Дучићевих *Сабраних дјела*, с обзиром на то да је ангажован готово исти круг приређивача. Књигу 1 — *Јуначке народне пјесме из брдског племена Куча у Кр. Црној Гори* (2019, стр. 747) и Књигу 2 — *Јуначке народне пјесме из Црне Горе, Брда и Херцеговине* (2019, стр. 435) приредила је Рајка Глушица. Она је написала још и: предговор „Историја Куча у народној епској пјесми“ (Књ. 1, стр. 9–30), „Поговор“ (Књ. 1, стр. 703–708) и „Рјечник мање познатих ријечи“ (Књ. 1, стр. 709–726); као и предговор „Друга Дучићева збирка народних епских пјесама“ (Књ. 2, стр. 9–38), „Поговор“ (Књ. 2, стр. 405–410) и „Рјечник мање познатих ријечи“ (Књ. 2, стр. 411–416). Она је арапским бројевима нумерисала стихове свих заступљених пјесама, како би помогла читаоцу у овладавању енормно великог броја стихова (преко 20.000).

Веома значајан прилог у Књизи првој представљају још и „Предговор Стевана Дучића“ (стр. 33–34) и пишчева додатна биљешка о збирци пјесама (објављена на стр. 35).⁶ На почетку, Дучић пише:

„У збирци пјесама сам додао три врло лепе пјесме пошто је о збирци реферат читав бијо, али пошто су речене пјесме оригиналне и саме собом доста лепе и сложне с народнијем предањем, њих знам да не треба проучавати.

Списак пјевача од којих сам поједине пјесме преписивао, готов сам додати на крају збирке, као што сам усмено Бјелановићу казао.

Допуне сам попунио на основу III-свеске мога рада о Кучима. У томе раду је уједно казано од колике је историјске вриједности поједина пјесма моје збирке као и све остале пјесме које су код другијех скупљача дошле о Кучима публиковане.

4/1913 с поштовањем Писац
У Београду“.

⁶ Дучић тим поводом пише (Књ. 1, стр. 35), у Београду, 4/1913.

Као приређивач, Р. Глушица је врло скрупулозно приступила збирци, пратећи дословно пишчеве стваралачке интенције. При томе је основну пажњу посветила двема интенцијама: 1. да су пјесме „чиштијем народнијем језиком исписане“ и 2. да се по њима може процјењивати „поетички дар оног народа из којег су исте пјесме поникле“. О томе ауторка каже:

„Збирку народних епских пјесама под насловом *Јуначке народне пјесме из брдског племена Куча у Кр. Црној Гори* сакупио је и записао од народних пјесника — пјевача Куч Стеван Дучић и предао 1912. године Српској академији наука у Београду у којој је рукопис архивиран у Етнографској збирци бр. 202. Рукопис садржи 598 страна исписаних Дучићевом руком, од чега прве четири странице чине списак пјесама са подацима о броју стихова и броју страница на којима се налази свака од пјесама. Подаци о броју стихова које Дучић износи нијесу тачни, након прецизног биљежења сваког петог стиха, затим пребројавања и сабирања констатујемо да у збирци од 67 пјесама има укупно 20.316 стихова умјесто 17.516 колико је Дучић записао да има“ (Књ. 1, стр. 9).⁷

За разлику од М. М. Поповића, који није биљежио варијанте, С. Дучић је неопходну пажњу поклањао варијантама пјесама, поучен Вуковим сакупљачким искуством. О томе Глушица пише поводом најкраће епске пјесме у првој збирци — „Пјесма о освети Иванов Радоја“ (95 стихова), која представља варијанту много дуже епске пјесме „Освета Радоја, сина војводе Ивана Илкова и бој са Турцима у Какарицку гору око 1713. године“ (322 стиха). У продужетку ауторка тврди да шест епских пјесама садрже више од пет стотина стихова (ради се о пјесмама број 5, 15, 31, 26 и 51), од којих три представљају варијанте пјесме (број 5, 17 и 31).

Када је у питању проблем пјевача, казивача или записивача приређивач оправдано указује на тематска и митовска циклусирања пјесама, које се може апостериорно регистровати на основу поједине лексеме (идеографске) која доминира у њима. Тако, на примјер, приређивач тврди да у Књизи 1 постоји 28 пјесама посвећених глобалној идеографми — *ударац*; затим 17 пјесама које припадају идеографми — *бој*; потом идеографми — *освета* (посебно када је у питању — *Крвна освета*), којој је посвећено чак 16 пјесама. Многе од заступљених пјесама

⁷ Видјети чланак „Значај историјске, културне и умјетничке баштине (Прилог тумачењу односа наративне и скриптивне културе)“, изговорен приликом представљања Књиге 2 Дучићевих *Сабраних дјела*, у Подгорици, 2. XI 2017. године).

посвећене су идеографемама: *четовање, плијен, убиство, погибија и похара*.

У предговору „Друга Дучићева збирка епских народних пјесама“ (Подгорица, 2019, стр. 436), много успјелијем од првог, Р. Глушица тврди да је Дучић користио записе других казивача, гуслара, па чак и аутора читавих рукописних збирки. Рукопис пјесама сачуван је у Архиву Српске академије наука и уметности (број 238, предат почетком 1912. године). У овој збирци објављено је 34 епске пјесме, што са првом збирком заједно чини корпус од 101 пјесме. Друга збирка *Јуначке народне пјесме из Црне Горе, Брда и Херцеговине* садржи 10.891 стих, а обухвата временски распон од готово два вијека (прецизније речено, од 1680. до 1860. године). Од тог броја, међутим, само су 33 пјесме епске, док је 34. пјесма „Нарицаљка за разновременим погибаоцима црничког села Каруча“, коју је забиљежио официр Мило Новаков Божовић с Крича, представља — тужбалицу (састављену од 117 стихова, о чему додатно свједочи и сâм Дучић у завршној фусноти (објављеној на стр. 400–401)).⁸

Поучена приређивачким искуством, стеченим у раду на Књизи 1, Р. Глушица новом предговору приступа са много више амбиција (на стр. 9–37). О томе илустративно свједочи начин сегментације другог предговора, подијељеног у више одјељака: „Увод“ (стр. 9), „О пјесмама“ (стр. 9–21), „Језичко-стилска анализа пјесама“ (стр. 21–36) и „Литература“ (стр. 37), као и овухватан „Поговор“ (405–418) у коме приређивач информише реципијента о поступцима и интервенцијама које је учинио „приликом преношења рукописа у штампани текст“ (уз асистирање Наташе Јововић и Ксеније Ракочевић). О процесу преношења из једне форме у другу Глушица је посебну пажњу посветила архаизмима, дијалектизмима и турцизмима.

Ауторка предговора такође примјећује да друга збирка садржи много више естетске домете, односно да је њоме показан изванредан естетски укус који Дучић показује приликом селекције епских наро-

⁸ Дучић о томе пише:

„Овијех 60 погибалаца што се овом пјесмом помињу испогибали су кроз последња три паса до рата 1976–9. године. Грбови им се заиста налазе пред црквом Св. Петке у Каруче, која се од недавно прибраја Лимљанима. Погибаоци исходе из три сасвијем изумрле породице Лагатори, Вучајковића и Радановића, као и из садањијех каручкијех породица Бошковићи, Милићи, Шаровићи, Драгишићи и Вулећићи. А не од Сјеклоћа који су с ови крај 1860. године ту досељени и с Добарскога села и искрај Цетиња. С. Дучић.“ (Књ. 1, стр. 400–401).

дних пјесама које су му нудиле рукописне збирке. Оне су утолико занимљивије што се односе на различите крајеве Црне Горе, Брда и Херцеговине (Црмницу, Цуце, Никшић, Голију, Ровце, Пипере, Дробњаке, Бар, Рудине, Грахово), али и неке изван њених граница. Аутори збирки пјесама су: Јефто Жугић са Мљетичка (5 пјесама), Милован Милишин Вујовић из Пипера (4 пјесме), Наход Рамов Мехић (4 пјесме), Јован Јашовић из Соко Бање (3 пјесме), а по једну епску пјесму преузео је од Алексе Раковића, пишчевог брата (бр. 3), Шаба Вулетића (бр. 11) итд.

За кориснике Књиге 1 и 2 *Сабраних дјела* од посебног је интереса праћење процеса валоризације и ревалоризације, јер је више него јасно да епска пјесма, истина, увелико зависи од изворника (изворног облика), али је такође увелико зависна од даровитости записивача, која се огледа у сљедећим поступцима: а) избору пјесама и пјевача, б) актуелности тематике и мотивике, в) као и дефинитивне редакције, која му је омогућена посебно сакупљачеве интелектуалне, креативне и интуитивне енергије поетског говора. То омогућава сљедећи закључак: више од десет пјесама из друге збирке Дучићевих епских народних пјесама може се равноправно уврстити у антологијске изборе ове провенцијенције у јужнословенском, балканском, словенском и европском контексту. Са аксиолошког становишта посматрано, у ову групу могу се уврстити пјесме: „Ударац бану Маријану у Рудине Нишићке“ (стр. 262), „Погибија и освета браће Пециреп Лазареве“ (стр. 540), „Погибија Смаил-аге Ченгића у Дровњацима“ (стр. 816), при чему је прве три Дучић преузео од Јефта Жугића, а четврту од Мила Новакова Бошковића.⁹

За модерно конципирану анализу епских народних пјесама посебно су интересантне пјесме које је Дучић преузео од Находа Рамова Мехића, мухамеданца (број 7, 13, 16 и 19), оне су тематски везане за Никшић, Грахово, Колашин и Морачане. У њима су епски јунаци митологизовани са гледишта припадника исламске традиције, те се уобичајена слика хришћанске традиције радикално мијења у односу на слику

⁹ Другу групу чине пјесме: „Истрага Матељавића“ (стр. 276), „Ударац Турака на Црницу, 1768“ (стр. 388), „Погибија паше Селимовића у Језера Дровњака“ (стр. 543) и „Погибија Ахмета Баука“ (стр. 268), које је записао од Јована Јанковића, Петра Михаљевића, Јефта Жугића и Ђока М. Радуловића.

Трећу групу чине пјесме: „Погибија медунског аге Асан капетана“ (стр. 406), „Погибија Аге од Медуна“ (аутор је Алекса Раковић, пишчев брат, стр. 689) и „Освета браће Ивовића“ (аутор је кап. М. Михаљевић, стр. 186).

исламске традиције (ради се о синдрому названом „обрнута пирамида“). Сада турски јунаци чине чуда од личних и скупних подухвата и јунаштава. То је омогућило и приређивачу да читав процес епизације и „свете епске пренаглашености“ посматра из више углова. О томе Глушица пише у „Поговору“ Књизи 2 (стр. 369–373), указујући на приређивачке интервенције у тексту, било да је у питању синхронијска, било дијахронијска раван, било раван историјске актуелизације, коју је предложио родоначелник естетске рецепције Ханс Роберт Јаус.¹⁰

3. Допринос сакупљању и објављивању народне и оригиналне прозе (Књига 3 и 5)

У биљежењу епских, лирских и лирско-епских пјесама, као и у биљежењу усмених народних приповједака и других прозних облика, С. Дучић је као прворазредне узоре користио сакупљачко дјело Вука Ст. Карацића, Његоша, В. Богишића и М. М. Поповића, о чему сам више и систематичније писао у студијама „Богишићев допринос сакупљању, проучавању и објављивању најстаријих народних пјесама (с посебним освртом на бугарштице)“ и „Циклуси и збирке наративних проза о Насредин-хоци у народној и умјетничкој књижевности (Прилог наратологији)“. Користећи Вуково Бечко издање *Српских народних пјесама* (у четири књиге: I — 1841, II — 1845, III — 1846, IV — 1862), као и књиге истог аутора: *Српске народне приповијетке* (Беч, 1853), *Српске народне пословице ...* (1849) и *Српски рјечник* (1952), потом Богишићеву познату збирку — *Народне пјесме из најстаријих, највише приморских записа*, Књ. I (Београд, 1904) и М. М. Поповића — *Племе Кучи у народној причи и пјесми* (Београд, 1904), Дучић је прихватио подјелу народне поезије на „мушке“ (епске) и „женске“ (лирске) пјесме.¹¹

¹⁰ Књига 2 садржи још и сљедеће прилоге: „Рјечник мање познатих ријечи“ (стр. 375–381) и „Напомену уз ‘Рјечник мање познатих ријечи’“ (стр. 383).

¹¹ Прва студија је објављена у зборнику радова — *Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору* (ЦАНУ, Подгорица, књ. 13, 2018, стр. 115–135), а друга је предата за зборник радова — *Академику Ненаду Вуковићу у почит* (ЦАНУ, Подгорица, и биће у њему објављена). Видјети такође и монографију — *Поетика и етика Марка Миљанова* (Завод за уџбенике и наставна средства — „Медон“, Подгорица, 2019, стр. 458).

Велики број даровитости С. Дучића имао је на уму Ненад Вуковић током двогодишњег приређивања *Разних народних приповједака* (Подгорица, 2018, стр. 300), о чему сажето пише у предговору „Наративни дар Стевана Дучића“ (стр. 9–19):

„Овдје би неопходно било указати на оно што Стевана Дучића приближава Вуку, Вукову начину обраде онога што је записивао и слагао у цјелине; у којој мјери се Дучић приближава књижевном језику, а кад и гдје није могао (и зашто) да се удаљи од кучког говора; као и то шта би значило потпуно удаљавање. У неизмјерној знатижељи, Дучић се упознао са радом Вука Караџића. Вук му је био узор, посебно када је у питању народно стваралаштво и скупљање народних умотворина — пјесамa и прича. Прије Вука, првог сакупљача, српске народне приповијетке живјеле су у народу. Дучић је брзо схватио шта је Вука руководило да се бави сакупљањем народних умотворина, знао је и са каквим је одушевљењем дочекивана свака Вукова књига, и какав су постајале узор“ (Књ. 3, стр. 12).

У Књигу 3 је приређивач, сходно Дучићевој концепцији, укључио 102 народне приповијетке, различите по својим естетским дoметима. Оне нијесу у Књизи 3 стриктно, намјенски, тематски и мотивски циклусиране, али и при најповршнијем приступу постаје очигледно да је Дучић, по априорној или апостериорној концепцији, настојао да у својој збирци примијени и хронолошки и типолошки принцип унутрашње подјеле (циклус приповиједaка започет је библијском тематиком — уводна прича названа је 1. „Адамова и Евина неслога“, а завршна је 102. прича „Соломунова мудрост у рају“). Тематски су циклусиране, колико је то било могуће, сродне приповијетке о: Турчину, Циганину, Јеврејину, хришћанској и исламској митологији, поповима, кадијама, агама, царевима, демонологији и ангелологији. Многе од приповиједaка могу се генолошки прецизно уврстити у бајке и басне, а неке од њих су циклусиране по епонимним јунацима из усменог стваралаштва (Еро, Ћосо, Итар Пејо, Петрица Керемпух, Насредин-хоџа и многи други).¹²

Да би укупна слика о Дучићевим приповиједачким способностима била комплетна, неопходно је навести још неколико додатних

¹² Ради се о приповијеткама заведеним под бројем: 69. Настрадаин Хоџа и Чифут, 70. Настрадаин и лопови, 71. Настрадаинов зајам, 72. Настрадаиново ћемане, 73. Настрадаинов завидљивац, 74. Настрадаинова молитва у доба куге, 75. Настрадаинова кућа, 76. Настрадаин и путник, 77. Настрадаинов јорган, 78. Настрадаин и пастир и 79. Настрадаин и ђаво. Занимљиво је конципирана монографија Насрединове метаморфозе Ивана Шопа (Београд, 1973).

напомена. У првом реду то се односи на неколико мањих збирки приповиједака на које је први скренуо пажњу познати историчар Андрија Лаиновић (у часопису „Записи“, бр. 6, 1932). Потенцијалном издавачу он нуди шест обимом неједнаких збирки које су у потпуности спремне за штампу: 1. *Стари горски људи*, 2. *Горски суд*, 3. *Осветник*, 4. *Горско срце*, 5. *Горска душа* и 6. *Слободни горитаџи*, али је ова драгоцјена иницијатива остала нереализована (у цјелини и у појединостима). Тек, у наше вријеме етнолог Зорица Мрваљевић је сабрала, приредила и објавила четири књиге грађе под насловом — *Народне приче (из старе црногорске периодике)*. У књизи издатој у Подгорици (2016), у Одјељку „Народне басне из етнографских радова Стевана Дучића“ (стр. 226–229), преузети из Календара „Зета“ за 1910. годину, 3. Мрваљевић је објавила седам басни од којих су 6 уврштене у Дучићеву етнологску монографију — *Живот и обичаји племена Куча* (Београд, 1931, стр. 462–465), а само је једна остала неуврштена (о лисици и кокоту).

Трећа напомена односи се на сачувани, а до данас *in extenso* необјављени рукопис „Дајко Ново“ (уврштен у Етнологску збирку, бр. 237, рук. Пбр. 17), који је, вероватно, због нечитљивости остао изван интересовања критичара. Ради се, наиме, о веома занимљивој и оригиналној приповиједачкој прози реалистичке провинцијенције која, несумњиво, богати читав Дучићев прозни опус, са много елемената аутобиографске и документарне прозе. О томе писац свједочи још од уводне алинеје: „Брци му чврсти као и коса до скоро црна, а над фино савијен орловски нос, и као гар црне велике, а готово вазда велике очи, наквечене, густе саставјене веђе. А какве очи, вјеђе, нос и боју лица имале су и његове сестре и умрла браћа. Један од њих, кад је с неколицином Раковића, а због (нечитке двије ријечи — примедба Р. В. И) Дрекаловић задржан у таоце на Цетиње, назван је од пјесника Горског вијенца ‘Дајко лијепи’“ (стр. 1).¹³

О високим естетским вриједностима објављених приповиједака у Књизи 3 рјечито свједочи чињеница да се, по мом мишљењу, у њој налази чак 19 проза које би се могле равноправно уврстити у антологијско издање јужнословенског и балканског културног ареала: 2. Претварање, 3. Преварен домаћин, 5. Оцина недаћа, Сусјед и оциница, 10. Страхих козе пасе, 18. Лаж и биринцилаж, 19. Лажа и паралажа, 22.

¹³ Поводом објављивања Дучићеве књиге *Разне народне приповијетке В/латко/ Симуновић* је објавио новински разговор са Н. Вуковићем — „Сачуван дух времена и опредељења аутора“ у подгоричком дневном листу „Побједа, петак, 9. новембра 2018, стр. 16.

Лажов мамипара, 24. Амалин као бискуп (која је најлитерарнија у књи-зи), 26. Еро и лупежи, 27. Свети Аранђео и кум (која је најдужа у књи-зи), 47. Несретник, 57. Просјак и трговац (препуној изненадних обрта), 61. Дивљи човјек, 62. Кадијино прорицање, 66. Кадија, кајмекам, чи-футски трговац и ђевојка, 95. Леж и лисица, 96. Зец, мечка и орач и 101. „Јежева кућица“.

Од бројних књига студија, огледа и монографија Бранка Поповића (1927–2011) издвојили бисмо — *Верзије књижевног дела* (Нолит, Београд, 1975, стр. 152) која је посвећена филозофији и психологији стварања, прецизније речено књижевној теорији, наратологији и гено-логији.¹⁴ Од бројних рјешења која овај теоретичар нуди најзначајнијом се чини подјела на: изворни текст (изворницу) и варијанте истог дјела (изведенице). Када је у питању Дучићев роман *Или Куч*, потребно је навести још четири напомене:

1. По први пут ћу споменути чињеницу да рукопис романа износи 661 рук. стр., и да је заведен по ознаком Idr II niz 596 у Архиву На-ционалне библиотеке „Ђурђе Црнојевић“ на Цетињу, који је издавачу послужио као *изворница*.

2. Дактилографисана верзија (Подгорица, 1997, стр. 446), коју је 1995–1996. године прекуцао Радојица М. Поповић, представља *прву варијанту*.

3. Другу варијанту представља прво објављено издање (Културно-просвјетна заједница Подгорице, Подгорица, 1997, стр. 746), које су приредили Јован Чађеновић и Слободан Калезић, а које је објављено у оквирима Културне, научне и умјетничке манифестације „Дани Марка Миљанова“ (1997).

4. Друго штампано издање, у оквиру *Сабраних дјела* (Књига 5, 2019, стр. 912), приредили су заједнички Јелена Башановић-Чечовић и Данијела Радојевић. Оно представља трећу варијанту романа, а допу-њено је инструктивним предговором „Књижевноисторијски значај и поетика романа ‘Или Куч’ Стевана Дучића; језичко-стилска структура романа“ Ј. Башановић-Чечовић (стр. 9–40) и поговором „Темељи на ко-јима је изграђен роман — језичке и стилске особености“ Д. Радојевић (стр. 851–868). Обје ауторке, користећи могућности које им пружа

¹⁴ Поповићева књига је преведена на француски језик као — *Version d’une oeuvre littéraire* (Lausanne, L’Age Homme, 1975, p. 103), а објављен је и избор радова Машта и мудрост (Изабране студије и огледи), Фонд „Марко Миљанов“, Подгорица, 2016, стр. 328, који су приредили Р. В. Ивановић и Живко Ђурковић. Први је написао пре-дговор (стр. 11–30), а други поговор (стр. 278–290).

лингвостилистика, заједнички су приложиле и „Рјечник мање познатих ријечи“ (стр. 869–888), „Напомене приређивача“ (стр. 889–894) и „Прилоге“ (стр. 897–908). Најближа изворном тексту је трећа варијанта (2019), у којој је поштована воља романсијера до крајњих граница, што се види већ по реторици поднаслова и међунаслова, а нарочито сегментацијом романа на четири дијела: [I ДИО], II ДИО МУЧЕНИК, [III ДИО] и IV ДИО ИЗВОЈЕВАЧ. Суиздавач овога издања је Национална библиотека Црне Горе на Цетињу.

У остваривање романа *Или Куч* С. Дучић је уложио максимум интелектуалне, креативне и интуитивне енергије, с обзиром на то да он заснива роман као нову књижевну врсту у црногорском културном и књижевном ареалу. У огледу „Први црногорски роман (*Или Куч* Стевана Дучића)“, рук, стр. 13, Милорада Јеврића, који је објављен у Књизи 6 *Сабраних дјела* (стр. 139–157), аутор је Дучићев роман сврстао у „закаснили реализам“, јер је роман настајао у вријеме потпуне превласти Модерне у српској и хрватској књижевности.¹⁵ О том процесу Јеврић пише: „У погледу тачнијег периодизацијског и стилског одређења и настанка овог романа може се рећи да је он написан на крају епохе реализма, мада не припада претежно овој епоси, него је стилски много ближи романтизму, па помало и витешком роману. Ако се главне фазе реализма завршавају, негдје до балканских и Првог свјетског рата, онда се настанак дјела *Или Куч* тачно поклапа са завршецима ове велике књижевне епохе. Ипак, сам писац нигдје не помиње термин *реализам*, док термине *романтизам* и *романтично* користи у више наврата“ (Подгорица, 2020, књ. 6, стр. 143).

Писац предговора роману Ј. Башановић-Чечовић је сагласна са Јеврићем у томе да је Дучићев првијенац *Или Куч* подједнако занимљив и за историографску и за естетичку анализу, па тим поводом пише:

„Међутим, одређење романа као ‘дјела студије’ које Дучић даје у уводном дијелу, наговјештава да ће поред, претежнијег, биографског карактера, уз повремена исклизнућа, у имагинативно, дјело имати одлике и историјског списа будући да је проткано ‘с више стварнијех догађаја’ и личности, које се намјеравају што тачније представити. Такође и чињеница да је Или Куч историјска личност, чије се дјеловање

¹⁵ О запостављању значаја Дучићевог романа на особен начин свједочи М. Јеврић у двотомној *Историји српске књижевности — Реализам (I–II)*, Филозофски факултет у Приштини — „Бесједа“, Косовска Митровица — Бања Лука, 2017, стр. I-648; II-586) у којој се уопште не спомиње Дучићев роман.

везује за конкретне догађаје, локације и личностим доприноси реалистичности и увјерљивости приповиједања“ (стр. 14–15).

Као што је познато, рукопис Дучићевог романа је читав низ деценија био склоњен од јавности, све док га 1959. године Јованка Дучић, пишчева супруга, није уступила Народној библиотеци на Цетињу, гдје се и данас налази. Друга варијанта романа (Подгорица, 1997) захваљујући предговору Ј. Чађеновића „Роман Стевана Дучића о хајдуку Или Кучу“ (стр. 7–23), упутила је читаоце у готово све књижевно-умјетничке вриједности, не само романа него, успутно, и других пишчевих дјела. Међутим, неопходно је констатовати да су се приређивачеве амбиције махом сводиле то да дјело буде објављено, а да су изостале прецизније теоријске и критичке анализе. Осим тога, како показује трећа варијанта и њени приређивачи (Ј. Башановић-Чечовић и Д. Радојевић), друга варијанта није дословно и досљедно поштовала *изворницу*, било да је ријеч о теоријској било о примјењеној равни проучавања.¹⁶

Приликом настајања романа Дучић је у великој мјери користио претходна сазнања о главном јунаку Или Кучу, било да је ријеч о српском и арбанаском усменом стваралаштву, било о умјетничкој књижевности. При томе првенствено мислим на сугестивно писану историјску повијест М. М. Поповића — *Српски хајдуци*, која је посвећена харамбаши Раку Ђурићу и хајдуку Илији Турову Љуљановићу из Кривога дола. Поповићева повијест објављена је као други дио књиге *Живот и обичаји Арбанаса*, најприје објављена у новосадском часопису „Летопис Матице српске“ за 1904. годину, коју је приредио др Михаило Вукчевић. Занимљиво је и то што С. Дучић као полиграф у подједнакој мјери брине и о продукционом, али и о рецептивном моделу, с обзиром на то да у „Уводу“ романа (стр. 25–26) он сугерише одређен број упутстава за читање (писац каже „задатака“) које жели да оствари у садашњости и у будућности, инсистирајући подједнако и на историјским и на биографским истинама које увелико чине јунаков портрет потпунијим и занимљивијим.

„Ево романтичне приповијетке, која, уствари, није дјело маште с измишљеном садржином и личностима, већ проткана с више стварнијех догађаја, а задатак јој је да што тачније престаи ропски живот

¹⁶ Међутим, у Дучићевом дјелу има немотивисаних поступака, извјесних претјеривања, опширности и сувишности. Хајдуку су приписани неки невјероватни поступци. У неким случајевима поступа непромишљено и спасава се захваљујући срећи и случају“ (стр. 23).

старосрбијанаца и македонаца под турскијем игом у средини прошлога вијека. Главни јунак ове приповијетке је хајдук Илија, назван у арбанашке приче и пјесме Или Куч. То је личност која је заиста у својој шеснајестој години живота на романтичан начин постала хајдуком, а следствено затијем и арабашом, личност којој је уистини протекао сав живот у борби као једином занату, личност којој је одишта била девиза: гонити зулумћаре и штитити хришћанске богомоље и нејач, а која је стајала у непосредној вези с дечанскијема игуманима“.

Глобалне поетске идеје романа Дучић је читаоцу сажето изложио у глави XLVI (стр. 457–470), у облику есејизиране прозе, која представља често примјењени приповедачки поступак:

„Приповијетка о животу и раду тога вјечитог борца, која уједно оличава и патње српске нације под варварским игом, пружа пуну слику и карактерише нације и појединце који су долазили у додир онога времена узгред додиром обичаја, итд. итд.“¹⁷

Уз напомену да се без икаквих тешкоћа може установити да *Или Куч* није и не може бити никаква *приповијетка*, као и да никако не може бити *дјело студије*, требало би констатовати да постоје евидентне разлике између *изворнице* (пишчевог рукописа) и три варијанте (*изведенице* — 1995–1996, 1997. и 2019), о чему врло савјесно и педантно пишу приређивачи посљедњег издања романа. Исцрпљивање расправе о теорији верзија, свакако, захтјева посебну аналитичку студију, као и сасвим нову расправу о почецима црногорског романа, посебно уколико се структура романа *Или Куч* анализира са становишта које нуде: наука о књижевности, наука о језику, фолклористика, компаратистика и културологија.¹⁸

¹⁷ Осим што романсијер инсистира на јединству субјективних и интересубјективних искустава и сазнања, он своје не мале амбиције показује још и у завршној алинеји „Увода“:

„Према томе, старао сам се да ова приповијетка, мада у самој ствари нијесам мајстор од заната, да у једну руку буде и дјело студије (sic!). Колико сам у томе успио рећи ће у своје вријеме неумитна критика, а ја ћу бити најзадовољнији тијем ако читалац не буде проклињао уложени труд. То би за мене била најдража критика“ (Књ. 5, стр. 26).

¹⁸ Фусноте се налазе на стр: 41, 72, 96, 110, 214 205(3), 208, 219, 224, 359, 388, 389, 401, 425, 426, 428, 503, 527, 549, 557, 559, 560, 578, 616, 617, 618, 636, 656, 670, 672(3), 682, 695, 696, 707, 709(2), 713, 725(2), 726, често посвећене преводима са страних језика (турског, бугарског, грчког, албанског и македонског).

4. Допринос проучавању етнолошке и литературолошке тематике и проблематике
(Књига 4 и 6)

Од свих томова Дучићевих *Сабраних дјела*, по начину приређивања, издваја се Књига 4 — етнолошка монографија *Живот и обичаји племена Куча* (Српска краљевска академија, Београд, 1931), коју третирамо као *изворницу* (у недостатку пишчевог рукописа), а коју је зналачки приредио, допунио и редиговао акад. Јован Ердељановић, са свом неопходном критичком апаратуром коју захтјева критичко издање дјела. Најновије издање етнолошке монографије (Подгорица, 2019, стр. 732) показује извјесне разике у односу на претходне томове издања.

а) Најновије издање започето је предговором приређивача Зорице Мрваљевић: студијом „Живот и обичаји племена Куча“ (стр. 9–28).

б) Затим слиједи предговор Јована Ердељановића „Од уредника“ (стр. 31–36), у коме је таксативно набројао основне циљеве које жели да постигне овим, дуго припреманим издањем.

в) Трећи предговор, истина веома кратак, представља Дучићев текст „Од писца“ (стр. 37–38). Приређивач је исправно поступио када је педантно пописане „Штампарске грешке“ (Београд, 1931, стр. IX–X) испустио, јер су оне у најновијем издању (Подгорица, 2019) исправљене у тексту. Такође је оправдано и то што је из издања етнолошке монографије (Подгорица, 1998, 2004) изостављен кратки „Поговор“ Петра Влаховића (стр. 557–558), јер је он, као прилог критичкој литератури, објављен у Књизи 6, стр. 88–90. Такође је изостављен и веома обухватни „Регистар“ (Београд, 1931, стр. 558–598), јер је Издавачким планом за 2021. годину предвиђено издавање до сада најпотпунијег *Рјечника Куча*, чији су састављачи доц. др Јелена Башановић-Чечовић и др Данијела Радојевић.

За разлику од мишљења Ердељановића, Влаховића и З. Мрваљевић, који унисано тврде да се Дучићева монографија има дефинисати

Судећи по строгим вредносним критеријумима, Дучић је најрепрезентативније странице романа остварио у главама: II (стр. 38–48), III (49–62), IX (108–120), XVII (198–210), XIX (226–234), XX (235–240), XXXI (336–345), XXXV (375–384) и XLVI (482–493), у првом дијелу; затим у главама: IV (526–536), V (537–547), VI (548–562), VIII (571–580), IX (581–585), XIII (617–626), XIV (627–636), у другом дијелу; као и главама трећег дијела: I (639–648) и VIII (703–709). Очигледно, при крају романа, у четвртном дијелу, евидентно се јавља и „замор писца“ и „замор материјала“.

као *етнолошка*, након детаљне анализе свих XII одјелака у њој, мишљења сам да се ради о хибридној форми, с обзиром на то да поготово двије петине монографије чине фолклорни облици, о чему смо више и систематичније писали у студији „О процесу литераризације етнолошке монографије Стевана Дучића (Прилог фолклористици)“, 2019.¹⁹ Стога сам Дучићеву монографију генолошки дефинисао као *етнолошко-књижевну*, подијеливши цитирану студију на четири уже цјелине: „Љетопис дјела“, „Сакупљање лирских и лирско-епских пјесама“, „Фолклорни и наративни облици као вид литераризације монографије“ и „Биљешке“. Занимљиво је при томе напоменути да је Дучићу у првој фази стваралачке метаморфозе (1890–1901) био узор и учитељ енергије М. М. Поповић, а у другој (1902–1918) Ј. Ердељановић.

У наведеној студији о процесу литераризације етнолошке монографије утврдио сам да се њен садржај *in extenso* може подијелити у двије групе:

Првој, некњижевној форми посвећен је највећи дио глава и поглавља (гл. II, III, IV, VI и VII);

Другој, хибридној форми посвећене су главе VIII, X и XI; а

Трећој, књижевној форми посвећене су само двије главе IX цјелине: „Забаве“, подијелене у уже одјелке: „Игре“, „Свирке и пјесме уз гусле“, „Пословице“, „Загонетке или сплетке“ и приче.²⁰

Највише пажње у монографији Дучић је посветио *баснама, предањима, пословицама и приповијеткама* (причама). Међутим, тешко је објаснити то што приређивач није у избор *Разне народне приповијетке*

¹⁹ Дванаест цјелина монографије слиједе овим редом: I Неколико ријечи о предјелу и о становништву племена Куча, које је дописао уредник Ј. Ердељановић, II Привреда, III Кућа и покућство, IV Ношња, V Храна, VI Друштвени живот, VII Обичаји, VIII Празновијерице, врачање, гатање и бајање, IX Забаве, X Главније душевне особине народне, XI Тјелесне особине и XII Народна медицина. Посебна, компаративистички заснована студија морала би бити посвећена формалном и садржинском устројству Поповићеве — Племена Кучи и народној причи и пјесми (1904), Ердељановићеве — Кучи, племена у Црној Гори (Етнографска студија), 1906, и Дучићеве књиге — Живот и обичаји племена Куча (написана од 1904. до 1912, а објављена 1931. године).

²⁰ У истој студији сам навео мишљење да се Трећа група може подијелити у три уже цјелине: прву чине они дјелови монографије које сам сврстао у „научну прозу“, јер они истовремено припадају још неким друштвеним и хуманистичким наукама; другу чине дјелови у којима је евидентан поступак есејизације, што се може генолошки дефинисати као „есејистичка проза“; док трећу групу чине они дјелови који су својом структуром чисто белетристички, захваљујући првенствено пишевом дару и укусу, те се они могу дефинисати као „белетристичка проза“, који обухвата: а) фолклорне и б) наративне облике.

(2019) унио и двије прозе о Насредин-хоци: „Настрадаин хоца и цар“ и „Настрадаин и Соломон“, које су изузетно репрезентативне и за Дучићев наративни корпус и за корпус националне књижевности ове провенцијенције. При томе, по ко зна који пут, ваљало би нагласити значај посљедњих верзија које су приредили: Љубомир Ковачевић (када је у питању Поповићево дјело) и Јован Ердељановић (када је у питању Дучићево дјело). О томе З. Мрваљевић прихватљиво пише:

„Наведени проблеми са којима се Ердељановић суочавао док је књигу уређивао за публикавање, као и прво поглавље које је написао, не умањују значај Дучићевог рада. Напротив, они само наглашавају и потврђују колико је Стеван Дучић, као ‘слабо писмен човек’, уложио труда и са каквим ентузијазмом је радио да би сачувао спомен на начин живота, обичаје и вјеровања племена из којег је потекао. Стога, првенствено захваљујући њему, имамо ову вриједну књигу која садржи бројне информације и податке веома значајне за расвјетљавање етнокултурне прошлости не само црногорског племена Кучи, већ и цјеле Црне Горе“ (Књ. 4, стр. 12).

Паралелно са настајањем огледа „Живот и обичаји племена Куча“ (2019) настајала је веома исцрпна расправа „Народне умотворине као израз црногорског етничког бића и културе“, која је објављена у оквиру научног пројекта — *Парадигме дискурса културе у Црној Гори* (ЦАНУ, Подгорица, 2019, стр. 197–273). Нажалост, З. Мрваљевић није у расправи никакву пажњу посветила фолклористичком опусу С. Дучића, представљеном у прве три књиге *Сабраних дјела*, иако је то била прилика да се о пищевој полиграфији проговори са много ширег — антрополошког, културолошког и компаратистичког аспекта, у односу на друге научне дисциплине, као што су: историја, етнопсихологија, социологија, наука и умјетност.²¹ Двије збирке јуначких народних пјесма С. Дучића веома прикладно се инкорпорирају у контекст будућих збирки, избора и антологија у XX вијеку, с обзиром на броје књиге ове провенцијенције: *Црногорске народне јуначке пјесме* Вукомана Цаковића (Цетиње, 1953), *Епску народну поезију Црне Горе* Вида Латковића

²¹ Сарадници на научном пројекту су: Синиша Јелушић (за област књижевна култура), Чедомир Мирковић (за област праисторија Црне Горе), Абаз Диздаревић (за област цивилизација и њени модели), Луција Ђурашковић (за област историја умјетности), Слободан Јерков (за област проучавања односа културних модела Истока и Запада), Бранислав Митровић и Павле Стаменовић (за област архитектура), Петар Ђуковић (за област историја ликовне умјетности) и Маја Богојевић (за област историја филмске умјетности).

и Јована Чађеновића (Титоград, 1964), *Црногорске епске пјесме разних времена* Радована Зоговића (Титоград, 1970), *Црногорске епске пјесме* Момира М. Марковића (Подгорица, 2015) и тако даље.²²

Црногорским народним пјесмама З. Мрваљевић је посветила у расправи стр. 204–251, црногорским лирским народним пјесмама стр. 215–230, уз напомену да су значајан допринос сакупљању ове врсте пјесама дали: Илија Златичанин (из Подгорице), Мираш Ђукић Васојевић, учитељ Андрија Ј. Мићевић, Владимир Ђ. Милановић, Ристо Поповић, Лука Јововић, Л. С. Врбица и Јован Ф. Иванишевић (стр. 315). Надаље, ауторка се помно бавила *тужбалицама* (стр. 231–237), као и „*народним причама*“ (стр. 237–246), *изрекама и пословицама* (стр. 246–253), *загонеткама* (стр. 253–256), *баснама, народним играма* (256–258), *клетвама и здравицама*. Од посебног су значаја пословице и басне, чије је узорке Дучић нашао у књигама Вука Карацића, Вука Врчевића, Ђура Даничића и многих других.²³

Највише труда уложио је Радомир Прелевић у уређивање Књиге 6 — *Разни списи. Критика о писцу. Био-библиографија. Илустрације* (Подгорица, 2019, стр. 222). Његов задатак био је у толико тежи и сложенији уколико се зна да је критичка литература о писцу више него оскудна, да је управо стога, као главни и одговорни уредник издања морао иницирати писање нових прилога, намјењених објављивању у Књизи 6 (одјелку „Критичари о писцу“). Такви су прилози М. Јеврића, Р. В. Ивановића, Р. Глушице и С. Вулић. Од мојих прилога писаних овом приликом издвојио бих поговор цјелокупном издању — „Истраживачки, сакупљачки и умјетнички допринос Стевана Дучића (Прилог наратологији и генологији)“. Употпуњавању основних црта Дучићевог

²² На стр. 204 поменуте расправе З. Мрваљевић указује на свој вишегодишњи научни пројекат, посвећен сакупљању, избору и проучавању усмених народних умотворина објављиваним у црногорским периодичним издањима (1871–1912). У оквиру поменутог пројекта ауторка је објавила четири књиге грађе која се односи на приче (237), лирске и дјечије пјесме (419), изреке и пословице (преко 2000), клетве (60), игре или забаве (35), загонетке (преко 800), празновјерице (240), којима је додала обухватне предговоре и ауторске коментаре.

²³ Видјети о томе дио монографије *Казалице Стефана Митрова Љубише* (ЦАНУ, Подгорица, 2018), посебно студију „Фолклорни и наративни облици у Причањима Вука Дојчевића“ (стр. 117–152). Од фолклорних облика анализирао сам: мит, легенду, бајку, басну, причу, анегдоту, пословице, загонетке, молитве, благослове, клетве, аманете, уроке, кунидбе, тужбалице, опросте и друге; а од наративних облика: анегдоте, цртице, кратке кратке приче, кратке приче, новеле, приповијетке и повијести. Дучићева монографија садржи прегршт врста и жанрова: пјесме посвећене Кому (циклус садржи 55 пјесама, на стр. 379–415); пословица има 229 (стр. 423–439), 9 прича, 7 басни итд.

стваралачког портрета у великој мјери су помогли: „Биографија“ Р. Прелевића и „Библиографија“ Бранке Г. Драгосавац, илустрације и прилози. Посебну пажњу читалаца благовремено је изазвао Прелевићев фељтон „Вриједни и частан Куч“ објављиван у 9 наставака у дневном подгоричком листу „Дан“ (од 10. III до 18. III 2018) у коме налазимо етимон издања *Сабраних дјела* у шест књига.

Пратимо ли савјесно генерирање поетских идеја у Дучићевом сакупљачком и оригиналном опусу, по Прелевићевим сугестијама, најприје би се требало позабавити Дучићевим оригиналним првинама: „Нешто о Зетској архиепископији“, „Њ. В. Књазу Мирку“, „Писмом војводи Марку Миљанову“ и пјесмом њему посвећеном, који припадају различитим научним и умјетничким врстама и жанровима (од црквене историје до епистографије). Али, осим Прелевићевог „Предговора“, средишњи дио Књиге 6 представља други одјељак — „Критика о писцу“ (стр. 41–231), у коме је објављено седамнаест приказа, чланака, огледа и студија, како оних настајалих у XX вијеку (А. Лаиновића, М. Барјактаровића, Г. Пејановића, Р. Шуковића, Ј. Чађеновића, С. Пилетића и П. Влаховића), тако и оних који су објављени у XXI вијеку (М. Никчевић, Р. Глушица, Р. В. Ивановић, Р. Прелевић и С. Вулић). Посебан допринос тумачењу и разумијевању представљаће будући зборник радова — *Научне и умјетничке вриједности дјела Стевана Дучића* (Подгорица, 2020).²⁴

Прелевићев фељтон: „Стеван Дучић — вијек од смрти етнолога и књижевника“ („Дан“, марта 2018) садржи девет наставака: (1) „Вриједан и частан Куч“, (2) „Сахрањен поред цркве Светога Ђорђа“, (3) „Племи Кучи — живот и обичаји“, (4) „Племи Кучи — грађа за рјечник“, (5) „Историја и машта истовремено“, (6) „Роман ‘Или Куч’ објављен тек у наше време“, (7) „Пјесме нису ничим повријеђене“, (8) „Старе пјесме — лексичко благо“ и (9) „Врсни сакупљач народних приповиједака“. Прелевићев фељтон илустрован је низом фотографија-панорама села Дучића, појединим надгробним споменицима које нам је као драгоцјену рукотворину оставио Дучић — каменорезац, затим свим корицама до тада објављених дјела, као и факсимилом насловне странице пишчеве збирке — *Разне народне приповетке*, занимљиве, између осталог, и по успутно записаној биљешци непознатог аутора.²⁵

²⁴ Неопходно је поменути „Библиографију С. Дучића“ Б. Г. Драгосавац, која је веома исцрпна, персонална и ановативна (садржи преко 70 библиографских јединица).

²⁵ Одмах испод наслова (у акту бр. 237, СКА) записано је руком „Етн. Одбор 24. V 1921. да се породици Дучић изда за све радове поред оних 9.500 дин. још 5000 дин.“

Приређивач Књиге 6 с разлогом тврди да су сва Дучићева дјела, а посебно етнолошка монографија — *Живот и обичаји племена Куча* представљају аутентичан и поуздан извор за даља историјска, научна, културолошка и умјетничка истраживања: „Дучићеви описи одговарају у потпуности предмету о коме је ријеч, а записи народних прича, пјесама и других облика стваралаштва су поуздани. Зато је након појаве ове књиге сваки истраживач прошлости у Кучима, ма из које народне области био, имао одакле да почне и да без бојазни ослони свој рад на ово дјело“ („Дан“, 11. III 2018).

Драгоцјеним, а недовољно познатим и признатим сакупљачким, научним и умјетничким опусом Стеван Милетин Раковић Дучић је, и у квалитативном и у квантитативном посматраном смислу, несумњиво обогатио националну културну, научну и умјетничку баштину низом остварења изузетне вриједности.

Radomir V. IVANOVIĆ

LATEST SCIENTIFIC RESEARCH ON THE COLLECTION AND CREATIVE CONTRIBUTION OF STEVAN DUČIĆ

Summary

The paper deals with the latest scientific research on the work of Stevan Dučić, the famous inhabitant of the prominent Montenegrin tribe Kuči from the end of the 19th century, his collecting, as well as his scientific and creative work. The reason for writing the paper was the publication of the collected works of Stevan Dučić in six books published by the Marko Miljanov Development Fund founded by Kuči. The introductory part has been dedicated to the manuscripts written by Stevan Dučić, which he donated to the Archives of the Serbian Royal Academy (Ethnographic Collection) in Belgrade in 1912. The author, also, describes and analyzes in detail each book of the Collected Works, talking first about the importance of Dučić's collecting work of folk epic poetry, which makes up the first two books of the collected works. The final part of the paper has been focused on the contribution to the collection and publication of folk and original prose of Stevan Dučić' which makes the third and fifth book of collected works and, eventually, about the significant contribution of this author to the study of ethnological and literary themes and issues represented in the fourth and sixth books.

Keywords: Stevan Dučić, collector of national treasures, ethnologist, novelist

Sava ANĐELKOVIĆ

Univerzitet Sorbona

Pariz

POZORIŠTE U CRNOJ GORI

Rad ima za cilj da osvetli početke i vrednosti crnogorskog pozorišta¹. Arheološki nalazi na prostoru Crne Gore ukazuju na postojanje teatra i aktivnosti u njemu u vreme antike i ranog srednjeg veka. O postojanju teatra u poznom srednjem veku, kao i kasnije, ne postoje čvrsti dokazi. Tek od kraja XVII veka arhivski podaci govore o izvođenju liturgijske drame na narodnom jeziku u crkvama i na trgovima gradova crnogorske obale. Svetovna drama, iznikla iz usmenog folklora, kao i institucija pozorišta, utemeljena od strane duhovnih i svetovnih vladara kao autora, razvijala se sa prekidima, usponima i padovima, zbog čestih i brojnih ratova i promenljivih političkih prilika. Pozorište u Crnoj Gori se uvek, poput Feniksa, rađalo iz pepela, u nastojanju da odgovori zahtevima društva i kulturnih potreba građana, i da napreduje istim ritmom kao i drugi balkanski narodi, a danas nastoji da prati tok evropske dramaturgije i da neguje modernu scensku estetiku.

Ključne riječi: antika, srednji vek, liturgijska drama, svetovna drama, "Zetski dom", raspad Jugoslavije, savremeno pozorište

Uvod

Arheološki nalazi na prostoru Crne Gore (države koja je u maju 2006. ponovo našla zasebno mesto na mapi Evrope) ukazuju na postojanje prikazivačkih aktivnosti u vreme antike i ranog srednjeg veka. O delovanju pozorišta u srednjem veku, kao i u periodu humanizma i renesanse ne postoje čvrsti dokazi. Tek od kraja XVII veka arhivski podaci govore o izvođenju liturgijske drame na narodnom jeziku u crkvama i na trgovima gradova crnogorske obale. Svetovna drama, iznikla iz usmenog folklora, kao i institucija

¹ Ovo je duža verzija mog članka "Le théâtre au Monténégro" pisanog za poslednje izdanje popularnog *Enciklopedijskog rečnika (pojmovnika) svetskog teatra* M. Corvina, *Dictionnaire encyclopédique du Théâtre à travers le monde*, Editions Bordas / SEJER, 2008. Članak o crnogorskom teatru je objavljen na stranama 949–950.

pozorišta, utemeljena od strane duhovnih i svetovnih vladara kao autora, razvijala se sa prekidima, usponima i padovima zbog čestih i brojnih ratova i promenljivih političkih prilika. Pozorište se tako uvek, poput Feniksa, rađalo iz pepela, u nastojanju da odgovori zahtevima društva i kulturnih potreba građana, i uspeva da napreduje istim ritmom kao i drugi baklanski narodi, tako da danas prati tok evropske dramaturgije, negujući modernu scensku estetiku.

Na počecima

Nedaleko od Podgorice u III veku je postojao rimski grad Doclea (prema nazivu ilirskog plemena Docleati), koji je pripadao provinciji Praevalis. Na osnovu arheoloških nalaza pretpostavlja se da je tu postojao antički teatar s arenom. Ovde, kao i u Budvi, pronađeni su predmeti koji ukazuju na postojanje prikazivačkih umetnosti: figurina glumca, maske i crteži istih, kao i koštani predmeti sa brojevima reda i sedišta koji su služili kao pozorišne ulaznice.

Možemo pretpostaviti da su se u okrilju katoličke crkve na crnogorskom primorju izvodila sredenjevekovna prikazanja, koja su služila u propagandi vere i razvijanju religioznih osećanja, kao i u hrvatskim gradovima duž Jadrana. Međutim, sačuvani su samo prepisi tekstova, najčešće nepoznatih autora, urađeni kasnije, tako da oni pripadaju baroknom književnom korpusu.

Zakasneli oblik poznorenesansnog pozorišta (pored jedne verzije dubrovačke komedije *Lukrecija iliti Ždero*, anonimnog Kotorana iz 18. veka) ponudio je Marko Martinović (1663–1716), zapovednik brodova, trgovac i pesnik, koji je na italijanskom jeziku ostavio nacrt za pokladne svečanosti na peraškom trgu 3. marta 1715. godine. Osnovu ovog sinopsisa čini priča o dolasku glavnog generala sa pratnjom na trg; u susret im izlazi generalova kći koja mora biti žrtvovana, kao u jednoj starozavetnoj priči (o sudiji Jefti i njegovom zavetu). Uz improvizacije lakrdijaša, Pantalonea, lekara, tu je odsecanje glave volu, ples s mačevima i akrobatske veštine, sve uz učešće muzičara i izvođenja kola "po našem običaju". Do žrtvovanja kćeri ipak ne dolazi, a svečanost se završava vatrometom. Ne postoje podaci da li je ovaj predložak bio izveden, ali je dragocen kao podatak o improvizovanom tetaru i karnevalskim svetkovinama na crnogorskoj obali.

Sakralna drama u Boki Kotorskoj

Zabeleženo je da je u Perastu na procesijama svojevremeno nošena jedina ilustrovana rukopisna knjiga tekstova prikazanja sa kraja XVII veka. Ona nije sačuvana, ali zato postoji prepis jedne drame iz te knjige i koja bi bila najstarije dramsko delo napisano na narodnom jeziku. Reč je o rimovanim stihovima *Prikazanje razgovora Jesusova s učenicima svojijema u vrijeme napokonje večere*, nepoznatog autora iz Perasta u tradiciji srednjekovnog osmeračkog distiha (ima ih 552, tipa AA-BB-CC). Ovde se obrađuje, za žanr prikazanja, retka tema Tajne večere. U ovom prepisu, urađenom pre 1700. godine (postoji i noviji prepis Ivana M. Nenadića iz 1798) ukazuje se na pojedina mesta Novog zaveta, tako da se može verovati da je autor bio teološki pisac. Ovo prikazanje je izvođeno 1778. u crkvi sv. Nikole u Perastu, o čemu svedoči dokument o isplati novca za izradu podijuma, ali i kasnije, 1800. godine, prema dopisanoj belešci u tekstu. (Još je interesantnija činjenica da je ovaj tekst bio izveden, u istoj crkvi, u vreme komunističkog režima, 27. aprila 1975. god.) Na kraju teksta prikazanja postoji skica rasporeda likova Isusa i apostola za stolom. (Čelnu poziciju ima Isus, dok su u luku desno i levo smešteni apostoli. Judino mesto je na levoj strani, i malo dijagonalno, u odnosu na poziciju Isusa.) Kako na ovoj skici ima nekih precrtavanja, ona se može smatrati i prvom scenografskom i rediteljskom beleškom na ovom prostoru.

Tokom čitavog XVIII veka, pred Uskrs, redovno su se izvodili hrvatski komadi o Hristovim mukama, uz manja jezička prilagođenja. Najčešće je bio izvođen *Plać blažene gospe* (često je originalni čakavski stih prilagođavanjem kvaren štokavštinom). Postoje tri prepisa ovog plača, prvi sa početka veka je anonimn, drugi je uradio Marko Balović 1733. god., a treći patricij Nikola Mazarović u drugoj polovini XVIII veka.

U drugoj polovini ovog veka deluje Ivan Antun Nenadić (1723–1784), paroh crkve u Dobroti, koji je pored prevoda *Bogoljubno prikazanje muke Gospodina našega Jezukrsta* sa italijanskog, napisao i originalno dramsko delo *Prikazanje muke Jezusove*. Ono se sastoji od pet činova i urađeno je polimerskim stihom (preovladava osmerac) koji nije uvek rimovan. U komadu nema poštovanja jedinstva mesta (pa ni u okviru jednog čina), dok u jeziku ima dosta lokalizama, turcizama, itaijanizama, kao i formula iz usmene narodne književnosti. Počinje odlukom da se Isus ubije, a završava pijet-skom vizijom Marije sa mrtvim sinom i njegovim učenicima. U duhu ba-

roknog pozorišta, autor insistira na svetlu i zatamnjenju, kao vizuelnim i zvučnim (eho) efektima, dok kod likova insistira na emocionalnim antitezama, na način barokne melodrame.

U Kotoru pod francuskom vlašću (1807–1813), maršal Marmon odobrava gradnju pozorišne zgrade u kojoj će najpre gostovati italijanske i francuske trupe, a potom će se organizovati i izvođenja na narodnom jeziku.

Vladari, utemeljivači svetovne drame

Kao i u obrednim svečanostima drugih balkanskih naroda, tako i u crnogorskim narodnim folklornim igrama, u guslarenju i usmenom narodnom pripovedanju, a naročito u crnogorskim posmrtnim ceremonijama, postoje mnogi dramski i pozorišni elementi. Počeci crnogorske svetovne drame su u narodnom glumovanju (izvođenje zabavnih igara na seoskim skupovima, najčešće o pokladama, i na zimskim poselima). Kod nekih igara uloge se unapred znaju, tekst se improvizuje na određenu temu, ponekad uz kostimiranje učesnika i sa korišćenjem rekvizite. U kontinentalnom delu Crne Gore zabeležena je dijaloška muško-ženska igra sa pevanjem Đer-đidije, a u Boki Kotorskoj igre sa maskama Baba Korizma, Maškare, Đedovi i đedova baba, Svatovi sa mladom.

U XVIII veku jedan anonimni Peraštanin, za ambijentalno izvođenje, koristeći različite izvore, napravio je spoj drame i epa, delo o Kosovskom boju (iz 1389.) *Boj Kneza Lazara i zla svrha Miloša Koviljića i izdajnika Vuka Brankovića i devet braće Jugovića na Kosovu Polju*. Takva dela, sa temom i junacima iz narodne istorije nisu se inače prikazivala na crnogorskoj obali, tako da je postojanje ovog teksta, za koje se ne zna da li je izvedeno, jedna od više neuobičajenih činjenica u istoriji crnogorskog pozorišta.

Zbog stalnih borbi i ratova tokom XIX veka kulturne aktivnosti u Crnoj Gori su bile u drugom planu, tako da se tek od 1880. može govoriti o ustaljenom pozorišnom životu. Crnogorska književnost je imala izrazit dramski potencijal i pre pojave prvih dramskih tekstova. Zanimljivo je da su crnogorski vladari bili utemeljivači crnogorske države, ali i njene dramske literature.

Vladika Petar Petrović Njegoš (1813–1851), istovremeno vrhovna crkvena i državna ličnost za života, a danas najznačajniji autor crnogorske književnosti, na svojim putovanjima po Evropi posećivao je pozorišne predstave. On je autor dva velika dramska speva. Prvi je *Gorski vijenac* (1847), kompleksni romantičarski ep koji počinje kao poetska vizija, nastavlja se kao političko-istorijska drama, prelazi u niz epskih slika iz narodnog života,

a završava se prizorima zasnovanim na paralelizmu istorijskih zbivanja i filozofskih monologa. Crnogorska stvarnost i pitanja koja nameće istorija nalaze odgovore u centralnim likovima, igumana Stefana koji odiše sigurnošću i vladike Danila koji oličava sukobljenost sa stvarnošću, iskušenja i sumnju, što čini dramski pokretač radnje. Za vreme života autora *Gorski vijenac* se nije izvodio; postoji samo dokument o prvoj podeli uloga (verovatno za njegovo javno čitanje) sa kojom je autor bio upoznat, i koji je izložena u cetinjskom muzeju. Članovi jedne đačke družine su 1877. god. izveli samo neke odlomke na sceni Kotorskog pozorišta, dok je 1891. na Cetinju bilo njegovo prvo profesionalno izvođenje. Njegov drugi spev *Lažni car Šćepan Malog* (1851.), se bavi došljakom, stvarnom i misterioznom ličnošću iz crnogorske istorije koji je uspeo da razreši unutrašnje sukobe u Crnoj Gori, utičući tako na njenu istoriju. Mada je ovaj tekst u duhu vladajućeg romantizma, zbog kritičkog stava u slikanju ponašanja pojedinaca i kolektiva, kao i komičnoj dimenziji crnogorske heroike, predstavlja zaokret prema realizmu. Treće Njegoševo delo je filozofski spev o čovekovom poreklu i kosmičkim pitanjima, *Luča mikrokozma* (1845), sa izuzetnim monolozima Boga i Satane. Za razliku od dva prethodna dela, ono je vrlo retko izvođeno.

Knez, potom kralj Nikola Petrović (1842-1921) koji se školovao u Trstu i u liceju "Louis le Grand" u Parizu, i u čije vreme je Crna Gora stekla suverenitet 1878. godine, autor je drama u stihu, *Balkanska carica* i *Knjaz Arvant*, kao i prozne komedije *Kako se ko rodi* (iz 1898.), dok je od njegovog prvenca tragedije *Vukašin*, sačuvana samo jedna scena, štampana 1867. On je inicirao gradnju pozorišta "Zetski dom" u tada najmanjoj evropskoj prestonici Cetinju (5000 stanovnika), a po uzoru na evropske teatre, sa salom od 150 sedista. Pozorište je otvoreno 1888. godine premijerom njegove *Balkanske carice*. Inače, pre nego što je sagrađeno, na Cetinju je u okviru Čitaonice postojalo Dobrovoljno diletantsko društvo koje je, u zgradi današnjeg Fakulteta dramskih umetnosti, početkom 1884., četiri puta izvelo isti tekst. Zanimljivo je da je knjaz Nikola hteo da proveri svoj tekst na sceni, pre nego što ga da u štampu, odakle i više verzija (pored ove kraće, postoji verzija igrana u Podgorici godinu dana kasnije, i definitivna izvedena u Nikšiću, je štampana 1886. god.) Zahvaljujući interesu za dramu *Balkanska carica* vezani su i počeci pozorišne kritike (u listu *Crnogorka*, 1884). Predstave sa repertoara Kraljevskog pozorišta na Cetinju su propraćene zapisima i kritikama u štampi.

U cetinjskom pozorištu u poslednje dve decenije XIX veka stalno su delovala dva amaterska udruženja, Dobrovoljno pozorišno društvo i Društvo Gorski vijenac, a bilo je i čestih gostovanja srpskih pozorišnih društava, dok

je zabeleženo i gostovanje jedne zagrebačke družine početkom novog veka. Angažovali su se i glumci iz drugih sredina koji su igrali glavne uloge i režirali (kao npr. Dimitrije Ginić). Repertoar su činile romantičarske drame iz crnogorske i balkanske istorije, koje su budile nacionalni osećaj, dok se izbor stranih drama prevashodno ograničavo na zabavu, u čemu je prednjačio francuski bulevarski repertoar.

Pozorište u vrtlogu istorije

Dok su u XIX veku nicijatori pozorišnog života bili knjaz i ugledni državni službenici, u XX veku su to radnička i zanatlijska društva. Pozorište Radničkog društva se formira 1904. godine i prerasta u Cetinjsko narodno pozorište, koje dobija državnu subvenciju. Dramaturg Narodnog pozorišta u Beogradu, pisac B. Nušić je uradio elaborat za profesionalizaciju pozorišta i 1908. godine svečano je otvoreno Državno (narodno) pozorište pod upravom Jovana Hajdukovića sa *Balkanskom caricom* (režija Mašo Petrović) koje 1910., prilikom proglašenja knjaževine u kraljevinu, postaje Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište. Do ulaska austrijske vojske 1918. godine izvedeno je više od 100 naslova crnogorskih, srpskih, balkanskih i evropskih autora. Pored ovog teatra, u drugim crnogorskim gradovima su delovale diletantske grupe, najbrojnije u Podgorici i Nikšiću, ali i u Pljevljima i Kotoru. U ovo vreme se javlja i Borislav Minić, prvi crnogorski kritičar koji je formirao sopstvenu pozorišnu estetiku.

Na istoriju crnogorskog pozorišta neprestano je uticala istorija koja se piše velikim slovom i brojni ratovi. U balkanskom ratu protiv Turske, 1912. god. poginula je gotovo polovina glumačkog ansambla Kraljevskog pozorišta, dok je zgrada istog pozorišta tokom Prvog svetskog rata služila kao austrijska konjušnica, da bi pri povlačenju austrijske vojke 1918. god. bila spaljena. Tada je Crna Gora, izgubivši državnost, izgubila i državno pozorište.

Posle I svetskog rata kreće se skoro od početka, 1922. godine, osniva se Cetinjsko pozorišno društvo koje ima manje zahtevni repertoar – komade iz narodnog života, kao i Gradsko pozorište u Nikšiću (1925). U rodno Cetinje, posle završene škole glume u Beogradu, vraća se Vaso Kosić (1899–1957), gde igra i režira; Cetinjsko pozorišno društvo se profesionalizovuje (1931) i postaje Narodno pozorište Zetske banovine, započevši rad pod upravom Mihajla Markovića i izvođenjem *Gorskog vijenca*. Angažuju su glumci i reditelji iz Hrvatske i Srbije i ono sa uspehom radi do početka II svetskog rata.

Vladimir Mijušković je prvi crnogorski autor iz međuratnog perioda čije je delo 1939. godine izvedeno na sceni. Bio je to komad *Moji detići*, koji je potpisao sa rediteljom Jovanom Gecom, i u kojem se na parodičan način govori o vrlinama i manama Crnogoraca. Novim tekstom, *Porodični krug*, on će se oglasiti tek 1960. godine.

U periodu posle II svetskog rata pozorište je bilo vizuelni i zvučni prikaz duha vremena, njegovih društvenih ideala i vrednosti. Socrealizam u crnogorskom teatru za vreme Titove Jugoslavije nije pustio dublje korene jer je period do ideološkog raskida sa Rusijom (1948.) iz koje su dolazile sve ideje bio nedovoljno jak da se ustali socrealistički tretman dramskog teksta ili njegovog scenskog prikaza. Zato su administrativni politički postupci tog vremena uticali na instituciju pozorišta. Odmah posle rata, pored postojećeg Crnogorskog narodnog pozorišta na Cetinju, bila su osnovana profesionalna pozorišta u Kotoru (1948), Nikšiću i Pljevljima (1949) i Titogradu (1953). Pošto je savremena dramska produkcija zaostajala u odnosu na strane tekstove, a kako nije bilo novih komada koji bi se bavili crnogorskom stvarnošću, 1955. godine raspisan je konkurs za dramu iz crnogorskog života i već sledeće je izvedena vodviljska komedija mentaliteta *Snaha je doputovala* o izneverenim očekivanjima roditelja povodom povratka sina sa studija i njegovim izborom devojke. Autor ove rado gledane komedije, koja je tokom sledećih decenija često postavljana na scenu i uvek adaptirana u duhu vremena, bio je glumac Veljko Mandić (1924–1988), koji je i kasnije pisao isključivo komedije (*Istini slično* 1966. god., *Svrake* i *More do koljena*, obe 1970. god.) Pomenuta novosnovana pozorišta u provinciji su kratko trajala, jer su 1958. godine ukinuta sva profesionalna pozorišta, osim podgoričkog, koje preuzima ime Crnogorsko narodno pozorište. O uticaju vlasti na pozorišni repertoar govori i činjenica da su, pedesetih godina, pred samu premijeru skinuti Sartrovi *Nesahranjeni mrtvaci*, tako da je crnogorska publika mogla da ga upozna tek posle deset godina sa komadom *Iza zatvorenih vrata*.

Repertoar 60-ih i 70-ih godina prošlog veka u Crnoj Gori obeležili su strani autori, ali i dramatisacije i adaptacije domaćih autora, kao i izvođenja novih dramskih tekstova Jevrema Brkovića (1933) koji kritički preispituju aktuelnu ideologiju i partizansko nasleđe (*Svečanost se odlaže* 1971. *Rupa na nebu* 1974), Žarka Komanina (1935) koji govori o crnogorskim seljacima i njihovim posleratnim etičkim dilemama. Njegovo *Ljudsko meso – Pelinovo* (1972) ima temu bratoubistvo radi društvenih ciljeva, dok je u *Ognjištu* (1973) predstavljena je tragedija jedne porodice, postavljanjem pitanja da li telo poginulog četnicima može biti preneto na seosko groblje, pored tela

njegovog brata poginulog u patrizanima i Vaska Ivanovića (1928–1999) *Spasitelj* (1979) o varljivosti partizanskih etičkih principa.

Početak 80-ih godina obeležen je izvođenjem drame Veljka Radovića (1940), *Rat i mir u Grudi*, 1980) koji se i ranije oglašavao kvalitetnim tekstovima o crnogorskoj ruranoj problematici *Jakov grli trnje* (1967) i *Medalja* (1975) o naravi i mentalitetu crnogorskih seljaka (prilikom povratka njihovog zemljaka boksera, nosioca zlatne olimpijske medalje). Javljaju se dva nova dramska dela autora Ljubomir Đurković (1952.), *Pisac porodične istorije* 1980., koji se bavi periodom Informbiroa i članovima građanske porodice kao gubitnicima i Stevan Koprivica (1959) sa komedijom o izboru najbolje Crnogorke 1907. godine na dvoru knjaza Nikole *Dugo putovanje u Jevropu* (1987).

Raspad Jugoslavije, rat u Hrvatskoj i Bosni, avionski napadi NATO snaga u Crnoj Gori, događaji kao ironija sudbine crnogorskih građana, socijalni milje izgubljenih sistema vrednosti, kao i rasep građanske porodice, registruju se u dramama Igora Bojovića (1969) *Happy end* 1996. i Lj. Đurkovića *Otpad*, 2002. Oba autora demaskiraju stvarnost, ne izbegavajući angažovanost. Dramski pisac i reditelj Radmila Vojvodić (1961) pokreće pitanje nacionalne istorije i politike u *Princezi Kseniji od Crne Gore* 1994 i *Montenegrinima* 98. Baveći se bavi skrivenom stranom crnogorske istorije, emigracijom kraljevske porodice i intelektualaca, sa referencama na savremena društvena zbivanja. Bez ovakvo angažovanog preispitivanja prošlosti, S. Koprivica u crnogorskim mitovima i legendama nalazi teme za ljubavne melodrame sa elementima tragičnog: *Bokeški D-mol* i *Tre sorele* (obe iz 2000), *Innominato* (2002). U vreme kada je put ka nezavisnosti Crne Gore izvestan, Vojvodićeva piše i izvodi dramu *Montenegro bues* (200.) koja se bavi vremenom tranzicije u crnogorskom društvu.

Na Cetinju, gde se u kraljevskom pozorištu još uvek igraju predstave, 1995. formirana je prva klasa studenata glume, potom i režije. U Podgorici deluju dva pozorišta, Nacionalno (CNP) sa dve scene u novoj zgradi, koje neguje domaću dramaturgiju i prati repertoarska kretanja u evropskoj drami i gostuje u inostranstvu, i Gradsko pozorište, ranije dečje (osnovano 1951), sa repertoarom predstava za mlađu i za stariju publiku.

Reditelji koji su izgradili sopstvenu estetiku u radu na domaćoj i stranoj drami bili su Nikola Vavić, Blagota Eraković i Branislav Mićunović.

Kritičar koji je prvi uneo strožije kriterije pri ocenjivanju pozorišne produkcije bio je Milorad Stojović, a slede ga Sreten Perović, Svetozar Piletić, kao i Bašša Brković i Nataša Nelević.

Najviše glumačkih nagrada su dobili Dragica Tomas, Branislav Vuković, Branimir Popović, Varja Đukić i Srđan Grahovac.

Tokom leta na crnogorskoj obali održavaju se festivali koji imaju sopstvenu dramsku produkciju, u Baru i Budvi (pod nazivom Grad teatar), dok je u Kotoru festival dečijih pozorišta, pored festivala Teuta (novi antički teatar), a u Nikšiću međunarodni festival glumca.

Literatura:

Andelković, Sava: "Le dualisme dans *La Lumière du microcosme* du prince-évêque et poète P.P. Njegoš", *Slavica occitania - Bogomiles, patarins et cathares*, 2003.

Antonović, Darko: *Kotorsko pozorište u XIX veku*, Podgorica, 1998.

Banac, Ivo, Novak S. Prospero, Sbutega Branko: *Stara književnost Boke*, Zagreb 1993.

Čubelić, Tvrтко: *Usmena narodna retorika i teatrologija*, Zagreb, 1970.

Đurković, Ljubomir: "Crnogorsko pozorište u XX vijeku", *Gest 6*, Podgorica, 2001.

Đurović, Ratko: "Građa za enciklopedijske članke o Crnoj Gori i Crnogorcima", *Stvaranje*, Titograd, 1980.

Kostić, Lazo: "Narodno glumovanje", *Glasnik Zemaljskog muzeja V*, Sarajevo, 1893.

Pantić, Miroslav: *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, Beograd, 1990.

Radojević, Milovan: *Kritika i crnogorsko narodno pozorište I i II*, Podgorica 2001. et 2004.

Rotković, Radoslav, *Oblici i dometi bokokotorskih prikazanja*, Podgorica, 2000.

Rovinski, Pavel Apolonović: *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Cetinje, 1994.

Sava ANDELKOVIC

LE THÉÂTRE DE MONTENEGRO

Résumé:

Le travail a pour but de mettre en lumière les débuts et les valeurs de théâtre de Monténégro. Des découvertes archéologiques sur le territoire du Monténégro attestent l'existence d'un théâtre dès l'Antiquité et le haut Moyen Âge. Il n'existe en revanche pas de preuves solides pour le Moyen Âge plus tardif. Les archives les plus anciennes mentionnant la représentation de drames liturgiques en langue populaire, dans des églises et sur les places de villes de la côte monténégrine, datent de la fin du 17ème siècle. Le drame profane, issu du folklore oral, et l'institution théâtrale, fondée par les souverains religieux et laïcs (eux-mêmes auteurs) se sont

développés par à-coups, avec des hauts et des bas, à cause des guerres fréquentes et des circonstances politiques changeantes. Tel un phénix, le théâtre renaît toujours de ses cendres, cherchant à répondre aux attentes et aux besoins culturels de la société, et à avancer au même rythme que les autres peuples des Balkans ; aujourd'hui c'est la dramaturgie européenne dont il suit le cours et l'esthétique scénique moderne qu'il cultive.

Mots-clé: Antiquité, Moyen Age, drame liturgique, drame profane, "Zetski dom", éclatement de la Yougoslavie, théâtre contemporain

Sava ANDZELKOVIC

THEATER IN MONTENEGRO

Summary

The paper aims to highlight the beginnings and values of the Montenegrin theater. Archaeological finds in Montenegro indicate the existence of theater and activities in it during antiquity and the early Middle Ages. There is no solid evidence for the existence of theater in the late Middle Ages, as well as later. Only since the end of the 17th century, did archival data speak of the performance of liturgical drama in the vernacular in the churches and squares of the cities of the Montenegrin coast. Secular drama, which emerged from oral folklore, as well as the institution of theater, founded by spiritual and secular rulers as authors, developed with interruptions, ups and downs, due to frequent and numerous wars and changing political circumstances. Theater in Montenegro has always, like Phoenix, been born from the ashes, to meet the demands of society and the cultural needs of citizens, and to progress at the same pace as other Balkan nations, and today seeks to follow the European dramaturgy and nurture aesthetics of contemporary stage.

Keywords: Antiquities, Middle Ages, liturgical drama, secular drama, "Zeta House", the disintegration of Yugoslavia, contemporary theater

Луси КАРАНИКОЛОВА-ЧОЧОРОВСКА

Филолошки факултет

Универзитет „Гоце Делчев“ Штип

ЗА НЕКОИ ОДЛИКИ НА ЖЕНСКИОТ СТЕНОГРАМАТСКИ ГОВОР ВО РОМАНОТ „ПИРЕЈ“ ОД ПЕТРЕ М. АНДРЕЕВСКИ

Детаљот, како единица на наративното писмо е мој долгогодишен научен љубимец. Нему му го посветив моето научно првенче, магистерската теза, што ја одбранив уште во 1998 година. Во оваа прилика, се задржувам на т.н. категорија „вербален“ детаљ во романот „Пиреј“ од Петре М. Андреевски., така што ќе се третира само мал аспект од огромниот корпус „вербални“ детали во стенограмата на Велика, хероината на овој веќе класичен роман од современата македонска литература.

Вниманието го задржувам на три вида „вербален“ детаљ: сентенците, народните верувања и соништата од стенограмата на Велика, кои имаат индициски карактеристики.

Целта е да се укаже уште еднаш и, по којзнае кој пат на богатиот вокабулар на извонредниот Петре М. Андреевски, како и на моќта на неговото наративно писмо и од гледна точка на неговото значење, сега преку елементите што се присушти (својствени) на народната традиција.

Клучни зборови: „вербален“ детаљ, стенограматски говор, сентенца, народно верување, соништа

1. За „Пирејот“ и детаљот

Масовниот македонски читател со романот „Пиреј“ од Петре М. Андреевски се сретнува уште во својата адолесцентна возраст. И никој не останува рамнодушен заради многу нешта. Заради „откровението“ на големата метафора на пирејот, заради сообразноста со колективна-

та трагедија на едно време, сепак, не толку далечно, заради интензитетот на емоциите и сочувството по однос на човековата болка, страдање и стаменост. Седно. Впрочем, за многукратната впечатливост и значење на ова репрезентативно четиво од современата македонска литература многу се рече и уште повеќе се напиша.

Се кажуваше и пишуваше и за уникатниот карактер на нарацијата, за карактеристичното „(...) линеарно сиже од паралелен тип“ (Вангелов, 1980:296), за неприкосновената лексика на единствениот Петре М. Андреевски. А за тоа, за леснопроодниот вокабулар и блискиот до народскиот, ординарен, а сепак, толку семантички густ и ефектен наративен говор и не треба којзнае што да му се предочи дури и на неопитниот читател. Па и на оној од ова „дваесет и првовековно“, „електронско“ време. Зашто имено, таквиот манир на кажување и прекажување, кој иако по својот квалитет ги надминува приказните што навечер ни ги раскажуваа нашите баби и дедовци и мајки и татковци наликува токму на нив. И близок ни е, познат ни е. Домашен, македонски...

Тогаш, што уште останува како провокација по однос на овој роман, кој удобно и на видно место е „сместен“ во нашите куќни библиотеки?...Одговорот е прост! За големото дело и големите луѓе секогаш има што да се каже.

Интересот на оваа статија е насочен кон детаљот. Кон детаљот во „Пиреј“, кој при сè што ги носи сите белези, типични за овој маркантен ентитет на реалистичното писмо, сепак е себесвојствен и мошне редок.

Зборот детаљ има француско потекло (од detail) и значи дребулија, подробност и составен дел од поголема целина. (Миќуновиќ, 1990:157).

Како литерарен ентитет, детаљот е легитимен и најрепрезентативен елемент на описот, можеби затоа што е најпрепознатлив. Тој е одговорен за предизвикување „референцијална илузија“ (впечаток на стварност). Како составка на описот, детаљот е подложен на повторливост во ист или различен описен контекст. Впрочем, тој „(...) не е ништо друго туку основна стратегија (и реторски интерес) на дискурсот наречен опис. Од една семантичка и реторичка гледна точка, описот може да се дефинира како дискурс во кој тема стануваат синегдохите: ориентацијата кон детаљот е синегдотска операција (...) Со самото тоа што се ориентира како дел од целината, таа функционира како еден вид ексклузивна, истакната наративна придавка по однос на целината која ја заменува: таа истакнува едно својство на целината“ (Андоновски, 1997:122)

2. „Вербалниот“ детаљ и стенограматскиот говор

Раскошниот лексички арсенал на романот „Пиреј“ од Петре М. Андреевски допушта во него да се конституира категоријата „вербален“ детаљ.

Суштински белег на „вербалниот“ детаљ е неговата ориентација кон цитирање извори. Тој може да егзистира и да биде функционален во дискурс што се реализира преку стенограматскиот говор. Стенограмата пак, е склона кон пренесување на говорот во изворна форма, т.е. негово цитирање на начин на каков што бил кажан во реалноста (референцијална цитатност) (Рајфатер:1996). Таква е улогата и на менталограмата: таа е ориентирана кон цитирање на мислите на ликот.

Обилната продукција на „вербалниот“ детаљ во „Пиреј“ е резултат на карактерот на нарацијата: романот има двајца наратори-Велика и Јон, чии стенограми се цитирани од Дуко Вендија, раскажувачот на нивните судбини. Тој раскажува во нивно име и пред нивниот син Роден Мегленоски: „Ќе ти кажам, рече Дуко Вендија, ама ќе ти кажам како што ми кажуваше мајка ти, Велика, и како што ми кажуваше татко ти, Јон, и како што ми се кажуваше мене“ (Андреевски, 1990:14). Заправо, тој прекажува незасведочени настани, пренесени од друг, или: прекажува Дуко Вендија, а всушност кажуваат Велика и Јон.

2.1. Идеалната природа на „вербалниот“ детаљ

Што е тоа што „вербалниот“ го одликува и разликува од детаљот, воопшто?

„Вербалниот“ детаљ во стенограматскиот говор на романот „Пиреј“ од Петре М. Андреевски има идеална природа. Тој, според Рајфатер е неприкосновен „знак на фикционалноста“ (Рајфатер, 1996:18), по таков начин што е задолжен за симулација на впечаток на стварност во текстот на фикцијата.

Ако се согласиме со овој и со ставот на Ролан Барт кој конституира категорија „непотребен детаљ“ (Barthes, 1984), чија тенденција е да предизвика „реален ефект“, тогаш не сме далеку од вистината дека литературната подробност во текстот на фикцијата имплицира предметност. Се разбира, станува збор за фиктивна предметност, за референцијална илузија или предметност од таков тип која, преку менталната визуелизација на рецепиентот реферира кон конкретен или веројатен објект

од надворешната стварност. Детаљот кој имплицира конкретност, материјалност и перцептибилност го нарекуваме „материјален“.

„Вербалниот“ детаљ подразбира апстрактност и идеалност. Тој содржи идеја за предметот на којшто се однесува. Трансформирањето на стварноста во фикција која потоа повторно е предизвикана во текстот преку зборови, преку кажување или прекажување, не претставува деструкција туку „(...) преобликување на содржините примени од „септилната стварност“ (и) транспонирани во „имагинарна стварност“. Во таа смисла, градењето на „вербалните објекти“ не може да се оддели од восприемањето на „емпириските објекти““ (Мушиќ, 1988:54). Оттука, легитимна е констатацијата дека и „вербалниот“ детаљ би функционирал како „знак на фикционалност“. „Реалниот ефект“ што тој го предизвикува во текстот (кој никогаш „не заборава“ дека е фикција) го „внесува“ со зборови, со идејата што зборовите ја носат со себе. Тоа веќе значи дека, „вербалниот“ детаљ не се однесува на конкретен предмет од стварноста туку предметот „влегува“ во текстот по пат на цитиран збор. Дополнителен „напор“ во тој процес на перцепција на „вербалниот“ детаљ претставува илузијата за предметот што е предизвикана преку зборуван збор, преку раскажан или прекажан збор. Теоретски, станува збор за мошне сложена постапка на „опредметување“ на зборот во текст во кој две раскажувања се раскажани од еден раскажувач. Во таквата „двојна“ нарација, во тие нарации во нарација, на зборот, сепак, смисла му дава умешноста на неговиот создавач и, најпосле, опитноста на неговиот рецепиент. И конечно, сè е толку едноставно: лесно се чита, брзо се сфаќа и-никогаш не се заборава!

3. Женската стенограма

По својот наративен квалитет, двете паралелни сижера во романот „Пиреј“, она на Јон и тоа на Велика се исти. Веројатно и по квантитет не се разликуваат многу. Третманот само на женската стенограма го правиме од проста причина што тука можат да се препознаат повеќе видови „вербален“ детаљ, а и такви примероци кои инаку не се сретнуваат во наративната линија на Јона. Имајќи предвид дека стенограмата на Велика се одликува и со повисок набој на емотивност, природно е што кон неа и читателот покажува поголем афинитет. Освен тоа, и за нас таа е поинспиративна и попровокативна за анализа.

Според предметот на оваа статија, правиме осврт на оние „вербални“ детали од стенограматскиот говор на Велика Мегленоска што

имаат латентна тенденција да го доловат народниот говор, кој е иманентен белег на раскажувачкото писмо на Петре М. Андреевски. Овде, во овој корпус детали влегуваат: сентенците, народните верувања и соништата, кои ги третираме како „вербални“ детали.

3.1. Сентенците како „вербални“ детали

Изобилството од сентенци и во двете стенограми на романот, отвора можност ним да им се пристапи како на засебен подвид на „вербалниот“ детаљ. Заправо, контституирањето на детаљот-сентенца претставува своевиден куриозитет во анализата на стенограматскиот говор во „Пиреј“. Тој, освен што се одликува и разликува од другите видови подробности според својата вербална специфичност, уникатен е и според задолжителното имплицитно означено, кое секогаш подразбира идеолошка категорија.* Таа пак, од своја страна е лесно препознатлива, во најмала рака за опитниот читател, зашто се потпира на традицијата и, се разбира, на емпиријата.

Овој и деталите-народни верувања имаат функција да го презентираат колективното искуство и длабоката народна мудрост. Или: тие се вербална манифестација на идеолошкиот код на романот. Пописот на деталите-сентенци (од двете наративни линии) става на показ една, не мала збирка од мудрости, кои честопати ги надминуваат локалните интереси и искуства на еден етнос, за да добијат универзални димензии.

Деталите-сентенци ги квалификува уште еден ексклузивитет: тие, речиси без исклучок му се доверени на Лазор Ночески, селанецот и голем мудрец, чиј идиолект станува забележителен и препознатлив токму по нив. Ги наведуваме сите сентенци во романот, а не само оние од стенограмата на Велика:

* Имајќи предвид дека „вербалниот“ детаљ го третираме како знак, а со цел да се потенцира „идеалната“ природа на првиот, тогаш, семантичката тријада на детаљот – сентенца, па и оној на детаљот – народно верување ќе биде таква што нивниот референт е идеолошка категорија (=народна мудрост).

Во оваа смисла, од особено значење е веројатноста, односно веродостојноста на овие две подробности. Впрочем, „референтноста“, или она што тие го означуваат се прифаќа како нешто блиско и познато, или: за имплицираното во нив значење постои веројатност дека се случило или доживеало, зашто се дел од колективното народно искуство. Притоа, тие се веродостојни, или повеќе од веројатни, ако за никој друг, тогаш барем за Македонците.

„Ако не каснеш црешна, барај слива петровка, ако не досегнеш јаготка – барај јаболко или оскорушка, ако не го зафтасаш и тоа, ти остануваат само шипинки и глогинки“ (33)**;

„За добро треба да си подготвен, вели Лазор Ночески, ама и за лошо треба да си подготвен“ (35);

„Помогни си прво сам за да ти помогне и господ-вели Лазор Ночески“ (46);

„И смртта наша на нашиот роден крај се потпира – би рекол Лазор Ночески, а ние на смртта секој ден ѝ се доближуваме“ (75);

„Животот е една голема угорница, а уште поголема удолница по која трчае. Цел живот трчае за да го откриеме нејзиниот крај, нејзиниот гансер. Кај што ќе заврши нашето тркалање. Нашето постојано паѓање“ (75,76);

„Некогаш не те сака и господ – би рекол Лазор Ночески, или намерно те остава да се мачиш“ (76);

„Луѓето се исти (...) ама умот не е ист во луѓето“ (81);

„Лошото време го прават лошите луѓе, велеше Лазор Ночески, и нема лошо време што е подалеку од луѓето“ (93);

„Човекот најмногу не верува кога се сомнева во себе“ (99);

„Кога човек се плаши од пушка, вели Лазор Ночески, тогаш пушката повеќе пука. А и да пука, ја ќе те погоди, ја – не“ (104);

„Стравот е страшен, белеше Лазор Ночески, само за оние што му се плашат“ (104);

„Болеста доаѓа само од водата и од лебот, вели Лазор Ночески. Болеста е голема кога имаш леб, вели, и болеста е уште поголема кога немаш леб“ (106);

„Кај што има чад има и оган, вели Лазор Ночески, не дојдоа доктурите за здраво-живо“ (122);

„Од болест не се бега, вели, и од смртта не се бега. Секој си ја носи набашка, со себеси, вели“ (124);

„Жална мајка и на мртво дете се радува – велеше Лазор Ночески“ (129);

„Сиромавиот никаде нема роднини, велеше Лазор Ночески“ (130);

„За криви колца не треба прав пат, велеше Лазор Ночески“ (131);

** За цитатите од романот „Пиреј“ од Петре М. Андреевски, што ги пренесуваат сентенците, народните верувања и сонштата, во загради го наведуваме само бројот на страницата, според изданието: Андреевски Петре М, „Пиреј“, „Македонска книга“, Скопје, 1990.

„Нам на селаните, среќата ни е променлива, а несреќата постојана, велеше Лазор Ночески“ (133);

„Пријателот ти е роднина што самиот си го одбираш – велеше Лазор Ночески“ (135);

„Лазор Ночески велеше дека само од многу ум луѓето се збудалуваат. Кога на големиот ум ќе му стане тесно во главата“ (143);

„Овца што не може да си го носи руното, ни овцата е овца, ни руното е руно“ (203);

„Сите грешки и неправди гробот ги исправува, велеше Лазор Ночески“ (215);

„Сè треба од овдека да почне, од кај нас и од нас да почне, се сеќавам на Лазор Ночески, а еве кај нас сè се завршува. Уште непочнато завршува. Од цел свет бесот кај нас завршува“ (231);

„Не старее џамот, вела, сè друго старее, си спомнувам на зборовите на Лазор Ночески“ (245);

„Најтешко ни е нешто да почнеме, велеше Лазор Ночески, а многу полесно да го завршиме“ (280);

Скриената семантика на деталите-сентенци е нивна *differentia specifica* по однос на другите видови „вербален“ детаљ. Тие се восприемаат како своевиден „текст во текстот“. Заправо, тие се типичен мини жанр кој егзистира во дескриптивна форма, а чие што значење се развондува, односно се наротивизира така што, природно партиципира и во непосредниот и во контекстот на романот во целост.

И најпосле, деталите-сентенци ја подразбираат длабоката народна мудрост и искуство, но нивната веродостојност ја верификува идеолошкиот код, т.е. јавното мислење. Зашто имено, секогаш кога нараторот го цитира Лазор Ночески, се цитира негова изрека што соодветствува на настанот за кој се раскажува.

3.2. Народните верувања како „вербални“ детали

Деталите-народни верувања, при сè што мошне многу наликуваат на деталите-сентенци, сепак, суштински се разликуваат од нив. Карактеристичното за сентенците имплицитно означено овде отсуствува, од проста причина што тоа е дадено во експлицитна форма, преку последичната составка на народното верување. Значи, за народните верувања својствено е своевидното „нарушување“ на компактоста на семантичката тријада

Најпосле, според логиката на нештата, причината мора да има и последица, т.е. ако нешто е така тоа мора заради нешто да е токму така:

„Кој се моча в река ќе му умре мајката (...) Кога чувме дека умрела, се сетивме за мочањето во јазот“ (19, 20);

Во третманот на народните верувања како „вербални“ детали забележителна е своевидната, така да ја наречеме-продолжителност на последицата. Имено, последичниот дел е природно интегриран во верувањето како негов втор член. Но, и покрај тоа, во стилот на типичното за нарацијата повторување, тоа пак ќе се повтори со уште едно појаснување: „ете што било играњето на окото“, или што било „мочањето во јазот“.

Ја наведуваме збирката народни верувања како „вербални“ детали што егзистираат во стенограмите на двајцата наратори во романот и тоа со нивната причинска и последична составка:

„Мајка пак, жалната, умре млада. Ја фати некое чудно болешипште, ѝ се поду кожата, отече, целата се набабури. Ние бевме уште мали со Мирчета, не знам колкави бевме, леба ми, јас имав единаесет, дванаесет години, а Мирче беше помал. Една ноќ се мочавме во јазот, и некој ни рече: *‘Кој се моча в река ќе му умре мајката’* (...) Мене не ми треба болен човек дома, беше му рекол на вујка, и ја остави мајка. После си умре жената таму. *Кога чувме дека умрела, се сетивме за мочањето во јазот*“ (19,20). (курз. Л.К.Ч.). Причинскиот дел од народното верување е содржан во фразата: „Кој се моча в река ќе му умре мајката“, а последичниот: „Кога чувме дека умрела, се сетивме за мочањето во јазот“. Инаку, референцијалниот аспект на ова народно верување е содржано во сознанието дека обичниот човек, народот, нема начин за егзактно и точно толкување на појавите околу себе, така што прибегнува кон суеверие, кое кај Андреевски не е подложено на дидактичка осуда, ами само „симпатично“ е вметнато во ткивото на романот.

Исто така, каузално, се однесува и „портретистичкиот“ детаљ од стенограмата на Велика кога таа го опишува Јона: „*Е носот му беше малку прчест, а сум чула дека луѓето со таков нос се многу лоши, наврапити, живци*“ (27) – причинска составка на народното верување, односно контекстот од кој тој произлегува и: „*Еве, си реков, Велико, пак ти не верувај дека луѓето со прчест нос не се лоши*“ – како негова последична реализација (252). (курз. Л.К.Ч.).

Со каузална функционалност се одликува и детаљот народно верување дека, ако на човека му игра окото, тогаш ќе се случи нешто лошо: „И еден ден, црн ден за мене, го заповедав Ангелета да ги истера

кравата и магарето удолу, покрај реката (...) *А мене ми игра окото*“ (67) – причинска составка, и: „Мене слана ме попари (...) *Ете што било играњето на окото*“ – последична составка (69). (курз. Л.К.Ч.).

Велика ќе се повика на народното верување „Кога ќе се роди женско и стреите плачат“ (272), што е се чини, до ден денеска често цитирано од нашиот народ. Оваа фраза е последична составка на контекстот од кој произлегува: Велика трпеливо и молчаливо ги поднесува желбите и потребите на „излошениот“ Јон, кога тој е веќе вратен од војна.

Во рамките на корпусот детали – народни верувања (кои исто како и сентенците, во романот „Пиреј“ претставуваат засебен подвид на „вербалниот“ детаљ) izdelуваме две одделни групи: „вербални“ детали – народни обичаи и „вербални“ детали – суеверија. На нив им пристапуваме како на варијанти по однос на народните верувања. За овој тип нарративни ентитети, Венко Андоновски вели дека претставуваат „готови елементи на стварност“ во текстот, на кои не им е потребен тест на веродостојност. (Андоновски, 1997: 388) Ним не им е потребна заверка од стварноста зашто се вкоренети во колективното искуство на народот и како такви се „однапред вистинити“.

Интересен примерок на народен обичај бележиме во последната глава од романот, кога Уља, ја трвата на Велика, го поплукува новороденчето Роден: „И: плук, плук, да не те урочам и да не те наставам, слушам како му вели на детето и го поплукува на обравчињата. После си поплукува и под ноктите свои. И го остава јагнето до мене“ (288).

Народните суеверија пак, ги има во неколку примероци во романов. Еден „вербален“ детаљ – суеверие наоѓаме во обидот на Велика да стави „граница“ на умирањата, по смртта на двете деца, Ангеле и Роса: „Си мислам што да направам, а морам нешто да направам: да скинам, да растурам, да ставам граница со смртта. И земам го растурам разбојот. Имав еден ложник клаено за ткаење, ама одам ја кинам основата, ги истргнувам повраталките, го вадам кросното, фрлам чкрипци, ништи, малки и брдила, ги урнувам демите, ги клоцам подношките, сè“ (93).

Поттикнати од неопходноста да им се спротивстават на болестите, селаните се поведуваат на суеверија: „После правиме амајлии за гуша. Збираме од трњето волна и ќе усучиме конче за околу вратот. За амајлиите. И што не зашивме во тие амајлии? Козина од мечка, мечка страв – мене не страв, нокти од штрк, корупка од желка, пепел од дрен. И жените, наопаку ги препашуваме скутините, наопаку ги врзуваме шамиите. И сè наопаку пак ни излегува. Болеста силна, ништо не ја

запира. Си зема луѓе, си го плеви народот, го треби. Кај ќе досегне, го ништи, не пребира“ (144).

И уште едно народно суеверие, поврзано со „главниот лик“ во дискурсот на верувањата – Маса Ќулумоска. Од гледна точка на логиката на текстот, неопходно е нејзиното „присуство“ во него, исто како што е неопходно и она на мудрецот Лазор Ночески. Имено, токму Маса Ќулумоска ќе се обидува, некогаш успешно, почесто неуспешно, со помош на суеверија да му помогне на страдниот народ во селото. Нејзините „марифети“ за тој страдалнички свет се безмалку закон. Неприкосновени и на нив никој не се спротивставува. Тие се негова аксиома:

„Маса Ќулумоска вели дека за голема болест треба голема смрдеа. Нешто што ќе се извиши над куќите, што ќе помине низ сите јалици, и што ќе заврти и околу селото. Набројуваат луѓето запалени треви, крпи, измети и везани лути пиперки. Некој спомна дека некогаш, пред илјада години за таква болест гореле кучиња. Никаква болест не можела да опстои среде смрдеата од запалени кучиња. И луѓето рекоа: да се обидеме и така“ (144).

Технички, вербалните детали - сентенци и народно верување, како и неговите две варијанти – обичаите и суеверието, имаат еден заеднички именител што како иманентен белег ги одликува и разликува од другите детали.

Имено, сложената морфологија на детаљот-сентенца и детаљот-народно верување ни дава за право нив да ги третираме и како ентитети во експанзија.

Станува збор за постапка која не ѝ е туѓа на литературната практика (ја применува и Хомер, кога на пример, говори за ковањето на штитот на Ахил: тогаш од детаљот-штит се развива сижето), а на која се наидува и во „Пиреј“. Критиката одамна го препозна овој феномен и кај Петре М. Андреевски за повторно и тогаш, заслугата да ѝ се припише на „чудесноста во функционирањето на јазикот на раскажувачите“. (Мицковиќ, 1990: 70) Имено: „Смислата на раскажувањето се гради низ деталите (...) на кои им посветува, понекогаш речиси цела една мала студија, потоа деталите окрупнуваат во сцени, кои, по принцип на движење кон кулминативни моменти, од глава во глава, се унапредуваат кон разврската, трагична, секако“. (Мицковиќ, 1990: 70)

Постапката на окрупнување на детаљот, односно „вербалниот“ детаљ во сцена ја нарекуваме метастазирање. Во таков случај зборуваме за т.н. „метастазиран“ детаљ. „Метастазирањето“ на „вербалниот“ детаљ во „Пиреј“ е најзабележително кај видовите сентенца и народно

верување. Експанзијата кај сентенците се случува преку имплицитната семантика, која не само што мигрира кон покрупните ентитети на раскажувањето ами е способна и да се универзализира. И народното верување ја има оваа привилегија на наративно „растење“. Впрочем, веќе се кажа, откако тоа ќе биде „цитирано“, набрзо следува дополнителното појаснување што не е ништо друго освен „окрупнета сцена“.

3.3. „Вербалниот“ детаљ на сонот

Во романот „Пиреј“ од Петре М. Андреевски, го изделуваме и т.н. детаљ на сонот, што претставува посебен подвид на „вербалниот“ детаљ, кој е препознатлив повеќе во стенограмата на Велика, а помалку во онаа на Јон.

Детаљот на сонот покажува сродност со деталите – сентенци и деталите – народни верувања. Таа сродност, односно блискост е на планот не верификувањето на веродостојноста (и детаљот на сонот функционира како дискурс во дискурс), која се потврдува интратекстуално, а не по однос на историскиот, односно идеолошкиот код. Според тоа, и оваа подробност има каузален карактер, која, како што истакнува Венко Андоновски „(...) функционира како дискурс кој ја верификува стварноста на она што подоцна ќе се случи“. (Андоновски, 1997: 386). Детаљот на сонот меѓутоа, поседува и таков капацитет што учествува во она што го нарекуваме глобална структура на романот. Тоа всушност значи дека, тој има ретка способност на примероците од својата класа да се развие, да метастазира во сиже, кое повторно може да се сведе на детаљ.

Значењето или симболиката на сонот се покажува како мошне битен фактор во општиот, наративен тек на текстот. Таа има таква природа што без исклучок, добива „стварносна“ реализација (=реализација во текстуалната „стварност“). Третманот на сонот како знак пак, подразбира ознака, како причина и означено, како последица, предадено преку толкувањето на симболиката на сонот, односно негово „остварување“ во рамките на „стварноста“ на текстот. Референтот на сонот е интратекстуална категорија.

Соништата во романот „Пиреј“ од Петре М. Андреевски се издвојуваат според својата импресивност, како „текст во текст“ (во нашата анализа детаљ, односно „крупен“ детаљ), чија рецепција се сведува на своевидна предопределеност на судбината.

Така, Велика, после првата средба со Јон ќе го сонува сонот за војникот, што, како што ќе покаже експлицитно означеното (т.е.натамошниот „развој на приказната“) претставува асоцијација на нејзиниот животен сопатник: „Треба само под перница да се клае чешел, огледалце и украдена пченица од жена што се враќа од црква. Е клаваа сите, па и јас кладов. И за големо чудење не го сонив Јона, туку некој непознат човек, непознат војник. Гледав само војски, војски, колони восјки гледав, забрзани кон некаде. Главите им се покриени со железо, со некакви шлемови што им светкаат ко тикви – видимки, ко црпки. Одат и очи не можеш да им видиш. А лицето без очи не го познаваш, не знаеш што ти мисли. Јас одам кај нив, им мавтам со рака, а тие само одат и не се обзираат. Им го гледам само тилот. Ама одејќи така, еден од крајот на редот се сопна и, паѓајќи ме погледна право в очи. Ме погледна, се насмевна и со смеење се исправи. Сигурно со себе си се смееше војникот од сонот. А еве Јон не е војник, и сè било мижи да те лажам, ветер во вреќа биле соништата (...) Еве со Јон си дадовме збор, а Јон не е војник. Така си мислев, ама не било така“ (28,29).

Воопшто не се отргнуваме од впечатокот за „вербалниот“ карактер на овој „крупен“ детаљ на сонот – овој сон (и сите други) ги „раскажува“ Велика, така што личниот печат е она што е перманентно и латентно присутен во дискурсот.

Семантички е особено моќен сонот за големата вода, чија последична составка се однесува на несреќите во семејството на Велика и Јон – на смртта на нивните пет деца: „И тогаш, некаде пред разденување, малку беше сум се подзанесла, ме праварил сонот. Беше сум задремала. Некој танок, некој плиток сон беше ме подзел. Колку за да го сонам Јона, човекот мој. Слушам: надвор нешто тропа, бучи, баботи. Излегувам на чардакот и што ќе видам. Беше стекло една голема вода низ гумното (...) Првин го откорнува вратничето, го бувна и го откорна, па удри во стежерот. И него го заниша и го спрелка матицата. Потоа почна да ги поткопува темелите и диреците од куќата. Јас се нишам горе, на чардакот, ко ветка, а долу в пондила, рикаат кравата и магарето. Рикаат тажно, речиси плачат ко луѓе. Оф мори мајко што е ова: дали потоп, дали погубилиште на светот? И тогаш наеднаш, од некаде, ко од никаде, се јавува Јон. Застанал на вратата од пондилата и ја запира водата (...) Ама како Јон ќе ја затне на едно место водата таа ќе се поди-стрга и ќе се загне на друго место. Пак ќе руши. И корне, се искачува до чардакот, го понесува и амбарот, ко лаѓа го понесува. Копа секаде водата и ги стасува и децата. И едно фати, друго фати ми ги зема од

раце и ми ги свртува во клобурците, ги понесува. Јас лелекам, се траштам. Трчни кон ваму, трчни кон онаму, ама ништо. Никому не можам да му помогнам. Ми ги зеде децата, и не би час, секна водата. Наеднаш од некаде се тргна. Небаре во некоја кртечина да пропадна. Ја снима (...) Знам дека стежерот што го однесе водата е Јон. Водата е војната, а стежерот – Јон. Црни мисли ми шетаат наваму, натаму, одовде до онаму. Што ќе се диреците што ми ги поткопа водата и што е давењето на децата? Се штрекнувам и од страв така ко зашеметена, ко збудалени ги гледам децата“ (62,63).

Сонот за големата вода е сон чија симболика се однесува на семејната трагедија на херојката – смртта на нејзините деца. Она што од „технички“ аспект е мошне впечатливо е „вербалното“ толкување на сонот, и не само на овој од страна на Велика, заедно со фактот што секој сон е предаден како засебна, како одделна приказна – во рамка: со вовед, тело на текстот и заклучок, кој обично го содржи неговото толкување. Остварувањето следува подоцна – тоа е, како што се рече, неговата поселедична составка.

Освен симболичка, детаљот на сонот поседува и претскажувачка служба. Таков е сонот на Јон, сонуван додека е на фронт, кога, според претстажувањето на Велика, тој ќе биде единствениот преживеан од целиот вод: „Така, така, и едно време беше сум завенал. Дремам и во дремката ја здогледувам Велика, жената моја. Излегува од зад трнот магарешки, пред ровот, еве вака, колку дваесетина чекори под мене. Ја гледам се облекла во невестинска облека. Бела кошула, бел клашник, црн појас. И со бел туљбен преврзана, градски. Стои така до трнот и ми мавта со рацете. Убаво гледам како ги крева рацете со широки посрмени ракави и ѝ се завраќаат кон лактите. Ми мавта жената и вика: - Станувај, Јоне, оттука, вели, и ми стои така пред пушка, пред цевка (...) И јас излегувам од окопата, целиот кал и вода, лисник направен. Станувам и трчам кон трнот магарешки. Кон местото кај што стои Велика моја. Одам и една граната над мене свири, дали свири. Уште оддалеку. Јас трчам кон трнот, а гранатата трча над мене, ме прелетува и гровнува. Јас удирам во трнот или во некоја дрезга удирам, а зад мене удира гранатата, Се крева земја, камења, пушки, човечки партали и сè паѓа наоколу. Паѓа и на мене. Се свртувам, а окопата зад мене ја нема (...) Си мислам: дали сум разбуден или сега почнувам да сонувам“ (97,98). Она што во овој сон е интересно е непосредното реализирање на по-

следичната составка на „крупниот“ детаљ на сонот, заедно со незапо-ставливиот впечаток дека и овој сон функционира како засебна при-казна со сите неопхони елементи за да биде тоа.

Еден примерок на детаљот на сонот носи имплицитно означено, содржано во опишаните настани: „Сонувам само некои калови, црни ко арапите. Само некои батачки сонувам и заглибувам. Првин до глуж-дови заглибувам, па до колена, а потоа пропаѓам, како во жив песок. Ме трга земјата, калта. Ме влече, ќе ме голтне. Јас мавтам со рацете, се чипчам ко мачка: за секое камче, за секоја сламка. Кубам трева, се подистргнувам од земјата и пак пропаѓам. А никаде жива душа нема. Не-ма никој рака да ти подаде, да те задржи, да те поземе. Па, ќе даде го-спод, калта ќе се олабави, ќе попусти и јас ќе почнам да се враќам пак назад, на земјата. На здраво да згазам. Ама враќањето излегува на дру-го. Како да се искачувам по некои скали и скалите ме искачуваат по-високо од земјата. Над некои стрмни ридови ме искачуваат. Погледну-вам надолу: сè ми е далеку, сè ми е стрмно и далечно. И нозете ми се тресат, не ме држат. И почнувам сега во празно да паѓам. Не знам кон кај паѓам ама паѓам надолу, а надолу дно нема, земја нема. Паѓам само во некоја празнина. Ко свезда што паѓа од ведро небо. И како што паѓам вреснувам и тоа пак ме разбудува“ (195,106). Овој нејасен сон за „па-ѓањето на Велика“ е симболичен приказ на идната нејзина трагична судбина.

Последниот сон на Велика е сонот во кој го сонува Јона со празна, беззаба уста. Маса Ќулумоска го „толкува“ овој сон, така што тоа тол-кување е всушност, експлицитното означено и едновременно негова по-следична алтернатива:

„ – А Јон праша за децата, Велико, ми велат жените. – Не ме пра-ша, велама, за ништо не праша. – Како ќе праша со празна уста, вели Маса Ќулумоска, неговите испаднати заби се децата. Вашие умрени деца, вели. – Е тој нека е жив ако е жив, велама, уште тој ми остана... И уште многу ќе забави, вели Маса Ќулумоска. Затоа не останал, вели, и затоа не си можела да го пристасаш, да го повратиш“ (201).

Детаљот на сонот, како „вербален“ и „крупен“ детаљ со својот ге-нерален квалификатив – да функционира како „дискурс во дискурс“, заедно со способноста своето значење да го разводни до толку што ќе партиципира во глобалната структура на романот е моќен наративен ентитет од кој безмалку „зависи“ севкупната семантичка маса на ро-манот.

4. За веродостојноста на „вербалниот“ детаљ

Непосредноста на впечатокот е ДНК на „вербалниот“ детаљ во автентичниот поредок на нарацијата на „Пиреј“. Нејзината теоретска и теориска генеза се наоѓа во знаменитата категорија на веројатноста на авторитативниот антички филозоф Аристотел.

Феноменот веројатност доволно опсежно и опстојно е експлоатиран во науката. „Веројатен е оној исказ што е организиран така што да биде вистинит доколку би се случувал на ниво на стварноста“ (Мухиќ, 1990:72). Ова добро го знае секој литературен истражувач.

За Аристотел, „(...) веројатно е она што е можно, зашто можеме да не веруваме дека е можно она што не станало, а она што се случило, очигледно дека е можно, зашто не би се ни случило да не било можно“ (Аристотел, 1979:1451a-1451b). Според тоа, веројатноста е иманентна на „вербалниот“ детаљ, од проста причина што без неа заверката по однос на стварноста не би била легитимна. Во таа смисла, овој уникатен ентитет располага со уште еден куриозитетен белег: тој освен што е веројатен уште е и веродостоен. Во логиката на наративниот дискурс постои тенка граница меѓу веројатноста и веродостојноста. Имено, ако веројатноста е повеќе прашање на внатрешните мотивации и својство на наративната организација, веродостојноста претставува повеќе печат на реалноста во текстот на фикцијата. Ова би требало да значи дека, ако еден книжевен елемент е „способен“ да „донесе“ повисок степен на стварност во текстот, тогаш рецепцијата по однос на него е таква што безрезервно ја осигурува довербата на читателот. Таквата квалификација неминовно ќе влијае и по однос на целиот раскажувачки „организам“.

„Вербалниот“ детаљ во романот „Пиреј“ на Петре М. Андреевски располага со силни адути на гаранција: стенограми (цитиран говор), менталограми (цитирани мисли), историски извори (дневникот на учителот Милорад Марковиќ). Кога се цитира кодот на историјата, кога се цитира кодот на емпиријата, кога се прекажува говор за чија автентичност нема сомнеж, тогаш станува збор за веродостојност, зашто она што во текстот е кажано е резултат на нешто што навистина се случило, односно можело да се случи.

Точно е дека оптиката на јас-нараторот, каква што е таа во овој роман (Дуко Вендија автентично ги пренесува стенограмата и менталограмата на Велика и Јон, онака како што тие кажуваат, односно ми-

слат) носи повисока доза на субјективност во неговиот говор. Но, привилегијата на сезнаечкиот раскажувач да навлегува во мислите и чувствата на ликовите тој ја компензира со феноменот на цитатноста. Таа е таа која го обезбедува „директното подражавање“, како легитимен услов за „влезот“ на стварноста во фикцијата. И тоа не било како туку по пат на апстракција, идеалност и идеја за предметот на кој зборот се однесува.

„Вербалниот“ детаљ во „Пиреј“ го носи со себе насушно потребниот впечаток на стварност. И повеќе од тоа: непосредност во перцепцијата на настаните од времето на Првата војна, на македонски терен и меѓу Македонци. Колку и да се работи за симулација и легитимна творечка измислица, секој еден е длабоко убеден дека било токму така. Како што Дуко Вендија му раскажа на Родена Мегленоски.

И вокабуларот на неповторливиот Петре М. Андреевски веројатно е веродостоен по однос на говорот на македонските селани од втората деценија на XX-от век. Не се живи тие што зборувале така. Но, тој така пишуваше. Едноставно, но не тривијално, лесно, а со заситено, густо скриено значење, емотивно, но не и патетично. Беспрекорно и мајсторски...

Литература:

- Андреевски, Петре, М. 1990. *Пиреј*, Скопје, Македонска книга;
Андоновски, Венко. 1997. *Структурата на македонскиот реалистичен роман*, Скопје, Детска радост;
Аристотел. 1979. *За поетиката*, Скопје, Македонска книга, Култура, Наша книга, Комунист, Мисла;
Barthes, Roland. 1984. *L'effet de reel*, Paris, Aux Editions du Seul;
Вангелов, Атанас. 1980. *Првата војна и македонското прашање*, Скопје, Мисла;
Микуновиќ, Љубо. 1990. *Современ лексикон на странски зборови и изрази*, Скопје, Наша книга;
Мицковиќ, Слободан. 1990. *Кон творештвото на Петре М. Андреевски*, Скопје, Наша книга;

Lusi KARANIKOLOVA-CHOCHOROVSKA

ON SOME CHARACTERISTICS OF WOMEN'S STENOGRAPHER'S
SPEECH IN IDENTIFIED IN THE NOVEL "PIRAEUS" BY PETER M.
ANDREEVSKI

Summary

The aim of this paper is to highlight the category of "verbal" detail in the novel "Piraeus" by Peter M. Andreevski. The author has been focused on only a specific aspect of the huge corpus of "verbal" details in the transcript of the main heroine of the Great in this already classic novel of contemporary Macedonian literature. The paper focuses on three types of "verbal" details: sentences, folk beliefs and dreams from Velika's transcripts that have indicative characteristics. Therefore, the objective of the article is to point out, once again, and for the umpteenth time, the rich vocabulary of the extraordinary Peter M. Andreevski as well as the power of his narrative writing, now through the elements comprised in the folk tradition.

Keywords: "verbal detail", transcript, sentences, folk beliefs, dreams

Neda PAPOVIĆ
Filološki fakultet
Univerzitet Crne Gore

DUH KOLEKTIVIZMA KAO *SPIRITUS MOVENS* HEROIZMA

“U plemenu nema mnogo mjesta za individualizam, niti za liberalizam takozvane slobodne ličnosti, već samo za kult velike i jake ličnosti. U plemenu i patrijarhalnoj zajednici uopšte, velika individualna ličnost je samo predstavnik suštine duha njihove zajednice. On je pleme, on je najbolji u plemenu, on je najbolji primjer htjenja i gotovosti plemena, al on istovremeno uzdiže pleme svojim primjerom, podiže mu moralno slavljublje, daje mu nove odlike, nikad ga ne potkopava, ni obara, već ga dalje razvija. On svojom ličnošću afirmiše pleme, preko njega se pleme osjeća oličeno u svojoj osobenosti i karakterološkom idealu. (...) Junak postaje oličenje plemena. Njime vlada ne volja za sopstvenom moći već volja za moć zajednice“ – misao je G. Gezemana i govori o ograničenjima i prirodi slobode čovjeka u patrijarhalnom društvu, posredno i o onoj slobodi koja bi narušila plemenske aršine svijeta i njegovu tendenciju ka moralnoj homogenizaciji ili koheziji. U sjenci ovog strogog zahtjeva etike modelovani su ideološko-vrednosni sistemi i *Gorskog vijenca* i *Hajke*, pa tzv. personalizam ili kvazi-individualizam postaje značajno jezgro njihove uporedivosti ili metatekstualnosti.

Ključne riječi: individualizam, plemenska svijest, moralna homogenizacija, metatekstualnost.

Da bismo proniknuli u suštinu heroičke svijesti koja se postavlja na tron *Hajke*, ali i njenog prototeksta *Gorskog vijenca*, kao reminiscenciju nešto izvornije plemenske, neophodno bi bilo predstaviti polaritet dva osnovna socio-kulturna režima koji se ogledaju u duhu individualizma i njemu suprotnom – kolektivizmu, što sa sobom povlači diferencijaciju dvije

etičke i istorijske strukture, herojsko-patrijarhalnu i civilnu ili građansku. Plemenska svijest je, zapravo, rodila *heroički tip čoveka*.¹

Aksiološki sistemi *Lelejske gore* i *Hajke* jasno očitavaju binarnost, ambivalentnost, polarizovanost ovih slika svijeta i to posredstvom lika lelejskog Lada Tajovića i lika Ivana Vidrića, koji je idealizovani, reprezentativni nosilac grupnog lika partizana romana *Hajka*. Na jednoj strani gradi se lik refleksivnog izdvojenika i individualiste, pa i prestupnika Lada, sa kojim u metatekstualnim relacijama možemo dovesti lik vladike Danila, posredstvom motiva samoće ali i sumnje u ispravnost slijeđenja unaprijed omeđenog *kolektivnog puta*, a na drugoj strani imamo njima antipodni lik Ivana Vidrića, u kojem možemo prepoznati ono što Gezeman naziva *personalizmom*,² a svakako je u antagonizmu sa individualizmom, iako na prvi pogled otvara mogućnost da se ličnost uopšte može izraziti i biti prihvaćena u kolektivu, ukoliko ne podržava i ne afirmiše njegova pravila upotpunosti. U herojskoj zajednici individualizam nije pozitivno rangirana etička kategorija. Nosilac vrijednosti može da bude samo bolji od drugih, ali ne da bude drugačiji od drugih, kao individualista:

*U plemenu nema mnogo mesta za individualizam, niti za liberalizam takozvane slobodne ličnosti, već samo za kult velike i jake ličnosti. U plemenu i patrijarhalnoj zajednici uopšte, velika individualna ličnost je samo predstavnik suštine duha njihove zajednice. On je pleme, on je najbolji u plemenu, on je najbolji primer htenja i gotovosti plemena, al on istovremeno uzdiže pleme svojim primerom, podiže mu moralno slavljublje, daje mu nove odlike, nikad ga ne potkopava, ni obara, već ga dalje razvija. On svojom ličnošću afirmiše pleme, preko njega se pleme oseća oličeno u svojoj osobečnosti i karakterološkom idealu. (...) Junak postaje oličenje plemena. Njime vlada ne volja za sopstvenom moći već volja za moć zajednice.*³

Dakle, ovakav vid kvazi-individualizma, čiji je reprezent lik Ivana Vidrića, predstavlja tzv. *personalizam* ili socijalni, pseudo-individualizam, u kojem voljno djelovanje lika ne odudara od volje duha kolektiva, već se poklapaju i međusobno podupiru i slave što doprinosi moralnoj koheziji ili *homogenizaciji* o kojoj govori Pešić.⁴ Dakle, kako primjećuje D. M. Jeremić, jedno od osnovnih pitanja kojima se Lalić bavi, u tome se dosta oslanjajući na Njegoša, jeste problematika odnosa između pojedinca i društva, u čemu

¹ G.Gezeman, *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca*, str. 33.

² Ibidem

³ G.Gezeman, *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca*, str. 26.

⁴ Vid. Vukašin Pešić, *Patrijarhalni moral Crnogoraca*, str. 129.

Lalić insistira na funkcionalnosti socijalne etike, a ne one koja vodi *poživinčenju*⁵ ili animalizaciji čovjeka, a to je ona *sebična*, individualistička, eksperimentalna.

Kao ekstremni etički oponent heroizma i posebno njegove vrijednosti kolektivismu, gradi se grupni lik četnika i njegovog izaslanika – Filipa Bekića, koji u svom djelovanju predstavlja, zajedno sa svojom družinom, negaciju kulture ili formiranje njenog alter-ega, koji je cijepa i time dovodi u pitanje. Karakterizacija ovih likova uključuje u minus postupak gotovo sve etičke kodekse heroizma, ideale slobode, socijalne pravde, sloge, odanosti, žrtve i podiže na pijedestal *volju za sopstvenu moć*, što spada u domen individualizma, i to njegovog negativnog manifesta ili *derealizaciju*⁶ ljudskosti. Nesložnost negativnih junaka *Hajke* intertekstualno potcrtava Njegošev stih – *Zaludu se nedružina druže*, (st. 1890). Apsolutno negativno koncipiran lik četnika Šoga Grofa, jednog od čuvara, nosilaca disperzivnog pojma zla (kukavica, lopov, silovatelj, rdja, nasilnik, zločinac) prema kojem ne postoji, u procesu ukrštanja tačaka gledišta plejade likova *Hajke*, nijedan pozitivan sud, gradi se simbolički kao dijete grešnice, *kopiljače* i unuk Jakova Izdvojenika, kojemu je to, kako mu prezime govori, jedini prekršaj. *Izdvajanje iz grupe*⁷ ili ponižavanje opštih moralnih regula i stereotipnih horizonata kulture dovodi se u vezu sa motivom izdaje, izrodništva, krastavosti, gubavosti, a u metatekstualnim relacijama sa *Gorskim vijencem* doći ćemo do stiha *Trijebimo gubu iz torine, nek propoje pjesna od užasa* (st. 675) i shvatiti da heroička svijest, poput drevne spartanske, ne toleriše ovu pojavu. *Trijebimo gubu iz torine* u romanu *Hajka* predstavlja jedan od njenih eksplicitnih citata *Gorskog vijenca*:

Bolje je ovako, a nije ni moglo da bude drugačije – stalno nas je opkoljavao i neprestano na ovo gurao lukavi prastari lisac-narod mrmrljajući: samo ste mi još vi ostali, samo još vi me nijeste izdali, može li se vama vjerovati, možete li vi to na sebe uzeti?(...)Tako je bilo do ustanka, a poslije je produžilo da nas gura: smičite špijune, čistite

⁵ Dragan M. Jeremić, *Mihailo Lalić, Kritičari o Mihailu Laliću*, Nolit, Beograd, 1984.god.str.16.

⁶ Radojica Tautović, *Istorijski čovek – čovek budućnosti, Književno djelo Mihaila Lalića*, knjiga 13, CANU, Podgorica, 1996.god. str. 268.

⁷ „Lelejska gora je pokazala kako čovjek čovjeku nije vuk prirodno, nego to postaje onda kada se izdvoji iz zajednice i napusti njene moralne propise”. Vid.Dragan M. Jeremić, *Kritičari o Mihailu Laliću*, Nolit, Beograd, 1984. god. str. 11.

*izdajice, vazda smo ih ubijali, istrijebite gubu iz torine dok se narod nije zarazio(...).*⁸

Moralno zaudaranje i *gubavost*, *krstavost* Šoga Grofa, strukturana i kao njegovo biološko nasleđe, čime on postaje predstavnik crnogorskog genetskog i moralnog otpadništva ili ne-soja, nisu slučajne kvalifikativne vrijednosti u romanu *Hajka*, već rezultat njenog metatekstualnog ilustrativnog usvajanja pomenutih atributskih vrijednosti iz njenog prototeksta *Gorskog vijenca*, *trijebimo gubu iz torine*, koje se dovodi u vezu i sa olfaktornim efektom zaudaranja, smrada, lošeg mirisa a što je nesumnjivo u korelaciji sa semantikom izraza iz *Gorskog vijenca – zaudara na Muhameda*. Uz lik Šoga Grofa pojavljuje se pomenuti efekat, kao propratni, pridodati simptom njegovog izrođavanja (Lila, majka Filipa Bekića kao i Neda osjećaju ružan miris Šoga Grofa) čime se dopunjava i dodatno simbolizuje semantika grupnog lika četnika, i apostrofira rđavost njihovog prestupa izdaje:

*- Od čega se raspada? - Od gube. Zar ne znaš: on je Dunov sin, unuk Jakova Izdvojenika. Njima je to u krvi.*⁹

Dakle, karakterizacija likova *Hajke* subordinirana je značenjski i mikro-strukturama *Gorskog vijenca*, u ovom slučaju imenica guba, bliska krastama po tijelu, i glagol zaudarati, djeluju u metatekstualnom sazvučju, kao asocijativna građa za formiranje ključnih kvalifikativnih vrijednosti lika Šoga Grofa. Olfaktorni efekti, slično prostornim koje objašnjava, između ostalih, J. M. Lotman,¹⁰ slično vizuelnim, ili taktilnim, auditivnim, kinestečkim i dr. mogu uz sebe asocijativno vezati nečulne, apstraktne kategorije, kao što su ideološke, etičke, psihološke kao i druge, na primjer:

*Kome zakon leži u topuzu,
tragovi mu smrde nečovještvom. (st.1155)*

*U jednom takvom trenutku Filipu Bekiću se učini da nema smisla (...) što čeka pomoć od Rika Gizdića s trbušinom, ružnog, zadriglog, što smrdi, što urla i glasno pušta gasove, što ni majci svojoj nije pomogao ni na sahranu došao.*¹¹

⁸ Mihailo Lalić, *Hajka*, str. 551.

⁹ Ibidem, str.364.

¹⁰ Vid. Jurij M. Lotman, *Struktura umetničkog teksta*, str. 277.

¹¹ Mihailo Lalić, *Hajka*, str. 364.

Projekcija svijesti plemenskog čovjeka o nemoći pa i grešnosti izdvojenika, osamljenika data je u *Gorskom vijencu*, u monologu vladike Danila :

*A ja što ću, ali sa kime ću?
Malo rukah, malena i snaga,
jedna slamka među vihorove
sirak tužni bez ide ikoga.
U ad mi se svijet pretvorio
a svi ljudi pakleni duhovi. (st.30-45)*

Ovim stihovim prvenstveno se gradi motiv usamljenosti, ali nju upravo sjenči vladicina izdvojenost u osjećanju svoje individualističke, intelektualne i spoznajne superiornosti nad kolektivom, naznačene stihovima :

*Ko na brdo, ak i malo, stoji
više vidi no onaj pod brdom.
Ja poviše nešto od vas vidim,
to je sreća dala al nesreća! (st.525)*

Monološki građen lik Lada Tajovića, motivom usamljenosti, izdvojenosti i visokim stepenom sposobnosti promišljanja o svijetu, kojim se lako može problematizovati i dovesti u pitanje ili relativizovati određena moralna regula, time odvesti u *zastranjivanje* od kolektivne svijesti i njenih tradicijom uspostavljenih arhetipova, možemo dovesti u analošku, metatekstualnu vezu sa likom vladike Danila. Zbog toga Vuk Mićunović, kao bespogovorni aktant filozofije heroizma *zebe od mnogo mišljenja, ili ko razgađa u nas ne pogađa*, jer misao uvijek može uvesti skepsu. Dok vladika Danilo retardira radnju *Gorskog vijenca* svojim monološkim pasažima stavljajući na tas etičke ispravnosti heroičko nasleđe etosa spram humanističkih i hrišćanskih vrijednosti, uviđa svoju nemoć i inferiornost da razriješi dilemu:

*Kad današnju premislim vijeću,
raspale me užasa plamovi:
isklati se braća među sobom,
a krvnici jaki i opaki zatrijeće sjeme u odivu.
Svoj svojega nikad puštat neće.(st. 80)*

*Grdni dane, da te bog ubije,
koji si me dao na svijetu!*

*Čas proklinjem lanski po sto putah
u koji me Turci ne smakoše,
da ne varam narodnje nadanje. (st. 85)*

Lado Tajović na sličan način, u umjetničkom postupku kreiranja njegovog alter ega, intelektualizuje narativni svijet, i kroz taj proces desakralizuje kod tradicije i kolektivizma. Hronotop samoće djelovaće destruktivno po njegovu svijest i filozofsku potragu za egzistencijalnim osvrhovljenjem, koja će postati manifestacija đavolizma, destruktivnosti, anksioznosti, ludila i na taj način posredno prenijeti poruku promašenosti, zalutalosti i grešnosti izdvojenika i individualiste. Cerović napominje *vječnu traumu svake uzdignute individualnosti*,¹² i, zapravo, dramu *osviještenog pojedinca i pragmatičnog kolektiva*,¹³ što možemo preslikati na lik vladike Danila i njegovog metatekstualnog dvojnika, Lada Tajovića.

Individualnost u heroičkom tipu kulture postaje anarhična, samovoljna, ohola i destruktivna pojava. Slobodna ličnost koja donosi svoje odluke, svoj sistem vrijednosti, preispitujući, problematizujući opšti, koja eksperimentiše moralom na sopstvenom primjeru u duhu građanskog liberalizma, odvaja se od družine i luta prostorima Lelejske gore, zabavlja se sa tuđom ženom – oponira duhu kolektivizma koji prevashodno cijeni moralni asketizam pojedinca, a ne afirmaciju konformizma. Lado Tajović postaje nosilac semantike individualizma i stoga predstavlja incidentnog,¹⁴ dinamičnog, anarhističkog junaka, jer se ogriješio o zakone herojskog etosa koji tabuiše ne samo defetizam, već i svako individualno odstupanje od strogih zahtjeva

¹² Rajko Cerović, *Svjetlosti i sjenke jedne tradicije*, NIO, „Univerzitetska riječ“, Nikšić, 1986. god.str. 51.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Više o incidentu i incidentnosti lika: Parafra. *Događaj ili incident, koji je u osnovi sižea, koji ga pokreće, motiviše i nastavlja, revolucionarni je element u odnosu na norme kulture smještene u klasifikacionom semantičkom polju. Revolucionarni je element u odnosu na dati kulturni model i predstavlja kršenje neke kulturne regule. Tako je događaj uvek kršenje neke zabrane, jer jedino na taj način oko njega se može formirati priča, kao svojevrsna reakcija koja oko njega stvara auru informacija. Osnovna funkcija fenomena incidenta ili događaja jeste informativnost nasuprot redundantnosti ili informativnoj neutralnosti koja je lišena sposobnosti produkcije umjetničkog, književnog, fakultativnog, fiktivnog projektovanja kulture. Ovo navodi na zaključak da je i sižejnost književnog djela, poput fenomena kulture, takođe promjenjivog karaktera, i da ono što je incidentno jednom socijusu ne mora da bude drugom, to jeste, ono što može biti predmet priče jednog romana nema apsolutnu vrijednost, već nosi u sebi pečat, specifikum date kulture, izuzev izvjesnih opštih, univerzalnih, mitskih ili arhetipskih obrazaca. Vid. J.M. Lotman, *Struktura umetničkog teksta*, str. 308.*

kolektiva, uzmimo kao primjer ovog etičkog dualieta dijaloški pasaż Lada Tajovića i Ivana Vidrića:

*Ženidba je moja privatna stvar! Prosikta Lado, Nema u to niko da se miješa!—Ponekad to nije privatna stvar – zavisi od prilika.*¹⁵
(Odgovor Ivana Vidrića)

Životna filozofija heroičkog čovjeka je apsolutistička i *totalna*¹⁶ ili: *On najmanje merka krišom ostale tipove i morale, jer ih većinom prezire i s njima je prvenstveno u opreci.*¹⁷ U ovako okamenjenom, statičnom, nefleksibilnom etičkom sistemu teško se dostiže areta ili čast, a lako gubi. Dezorijentisani i u svom egocentrizmu promašeni, oholi sin lelejski, Lado Tajović, vraća se *pravom* putu u romanu *Hajka*,¹⁸ družini vitezova-partizana i sa njima se gubi značaj i veličina njegove lične, individualne hajke sa đavolom samoće, utapajući se u reinkarniranu kolektivnu svijest davnih herojskih vremena. Čovjek savremenosti prilazi ljudima istorije. Đavo njegovog izvito-perenog, izmučenog, zastranjenog bića metamorfira u sliku kolektivnog đavola pocijepanog, udvojenog etnosa, koji u tijamatski, dualistički shvaćenom svijetu goni sve bez izuzetka. Međutim, iako pridružen, njegov lik funkcioniše kao potencijalni negativ i demant heroičkom ustrojstvu svijeta. On egzistira u partizanskoj četi kao nadodati, vještački element, kao da je prisiljen, opomenut ili grižom savješću doveden pred viši sud kolektiva da se u svojoj inferiornoj individualnosti pokloni pred njegovom veličinom i snagom:

*- Ja sam uljez, a ne gost, reče Lado. Nezvan sam vam došao.*¹⁹

Ivan Vidrić, ničeovski shvaćen čovjek budućnosti ili natčovjek, karakterizovan u principu binarne opozicije sa likom Lada Tajovića, daje klasifikacione odrednice po kojima je Lado, *tragični usamljenik*,²⁰ u stvari, pespoštedno – izrod:

¹⁵ Mihailo Lalić, *Hajka*, str.93.

¹⁶ Vid. G. Gezeman, *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca*, str. 33.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Vid. Tatjana Bečanović, *Poetika Lalićeve trilogije*, CANU, Podgorica, 2006. god.

¹⁹ Mihailo Lalić, *Hajka*, str. 133.

²⁰ Rajko Cerović, *Crnogorsko književno iskustvo*, DANU, Podgorica, 2003. god, str. 260.

U svakom sjemenu ima urodice i u svakoj kući urodice. - Izroda, a ne urodice, popravlja ga Arso. - Tako je, izroda. Kaže Ivan Vidrić i nastavlja - A ko je izrod u ovoj našoj kući svi čekaju da kaže, a on čuti i samo prstom pokazuje na Lada.²¹

Tragika i propast, ponižavajuća smrt njegove nevjenčane trudne žene, neslavno vojevanje lika Lada Tajovića u narativnom univerzumu *Hajke* može se dovesti u vezu sa stihom u *Gorskom vijencu*, *ljuta kletva pade na izroda*, kojim se u nadtekstualnom semantičkom polju, već pripremio scenario i usud svake ličnosti *Hajke*, motivisan nadovezivanjem na uspostavljenju herojsku logiku stvarnosti u njenom prototekstu, i dokazivanjem valjanosti primjene ili posledice odbijanja kolektivnog recepta za život.

Sa druge strane, mesijanstvo heroizma i njegovog reprezentiva Ivana Vidrića, kroz tačku gledišta Lada Tajovića poprma parodijske konture, što govori u prilog tome, da Lado, iako prihvaćen od kolektiva, predstavlja njegov nekompatibilni, dijalektički konstituent, a to ukazuje na suštinsku nepomirljivost i nespojivost tekovina individualizma i kolektivizma, Lado govori Vidriću:

*Lijepo ti stoji ta brada – počeo si da ličiš na Hrista Isusa.
Je li, reče Vidrić i pomilova bradu. To nijesam znao.
Ličiš i na Don Kihota iz Manče, ako ti se to više sviđa.
Znaš da mu i ti dosta ličiš. Svi mi pomalo ličimo na njega.
I ja to mislim – svi smo pomalo ljudi.²²*

U takav narativni ambijent *Hajke* ući će čitav simbolički poredak *Gorskog vijenca*, filozofija heroizma i njegovo oružje – kolektivni, grupni lik partizana, kao jedino snažno sredstvo koje se može suprotstaviti vrlo kompleksnoj simboličkoj projekciji svjetske nemani. Junaštvo postaje *car zla svakojeg*.

Nasuprot motivu izdvojenosti i nemoći uzdiže se kult družine, sloge, jedinstva, zajedništva, odnosno, odanosti. Kao simbol duha kolektivizma koncipira se u *Gorskom vijencu*, lik kola, kao svojevrsan grupni lik koji u višeglasju poje jedinstven doživljaj svijeta i emanira kolektivnu svijest i njenu superiornost nad individualnom:

²¹ Mihailo Lalić, *Hajka*, str. 134.

²² Ibidem, str. 95.

*Čujete li kolo kako pjeva,
ka je ona pjesma izvedena?
Iz glave je cijela naroda. (st. 295)*

Kolo postaje simbol naroda, kolektivne ličnosti koja u sebi objedinjuje važne socio-etičke, mentalitetske, istorijske i folklorne tekstove, dakle, semiotički prostor lika kola se širi kroz simboliku kolektiviteta. Ono je nosilac kolektivne memorije tj. *semiotičkog pamćenja kulture*²³ onda kada evocira istorijske fragmente o Ivanu Crnojeviću. Onda kada podsjeća na istorijski incident, prevjeru Staniše, uvodeći kletvu majke Mare upućenu sinu zbog tog prestupa, vrši moralno-korektivnu funkciju sadašnjosti i podsjeća na *granice semiosfere*.²⁴ Kolo predstavlja kompleksan, integralan lik-simbol. Ono je u *Gorskom vijencu* kanal, medijum istorijske svijesti, poput guslara, koji oglašava kult prošlosti i njene superiornosti, pred kojom svaka individualnost postaje beznačajna, neprilagođena, zalutala i zanemarljiva.

U herojsko-patrijarhalnoj slici svijeta sve je podređeno kultu prošlosti koja postaje rešet o i vaga sadašnjosti, filtrira je, sudi o njoj ispravnosti i podređuje je sebi i svojim zakonima. Agonalni duh prošlosti dokazuje svoju superiornost i održivost, tj. funkcionalnost. U sebi nosi *gentilnu funkciju*²⁵ ili funkciju kreiranja identiteta kolektivne ličnosti logikom da ono što posjeduje svoj kontinuitet u vremenu, što traje i održava se, pamti, mora imati svoj identitet i autentičnost. Step en naslijeđene ili zapamćene prošlosti garantuje nivo opstajanja u budućnosti. Kult prošlosti njeguje istorijsku svijest više od nekog spisa: *ključno da li neki narod ima istoriju nije neki spis, koliko svijest o samom sebi, istorijska svijest*.²⁶ Kult prošlosti ekvivalentan je kultu istorije, tradicije i predaka. Duh kolektivizma vrlo je blizak pomenu- tom, ima funkciju njegovog očuvanja i u svom se djelovanju nastavlja na njega, njegujući i kanonizujući ga. Zato ne djeluje sintetički kada kolektivni lik kola priziva istorijske motive i sa njima mudre sentencije, poput: *čašu*

²³ Lotman uvodi ovaj termin u sklopu definicije kulture kao kolektivne ličnosti, kolektivnog intelekta pa najzad i kolektivnog pamćenja ili onog sto nazivamo tradicija, *Semiosfera*, str. 5–172.

²⁴ Ibidem, Jurij M. Lotman u svojoj *Semiosferi izvodi opšte njene osobine kao što su: binarnost, raznorodnost i dinamičnost elemenata njene strukture, individualnost, jedinstvenost, neponovljivost, graničnost, konačnost, prostorno - vremenski karakter i ovdje posebno zanimljivu asimetričnost ili hijerarhijsko ustrojstvo kulturnog tla, ili semiotičkog prostora, tj. semiosfere.*

²⁵ Vid. o gentilnoj literaturi, G. Gezeman, *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca*, Cetinje, 1968. god

²⁶ Gezeman, *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca*, str. 22.

meda još niko ne popi, \ što je čašom žuči ne zagrči (...), ovjerene vremenom, kao prokaz iz prošlog u buduće. Njegova funkcija u Gorskom vijencu je i građenje simbola borbe neprestane, opet nadovezanog na kult prošlosti, tradicije, predaka odnosno istorije:

*O gnijezdo junačke svobode,
često li te bog nadgleda okom,
mnogo li si muke prenijelo,
mnoge li te čekaju pobjede. (st. 710)*

*Što se ne hće u lance vezati,
to se zbeža u ove planine,
da ginemo i krv prolivamo,
da junački amanet čuvamo,
divno ime i svetu svobodu. (st.266-265)*

Kolo predstavlja ikoničko-simbolički znak, ujedno je vrlo razuđen simbol kolektivne memorije, kolektivne ličnosti, kolektivnog etičkog svjetonazora, narodne pjesme, igre i običaja, ali je čak i mistični simbol koji posjeduje ritualnu vrijednost, kao ekspresija duha odanosti i kolektivizma: kada se Crnogorci zaklinju u crkvi da neće izdati svoje saborce, hvataju se za ruke i formiraju kolo.

Kolo u svom ikoničkom obrascu predstavlja krug, figuru koja nema svoj početak i kraj, što je kosmički simbol beskrajnosti i vječnosti, onog što je bilo, što jeste i što će biti u -apstrakciji vremena. Istorijski motivi prizvani kroz kolektivni lik kola dobijaju dopunsku simboličku vrijednost i ikonički kružni karakter. Nagoviještava se ciklična mitologizovana struktura istorije koja time anticipira budućnost – istorija se ponavlja, matrica budućnosti je već uređena u kolektivnoj memoriji. U romanu *Hajka* javlja se ritmizovan lajtmotivski niz *Rim prije, Rim poslije*, i na simboličan način demonstrira proročki shvaćenu mitološku strukturu vremena. Ako *Hajku* shvatimo kao skup paklenih koncentričnih krugova, sa *Dolinom plača* i rijekom *Lim koja liči na zmiju*,²⁷ kako primjećuje B. Jelušić, dakle, kao pakleni, zatočenički, demonski prostor, koji za sobom ostavljaju, ponosno i *ritualno* na visinama velikomučenici natčovječanstva, tada shvatamo da je jedan od osnovnih postupaka u *Hajci*, zapravo, sakralizacija ne samo istorije i istorijskog čovjeka,

²⁷ Božena Jelušić, *Teorijsko-metodološki pristup Lalićevim arhetipskim strukturama, Književno djelo Mihaila Lalića*, knjiga 13, CANU, Podgorica, 1996. god, str. 163.

nego uopšteno – borbe za uzvišene ideale, nasuprot *izdaji gorštačkih ideala*, odnosno, *predavanju animalnom*,²⁸ i da je metatekstualnost sa *Gorskim vijencem* u središtu tog procesa.

Motivi obuhvaćeni simbolom kola dobijaju dimenziju arhetipskog, arhaičnog, mitskog i proširuju svoju simboliku priključujući se na semantičko polje mistifikovanih, visoko uzdignutih etičkih postulata kolektiva. Svijest o višoj, sakralnoj dimenziji kolektivne, istorijske ličnosti, pored kolektivnog lika kola, nosiće i *mudri lik starca*²⁹ Igumana Stefana.

U romanu *Hajka* tu funkciju preuzima Jovan Jasikić. Njegovu istorijsku svijest podupiru gusle, simbol čojstva i junaštva, i ne slučajno, on izgovara one stihove *Gorskog vijenca* prizvane kroz kolektivni lik kola; ovo je jedan od eksplicitnih citata *Gorskog vijenca* u romanu *Hajka*:

*Bješe oblak sunce uhvatio.
Bješe goru tama pritislula.*

Nakon što je prinio svoje blagorodne žrtve, svoje najbliže na oltar *svete svobode*, Jovan Jasikić prevazilazi ličnu tragediju istorijskom sviješću i duhom kolektivismu. Iznenaduje njegova epska, stoička, gotovo istorijska distanca prema ličnom gubitku najbližih koje sa te pozicije oslovljava ličnom zamjenicom u 3. licu množine (oni), ubrajajući ih u ostale:

Oni što su izginuli, znali su da ne može džabe.

Ovaj semantički niz je u metatekstualnoj korelaciji sa stihom iz *Gorskog vijenca*:

Bez muke se pjesna ne ispoja.

Na taj način on se u epskoj, istorijskoj, heroičkoj depersonalizaciji pretvara u kolektivni lik i iznosi kolektivnu, istorijsku tačku gledišta na događaje, slično kolu.

Žrtvena svijest strukturira se u horizontu sagledavanja nemjerljive superiornosti kolektivnog spram individualnog duha. Kao što kolektivni, polifoni, grupni lik može odražavati jedinstvenu ideološko-vrednosnu poziciju, tako i pojedinačni lik može postati sredstvo manifestacije grupnog, kolektivnog vrednovanja umjetničke zbilje, kao u slučaju lika Jovana Jasikića. Ovo

²⁸ Dragan M. Jeremić, *Mihailo Lalić, Kritičari o Mihailu laliću*, str. 7.

²⁹ Mihail Bahtin, *O romanu*, Nolit, Beograd, 1989. god. str. 263.

naročito potvrđuje metatekstualna nit u vidu eksplicitnog citata, kojom se pojedinačni lik dovodi u vezu sa grupnim likom i time, na jedan način, apstrahuje iz sebe i identifikuje sa nečim mnogo širim i moćnijim. Stoičko podnošenje ili čak zanemarivanje lične tragedije, ako je ona u službi očuvanja kolektiviteta, u domenu je moralne profilisanosti heroičkog tipa čovjeka i ujedno manifest njegovog agonalnog duha, to jeste njegovog čojstva i junaštva. Gezeman govori i o, kako on to interpretira, *naslađivanju u istorijskom bolu (...) očah slatko za njom naricati*,³⁰ što govori o kultu žrtve i *blaženstvu osećanja žrtve*³¹ pomoću koje se suzbijaju moralna iskušenja i teži junačkim i viteškim idealima etnosa.

Dakle, binarna opozicija individualizam i kolektivizam ustoličava se u *Hajci* i *Gorskom vijencu* kao etičko-filozofska osnova njihovih aksioloških sistema sa koje se grade, vrednuju i pozicioniraju svi likovi i događaji i kao takva predstavlja važnu kohezionu matricu. Uvođenje grupnih likova u roman *Hajka* kao nosilaca kolektivne svijesti nasuprot monološki individualiziranim, egocentričnim, intelektualnim, spekulativnim (Lado Tajovic i Vladika Danilo), postavilo je na dva tase – herojski i građanski moral, kolektivizam i individualizam, pri čemu građanski moral ugrožava patrijarhat i suprotstavlja mu se, baš kao što u semantičkoj i simboličkoj projekciji trilogijskog sistema, *Leljska gora* i *Hajka* stoje u binarnoj opoziciji.³² Nije zgorog da pomenemo da Njegoš stvara svoj *Gorski vijenac na razmeđu civilnog i heroičkog društva*³³, te da su izvjesna sukobljavanja humanizma i heroizma u monološkim sekvencama vladike Danila u prologu ove drame projektovale važnu istorijsku prekretnicu i dilemu, kojoj se vijek kasnije vraća Mihailo Lalić u svojoj trilogiji.

³⁰ G. Gezeman, *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca*, str. 24.

³¹ Ibidem, str. 84.

³² Vid. Tatjana Bečanović, *Poetika Lalićeve trilogije*, CANU, Podgorica, 2006. god.

³³ G. Gezeman, *Njegoševa filozofija heroizma*, *Glasnik etnografskog muzeja na Cetinju*, knjiga IV, Cetinje, 1964. god. str. 55.

Literatura:

- Bahtin, Mihail, *O romanu*, Nolit, Beograd, 1989.
- Bečanović, Tatjana, *Poetika Lalićeve trilogije*, CANU, Podgorica, 2006.
- Cerović, Rajko, *Svjetlosti i sjenke jedne tradicije*, NIO, „Univerzitetska riječ”, Nikšić, 1986.
- Cerović, Rajko, *Crnogorsko književno iskustvo*, DANU, Podgorica, 2003.
- Gezeman, Gerhard, *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca*, Cetinje, 1968.
- Gezeman, Gerhard, “Njegoševa filozofija heroizma”, *Glasnik etnografskog muzeja na Cetinju*, knjiga IV, Cetinje, 1964.
- Jelušić, Božena, “Teorijsko-metodološki pristup Lalićevim arhetipskim strukturama,” *Književno djelo Mihaila Lalića*, knjiga 13, CANU, Podgorica, 1996.
- Jeremić, Dragan, *Mihailo Lalić, Kritičari o Mihailu Laliću*, Nolit, Beograd, 1984.
- Lotman, Jurij, *Struktura umetničkog teksta*, Nolit, Beograd, 1976.
- Lotman, Jurij, *Semiosfera*, Svetovi, Novi Sad, 2004.
- Pešić, Vukašin, *Patrijarhalni moral Crnogoraca*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica 1986.
- Tautović, Radojica, “Istorijski čovek – čovek budućnosti,” *Književno djelo Mihaila Lalica*, knjiga 13, CANU, Podgorica, 1996.

Neda PAPOVIĆ

THE SPIRIT OF COLLECTIVISM AS A SPIRITUS MOVENS OF HEROISM

Summary

“There is not much room in the tribes for individualism, nor the liberalism of the so-called free personality, but only for the cult of the great and strong personality. In the tribal and patriarchal community in general, a great person is only a representation of the essence of the spirit of the community. The personality is a tribe, the best in the tribe; the best example of the will and readiness of the tribe, elevating the tribe by his example, raising its moral ambition, giving it new qualities and never undermining or overthrowing it. He affirms the tribe with his personality. He is not governed by his power ambition but by the will to ensure the power of the community,” as G. Gesemann explained, speaking of the limitations is seen as a part of the nature of freedom in patriarchy, and indirectly, of that freedom which would disrupt the tribal view of the world and its tendency towards moral homogenization or cohesion. In the shadow of this strict ethical requirement, the ideological and value systems of *The Mountain Wreath (Gorski vijenac)* and *The Pursuit (Hajka)* were modeled, which is how the so-called *personalism* or *quasi-individualism* becomes a significant core of their comparability and metatextuality.

Keywords: individualism, tribal conscience, moral homogenization, metatextuality.

Ksenija RAKOČEVIĆ

Filološki fakultet

Univerzitet Crne Gore

FUNKCIJA SIMBOLA U ZOGOVIĆEVOM *ALI BINAKU*

U ovom radu autorka se bavi jednim od najvažnijih ostvarenja Radovana Zogovića, njegovom poemom *Ali Binak*. Posebna pažnja autorke usmjerena je na tumačenje simbola, kao posebnih znakovnih konstrukata, te na kulturološki oblikovane komunikativne znakove. Pored toga u radu se analizira organizacija stiha i semantička usloženost poeme, ali i prožetost prirode i čovjeka i način na koji *Ali Binak* biva oblikovan i modelovan upravo od strane prirode. U tekstu se tumači antropomorfno osjećanje prirode, te latentni panteizam koji u ovoj poemi postaje sveprisutan.

Tumečeći ekspresivnost i bogatstvo poetskog izraza autorka rada uočava uzajamnu vezu u prirode i *Ali Binaka*, to jest snažan prkos koji se razvija u *Binakovom* plemenu, odakle se prenosi na svijest čitalaca. U radu se ističe da je *Zogović* na malom isječku života *Ali Binaka* i njegovog plemena prekoračio socijalna pitanja i vinuo se u problematiku univerzalnih odnosa čovjeka i prirode – kako njegovanja i poštovanja, tako i uništavanja i destrukcije.

Ključne riječi: simbol, *Ali Binak*, multikulturalnost, *Radovan Zogović*

1. Uvod

Zogovićev književni rad je bogat i raznovrstan. Pisao je pjesme, pripovijetke, kritike, programske i polemičke članke, bavio se istorijom književnosti, prevodio mnogo naročito sa ruskog jezika. Od oštrog, vatrenog, često nepomirljivog polemičara u naprednom predratnom pokretu, preko partijskog ideologa u kulturi poslijeratnog perioda, do izolacioniste koji prekida svaku vezu sa tekućom literaturom, *Radovan Zogović* je imao turbulentan životni i književni put. Te burne okolnosti su nepovoljno uticale na procjenjivanje njegovog djela. *Nekada nekritički slavljeno, ono je kasnije*

neopravdano zapostavljeno, a ni do danas nije nepristrasno vrednovano (Deretić 1996: 494).

U Zogovićevim pesmama imamo, s jedne strane, borbeni slobodarski zanos, vatrenu ljubav za druge, za borce u revoluciji, za sebi bliske ljude, a s druge strane polemički žar, strast za sporenjem i osporavanjem, obračune sa neprijateljima ili idejnim protivnicima (...) Njegova pisaaća mašina postaje mašinka, a njegovi stihovi pretvaraju se u 'britki, vreli rafal' kojima zasipa 'podlo Gebelskovo pleme biografa' (Deretić 1996: 495).

Deretić primjećuje da je u naporu da riješi što više više zadataka¹ svoju poeziju često svodio na svakodnevni ideološki prakticizam što je ograničilo unutarne rasponne pjesama, ali su i tada preticale izvjesne njene izvorne vrijednosti: svježina stila, čist i zvučan jezik, leksičko bogatstvo, majstorstvo stiha. Ova svojsva posebno su se potvrdila u pjesmama koje nijesu neposredno određene programom, gdje je pjevao o prirodi, zavičajju, oživljavao uspomene o mladosti ili se predavao elegičnim mislima o prohujalom vremenu i svojoj sudbini.

Slobodan Ž. Marković (1998: 48) ističe da Zogović svoju književnu predstavu oslanja koliko na tradiciju toliko i na *savremenu stvarnost*. U njoj se razaznaje polarizacija uslova života i uzročnika čovjekove sudbine. *U suštini to je sukob dva principa – dobra i zla, lepog i ružnog, čovečnog i nečovečnog. Izvlačenjem tih dimenzija u književnu viziju pisac predstavljajući događanja angažuje i otkriva emociju i misao, ukazuje na njihova obličja i u ljudskosti – u čoveštvu i nečoveštvu – kao pojavi iskazuje svoje opredeljenje, koje u napisima o književnosti formuliše kao stav.*

Značajno je napomenuti da je Zogovićeva poezija doživjela brojne prevode na strane jezike i to kako navodi Vesna Kilibarda (1998:149) na češki, poljski, mađarski, bugarski, albanski, jermenski, gruzijski, italijanski, engleski i španski.

2. Došljaci – Pjesme Ali Binaka

U napomenama zbirke *Prkosne strofe Zogović Došljake – Pjesme Ali Binaka* naziva ciklusom i ističe da je napisan kao lirski dokument o patnjama šiptarskog² stanovništva, odnosno kao ezopovski protest protiv velikosrpske

¹ *Umjetnost rješava samo one društvene zadatke koji se daju riješiti samo umjetnošću,* govorio je sam Zogović.

² Politički korektniji izraz bi bio albanskog stanovništva.

politike obespravljanja, tlačenja, razbaštinjavanja i uništavanja Šiptara u Metohiji i na Kosovu. Poznajući oštro plemičko ubijito zogovićevsko pero ne čudi ovako direktno angažovani podtekst ove pjesničke tvorevine.

Poema *Došljaci – Pjesme Ali Binaka* sastoji se iz lirskog fragmenta na prološkoj granici teksta i jedanaest izdvojenih pjesničkih cjelina. Iako je sam Zogović naziva ciklusom, mi smo se opredijelili da je žanrovski odredimo kao poemu. Zdenko Lešić (2008:341) određuje poemu kao veću pjesmu kakve su na osnovu usmenih balada i romansi stvorili romantičarski pjesnici koji su uz pomoć jedne labave fabule razvijali dugi poetski tekst izrazite emocionalnosti. *I dok je prava 'lirska pjesma' ograničena po dužini, jer predstavlja 'punktualni' izraz emocija ('punktualno rasprskavanje svijeta u lirskom subjektu' kako ju je bio definisao njemački esteta F. T. Fišer) narativni element u poemi omogućava znatno produžavanje lirskog raspoloženja i lirskog izraza.* U modernoj poeziji poeme se zasnivaju na autobiografskim refleksijama koje su najčešće komponovane kao niz asocijativno povezanih motiva, čija unutrašnja dramatika uveliko podsjeća na tehniku toka svijesti, samo što je ovdje ta svijest koja teče istovremeno i subjekat koji poetski artikuliše taj tok.

Čini nam se opravdanim da ovo pjesničko ostvarenje nazovemo poemom s obzirom na to da je Ali Binakova svijest dominantno refleksivno uporište koje lirski, kontemplatorski intonira bolnu stvarnost ugnjetavanja i razbaštinjavanja albanskog stanovništva ili poetičnije rečeno Ali Binakovog plemena.

Sam lirski subjekat Ali Binak specifičan je poetski konstrukt: on je glava plemena, mudri iskusni starac koji je izdvojen od aktivnog života i ima mogućnost duboke spoznaje zlokobnih teških vremena i pri tom sve je obojeno intenzivnim emocijama. U lirskom fragmentu na prološkoj granici teksta, koja služi kao uvod u unutrašnji Ali Binakov svijet stoji:

San se razbio Ali Binaku kao oboren krčag i noći su postale tvrde i beskonačne. Duge i duge noćne sate leži on budan na staroj koziugičini, a u gluhe ponoći i rano pred zoru sjedi pred odžakom, u kome po običaju svojih predaka sam loži vatru – sjedi, razmišlja i broji brojanice – očejšana bijela brada rumeni se prema plamenu kao svila metohijskih kukuruza. Šapće suvo lišće usana, šapuću brojanice – teška su vremena nastala, trag hoće da se utre plemenu Ali Binaka iz Metohije (Zogović 1947: 123). Budući da se ovaj lirski fragment sastoji iz dva pasusa oba se završavaju na sličan način: (...)teška su vremena nastala, trag hoće da iskopaju i njemu i njegovom plemenu...

Ovu sličnost u završetku oba pasusa možemo posmatrati kao neki varirani refren (teških vremena koja nastaju i traga koji hoće da utru/iskopaju plemenu) koji upire pažnju ka krucijalnim preokupacijama Ali Binakove svijesti. Ovako brižljivo poetski oslikana atmosfera u kojoj prebiva Ali Binak, omogućava da se razvije živa slika starca duge brade koja se rumeni od plamena (i tendenciozno poređenje sa svilom kukuruzom koje odmah produžuje asocijativni niz ka njivi, plodnoj zemlji i sjemenu), koji broji brojanice i u prvoj pjesničkoj cjelini pušta svoj glas koji će intonirati cijelu poemu:

*Ja Ali Binak brojim svoje mukle brojanice
i sa zrnom svakim nižem ti o vrat nisku kamenja,
ja Ali Binak –
kunem ti sve do sjemena u odivi!*

Ovaj snažni eksklamativni izraz u posljednjem stihu prve strofe odraz je bijesa, prkosa, ali negdje i odraza nemoći. U nastavku slijedi retoričko pitanje:

*Zašto mi, zašto mi
ubi na krovu svetu tihu rodu?*

Ovdje imamo direktno obraćanje krvniku prvo kletvom, zatim retoričkim pitanjem. *Sveta tica roda* je simbol rađanja, podmlatka, nastavka života i ova sintagma se direktno nadovezuje na teška vremena u kojem žele da zatru trag Ali Binakovom plemenu iz fragmenta sa prološke granice. U naredne dvije strofe ističe se svetost i stradanje ove *tice*:

*Na mom krovu klanjala je alahu,
Na mom odžaku ljubila je kljunove bijele
(...)
I nikad krilom nije oborila jabuku sa grane,
I nikad kljunom nije probila crveno oko trešnje
(da iscure crvena zjenica) –
sveta tica!*

U sljedećoj strofi nadovezuju se gradacijski uvezane slike:

*Kad je prva puška pukla na nju –
začuđeno je gledala raširenim očima svetice
kad je druga puška pukla na nju –
samo se povio vrat kao bijeli cvijet na vjetru;
kad je treća puška pukla na nju –
pala je sa mog odžaka krvava,
na moj krov...*

Kobi puške sveta tica se ne suprotstavlja ničim do svojom nevinošću i predajom koja kontrastira oporoj surovosti i uništivačkoj snazi metka. Posljednja strofa prve pjesničke cjeline posebno je efektna: Noć je, sve spava, čuje se samo šapat brojanica i na krovu leži mrtva sveta tica:

*Bijela i krvava – krvavo otvorena grudava snijega,
bijela i krvava – u svojoj krvi jagnje zaspalo.
Čujem, čujem:
sa moje
strehe
kaplje
krv.*

U ovoj strofi sve je u odnosu kontrasta: noć i bijela ptice s jedne strane, sa druge istovremeno i bijele i krvave ptice, a tu su i efektne uspjele metafore (*krvavo otvorena grudava snijega, u svojoj krvi jagnje zaspalo*) i na kraju tišina noći u kojoj sve spava i samo se čuju brojanice i kapanje krvi sa krova. Puška je pukla, ubijena je sveta tica, nevinost je raskrvarena, ni noć nije tiha ni spokojna, no krvava i bolna, sunovrat Ali Binakovog svijeta ubjedljivo, nemilosrdno i poetski uspjele počinje.

U drugoj pjesničkoj cjelini dominira motiv oborenih plotova, pogaženih livada:

*Oboriše plotove moje kao žito
Pogaziše livade moje kao grožđe.*

I prolječna livada je data u antropomorfnom svojstvu nevinosti i čistote (*bijelo ocvala livada je snijeg prvorođeni*) koji biva ugrožen usljed ljudske obijesti – onih koji obaraju, onih koji gaze. U četvrtoj strofi data je kontrastna pjesnička slika spram prve strofe (*noga moja nikad ne stade na njegov plot, noga moja nikad ne ostavi stope na njegovoj livadi*) čime se uvećava nepravda koja se čini Ali Binakovom plemenu i njihovoj zemlji jer su zlo i obijest jednosmjerni i imaju svojstvo direktnog, ničim motivisanog napada. U posljednjoj strofi druge pjesničke cjeline slika pogažene livade je opet personifikovana (*I gle, prolazi on juče podno teških grana mojih trešanja – / stade, i iščaši granu;/ a na njoj, na raskinutom đerdanu,/ zadrhtaše i prosuše se crveni dragulji trešanja / i rana gdje je iščašena grana/ napuni se krvlju...*). Poetska predstava livade, podsjeća na ranjenu djevojku i već kroz prve dvije pjesničke cjeline naziremo Ali Binakovo stapanje sa zemljom i životinjama u antropomorfnom ključu. Dubok doživljaj ranjene prirode

ukazuje da se prirodi daju ljudska obilježja i da ona krvari kao i čovjek – zapravo uništavanjem zemlje počinje i zatiranje Ali Binakovog plemena koje će se gradacijski pojačavati kroz preostalih devet pjesničkih cjelina i dovesti do kulminacije na kraju poeme.

Treća pjesnička cjelina počinje znakovitom i lijepom umjetnički modifikovanom slovenskom antitezom koju zbog uspjelosti navodimo u cjelini:

*O, noći,
da li to prelaze vojske preko mostova,
il vjetar krši grane moga voćnjaka,
ili se slama šljeme pod mojim krovom?*

*Ne, ne prolaze, vojske preko mostova,
ni vjetar ne krši grane moga voćnjaka,
niti se slama šljeme pod mojim krovom.
To njegov konj hara po mom kolomboću
svu noć, svu noć...*

U sljedećoj strofi motiv haranja se dalje razrađuje i kao da se sa tama-njenja prirode, gaženja njive i lomljenja stabljika opšte uništavanje polako približava i ljudima jer dušmanin ašikuje po klijeti Ali Binakove kćeri i koljenima gazi po njenoj djevojačkoj postelji i ta scena je duboko potresna za Ali Binaka te će na kraju ove strofe uskliknuti:

Tu je – gazi me kopitom po rebrima!

U erotskom kjuču dat je prikaz dušmaninovog gaženja pod njivi (*on vlažnim usnama drhtavo pipa klipove / i otkida zubima rumenu bradavicu sa dojke / i grize – / sa zubi mu pjeni mlijeko*). Erotske naznake u pretposljednjoj strofi asocijativno se nadovezuju na prethodnu u kojoj dušmanin gazi djevojačku postelju i ranjavanje prirode koje se nezaustavljivo približava i ljudima, dobija obrise povređivanja ženskog principa – plodnosti, čulnosti, bogatstva.

U četvrtoj pjesničkoj cjelini u prvoj strofi data je dodolska umjetnička modifikacija – tiho prizivanje kiše (*I lišće svu noć šapće o rosnom šumoru kiše, / i usne suve da san zašumi kao pljusak. / Zašumi, plaha, u grani orahovoj zašumi, / (...)Zašumi, blaga. I ja ću usnuti, a ti mi šumi / i njihaj mi do zore granu pod prozorom, / kao kolijevku je njihaj*). Ovo prizivanje kiše je i te kako lirski uspješno intonirano: sve u šaptaju, u nježnosti i blagom tonu uspavanke na šta posebno asociraju motivi njihanja i kolijevke, a sve u želji da sanak pohodi dušu, da kiša uspava Ali Binaka – i to kiša koje nema jer ni

sna nema. Na samoj prološkoj granici ove poeme data je konstatacija: *San se razbio Ali Binaku kao oboren krčag i noći su postale tvrde i beskonačne*. Vidljivo je kako su stanja lirskog subjekta brižljivo uvezana i zaokružena i sve to u simbiozi sa prirodom koja strada kao što i Ali Binakovo pleme strada. U nastavku se nižu retorička pitanja – beznade i bespomoćnost, uzaludnost kao dominantan motiv i prvi put u trećoj strofi pojavljuje se pojam *došljaci* (u formi prisvojnog pridjeva) iz naslovne sintagme poeme:

*Hoću li na zabran, kud ni jagnjad nisu puštena,
a sad planduju krave i krmci došljački?*

Nije slučajno što su došljaci u svojem prvom pjesničkom pojavljivanju stavljeni u kontekst krava i krmaka i što su postavljeni u neposrednu blizinu životinja, kao njihovi vlasnici jer došljacima zbog objesti koje čine upravo se oduzimaju ljudska svojstva. Završetak četvrte pjesničke cjeline u kontekstu retoričkog pitanja i to posebno markiranog u vidu izdvojenog stiha koji ima funkciju strofe: *Čemu da šumiš, čemu da mi granu njijaš?* Zapravo poništava dodolsku uspavanku s početka i opet u prvi plan postavlja beznade, uzaludnost.

U petoj pjesničkoj cjelini dominira motiv straha (*Bojim se mukle sobe u sutonu / (...) / bojim se pustih zvona što tiho na vjetru jecaju, – / i bježim pod lipu, i skrstim noge na ledinu, / i čekam. –*). Lijepa slika zalaska sunca metaforično predstavljena kao *nečujna poplava sutona* što utiče u selo u kojem vlada pustoš i koja ga rastače u kontrastu je sa bučnom i radosnom slikom nekadašnjeg seoskog bogatstva i života (*Znaš li ti kako psi laju kod ovaca u sutonu, / znaš li ti kako laveži njihovi bukte / (bukte!) / kao radosni ognjevi oko torova, – / znaš li kako je puna sisa u ustma jagnjeta?*). Ta bogata plodna zemlja koju sada pustoše došljaci data je u hiperbolisanim paradoksalnim stihovima sa eksklamativnim tonom na kraju ove pjesničke cjeline:

*Kunem se, –
u grobovima raste krtola!*

U šestoj pjesničkoj cjelini dominira motiv dugotrajne suše i žeđi (*I dani žedni dolaze i prolaze, / i oblaka nema ni s mora ni na more*), indeksni znak ozvučen jaukom, cviljenjem pasa ovčara od tuge za planinom (*i gdje god bio, gdje sio, čujem: jauču psi ovčari, / i dubu jame, i cvile ispod zemlje, – / od žege cvile, od tuge za planinom*). S druge strane u planini *prskaju potoci i rose trave i rose jele do koljena*, ali Štedim-gora je uskraćena za razgovor, u njoj se nisu kao što je običaj i potreba izdigli katuni, ova gora ostaje uskraćena za pitomost i po njoj *vučice peru sise, i doje vučad*.

Sedma pjesnička cjelina data je u tonu lirske idile sa motivom *čobanke ranoranke, košute plahovite, čobanke lakosanke*, ali razrušene, narušene pastoralne idile u kojoj se u duboko nježnom i emotivnom iskazu Ali Binak obraća svojoj unici Ziz Nimon, Nimon Ali i moli je da ne plače, da ne kune čobanstvo i obećava slabi, ali jedini spas – zaborav : *Izbiće trava, i sve će pokriti trava, / zelena trava / zaborava*. I ovdje se lajtmotivski vraća slika rosne, bogate, spasonosne planine koja je nedostižna i za kojom čobanka tuguje, a u prethodnoj strofi za njom su jaukali i cviljeli psi, izmoreni žedni psi.

Osmo pjesnička cjelina data je u dramatičnom, dinamičnom ključu:

*Udariše na nas, iz potaje udariše,
na stanku jutarnjem pod lipom udariše.
I oboriše nas, raspasaše, pogaziše,
kao dušmani snoplje dušmansko.*

Simbolični prostor lipe (*Udariše na nas, pod lipom udariše / gdje su nam djedovi sjedjeli u jutra ljetnja i večeri, / i pitali se za zdravlje, pitali za otkose, / u trud kresali, oblake tolkovali, / i kose klepali, i konje provodili*) semantički je veoma značajan prostor, centar susreta i međuljudskog opštenja i aktivnosti, srce na koje se udara i koje se uništava. U posljednjoj strofi ove cjeline Ali Binak sam sjedi i priča sa lišćem i razumije ptice koje pokazuju superiornost prirode koja je samoodrživa i životnom snagom ispunjena i napredna u odnosu na ljude koji su svirepi uništivači sebe samih:

*I ptice vele: ne viju vjetri u grane
da ptice pomore, da ptice obore s grana,
no da grane –
no da grane ptice odbrane!*

U dosad najkraćoj devetoj pjesničkoj cjelini sumorna slika predstavljena kroz slobodostihovni sonet: šume pale kao pokošene vojske, zemlju kao krmci rijemo, tražeći žile drveća, kao ptice grabljivice došljaci oteše zemlju i starosjedoci, čuvari i njegovatelji zemlje sada vodu za bašte i njive za novce kupuju. Sumorna slika otete zemlje koja pomalo podsjeća na sudbinu američkih Indijanaca i svirepu kolonizaciju koja im je otela prirodu sa kojom su se srodili, koju su poštovali, voljeli i osmišljavali.

U desetoj pjesmi uspjeta poetska razrada došljačkog otimanja i prekranja zemlje:

*Dođoše zemljojedi za prvom jugovinom
kad zemlju bijelu ispisa prošarica
crtama za brazde, slovima za sjemenje.*

*Dodoše zemljojedi, izmjeriše njive, liniju zarezаше,
i upisaše, i potpisaše,
i crtu na crtu, među na među preložiše, –
našu nam zemlju
kao riječ našu
pečatom zatvoriše.*

Došljaci su ovdje stilski obilježeni kao *zemljojedi* koji prisvajaju, otimaju, prekrajaju zemlju Ali Binakovog plemena: uvode neka nova pravila, postavljaju nove granice i sva ta *zakonska rabota* nalazi svoj najbolji odraz u posljednja tri stiha navedene strofe. Oni koji su do tad vješto, uhodano, moćno vladali zemljom *i dvadeset brazda sijali iz zamaha*, sada treba da čuvaju kokoške, sade paprike i postanu izmećari. Na sve to Ali Binak slaže puste ruke preko krila, bespomoćan, star, iskusan, mudar, statičan u toj opštoj pometnji i naletu nemilih promjena, gleda kako mi pleme propada i kako sve ono za šta je živio i što je bio smisao njegovog postojanja propada i nestaje, te rezignirano pušta usklik:

Ruke puste složi preko krila!

Ništa se ne može učiniti, nema odbrane, nema spasa, nema pobune, sve je već gotovo, izvršeno, odigrano.

Finale poeme u pjesničkom obliku *zamalo-soneta* (posljednja strofa je distih) donosi posljednji stepen zgroženog iznenađenja:

*I – ljudi hljebom se zaklinjem, –
na naše njive došljaci su donijeli plugove,
oru nam pod temeljom!*

Specifična konstrukcija *ljudi od došljaka* jasno ispoljava pjesničko viđenje te odrođene ljudskosti onih koji su došli i oteli i uništili Ali Binakov svijet. Tim i takvim ljudima na kraju poeme Ali Binak se ipak prkosno obraća i traži im da ustave plugove u brazdama, da zadrže sjeme u šakama i da čuju:

*Plug taj, što se zario u naše oranice,
nije plug,
nije plug – ni sjeme nije sjeme!
To otrov siju, to su nož zarili između nas
u meso proljećne zemlje!*

Kraj prve strofe prve pjesničke cjeline glasi:

ja Ali Binak –

kunem ti sve do sjemena u odivi!

i direktno se nadovezuje na motiv sjemena-otrova koji došljaci zarivaju u meso proljećne zemlje. Čini se da dušmani-došljaci uništavaju život sam u slijepom i svirepom prividu da ga stvaraju i obnavljaju.

3. Zaključak

Posebna vrijednost Zogovićeve poeme *Došljaci – Pjesme Ali Binaka* leži u tome što, iako se radi o angažovanoj poeziji, inspirisanoj socijalnom nepravdom koja se istinski zbilila, ova pjesnička tvorevina posjeduje izuzetne umjetničke vrijednosti koje produbljuju, a ne banalizuje kontekst, koji je poslužio kao osnova i inspiracija. Bez prizemnosti i očiglednosti, u snažnom sadejstvu čovjeka i prirode, dominantno lirski a sa narativnim i dramskim naznakama, odlično uvezana i zaokružena, predstavlja se drama otimanja zemlje koja je smisao postojanja Ali Binakovog plemena. Prožetost prirode i čovjeka, osjećanje prirode kao dijela sebe u duhu je indijanskog poimanja ovog odnosa i zato imamo osjećaj da kroz Ali Binaka priroda u ovoj poemi progovara. Antropomorfno osjećanje prirode, latentni panteizam dominantno je obilježje ovog teksta koji je izuzetno ekspresivno izrazio najdublje odnose čovjeka i zemlje – njihovo srođenje. Utoliko je bolnija najezda došljaka i njihovo otimanje zemlje koja na ovakav način postoji u svijesti Ali Binaka. Međutim, ekspresivnošću i bogatstvom poetskog izraza i njegovog snažnog prkosa ova priroda zauvijek ostaje suština Ali Binaka i njegovog plemena, makar u svijesti čitalaca. Tu je najplodnija.

Na jednom malom isječku života Ali Binaka i njegovog plemena Zogović je daleko prekoračio socijalna pitanja i vinuo se u problematiku univerzalnih odnosa čovjeka i prirode – kako njegovanja i poštovanja, tako i uništavanja i destrukcije. Uspjelo poetsko ruho, ove naizgled socijalne, ali u pažljivoj književnoj interpretaciji, daleko dublje i univerzalnije teme doprinosi njenoj cjelovitosti i čini je aktuelnim i izazovnim tekstom u kome ponovićemo, priroda istinski bolno pjeva.

Literatura:

- Deretić, Jovan, *Istorija srpske književnosti*, Trebnik, Beograd, 1996.
- Hodžić, Zuvdija, *Etika u funkciji estetike, estetika u funkciji etike: Radovan Zogović – Pjesme nepokorne*, CANU, Podgorica, 2008.
- Kilibarda, Vesna *Djelo Radovana Zogovića na italijanskom jeziku u Radovan Zogović – život i stvaralaštvo*, Radovi sa naučnog skupa, CANU, Podgorica, 1998.
- Lešić, Zdenko, *Teorija književnosti*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
- Marković, Slobodan, *Poetska viđenja Radovana Zogovića u periodu između dva svetska rata*, u *Radovan Zogović – život i stvaralaštvo*, Radovi sa naučnog skupa, CANU, Podgorica, 1998.
- Minić, Vojislav, *Pisci i koncepcije: eseji o crnogorskoj književnosti*, Pobjeda, Podgorica, 1978.
- Vešović, Marko, *Zogovićeve metafore*, Pobjeda, Podgorica, 2008.
- Vešović, Radonja, *Ljubav i revolucija u poeziji Radovana Zogovića*, CANU, Titograd, 1988
- Zogović, Radovan, *Prkosne strofe*, Kultura, Beograd, 1947.

Ksenija RAKOČEVIĆ

THE FUNCTION OF SYMBOLS IN ZOGOVIĆ'S ALI BINAK
Summary

The paper deals with one of the most important achievements of Radovan Zogović, his poem "Ali Binak", especially highlighting the interpretation of symbols, as special sign constructs, as well as culturally shaped communicative signs. In addition, the paper analyzes the organization of verse and the semantic complexity of the poem, but also the permeation of nature and man and the way in which "Ali Binak" has been shaped and modeled by nature. The text interprets the anthropomorphic sense of nature, and the latent pantheism that becomes ubiquitous in this poem. Interpreting the expressiveness and richness of poetic expression, the author of the paper defines the connection between nature and Ali Binak, that is, the strong defiance that has been developed in the tribe, from where it is transmitted to the consciousness of readers. The author, finally, points out that Zogović, on a small fragment of the life of Ali Binak and his tribe, exceeded social issues and blamed himself on the issue of universal relations between man and nature - both nurturing and respect, and destruction and destruction.

Keywords: symbol, Ali Binak, multiculturalism, Radovan Zogović

PRIKAZI

LEKSIČKI BISERI U MONOGRAFIJI RANKA BUGARSKOG

(Ranko Bugarski, *Srpske slivenice*, Akademska knjiga, Novi Sad 2019. str. 255)

Akademska knjiga iz Novog Sada objavila je 2019. godine monografiju sa rečnikom pod nazivom *Srpske slivenice*, čiji je autor uvaženi prof. dr Ranko Bugarski¹. Nastala je kao plod istrajnosti u procesu dugogodišnjeg prikupljanja, analiziranja i klasifikovanja slivenica (*leksičkih blendi*). Počevši od prikaza objavljenog u knjizi *Sarmagedon u Mesopotamiji* (2013) vremenom, istraživački korpus postaje sve obimniji što je, nakon šest godina, rezultiralo objavljivanjem sociolingvističke studije koja uz deskriptivne i analitičke djelove sadrži i objedinjen rječnik slivenica sa blizu 2200 odrednica. Autor u Predgovoru naglašava da je proces prikupljanja ovako velikog broja riječi zapravo trajao i preko dvije decenije. One su potekle iz različitih izvora, ali su u najvećem broju potekle iz štampanih i elektronskih medija, a ne iz književnih djela pisaca. Napominje se i to da su skoro svi primjeri iz jezičke produkcije u Srbiji, poneki iz Crne Gore i ilustracije i poređanja radi iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Autor ističe da monografija ne pretenduje da doprinese na polju leksikografije standardnog srpskog jezika, međutim, ova knjiga sadrži brojne opservacije i analize zanimljive sa stanovišta tvorbe riječi, ali i sociolingvistike i psiholingvistike koje se i bave principima i mehanizmima jezičkog stvaralaštva. Zavređuje i pažnju proučavalaca dječjeg govora, omladinskog žargona, medijskih, reklamnih i političkih registara jezika u javnoj upotrebi, i na kraju svih onih “koji žele da prate aktuelna zbivanja u svetu reči” (Bugarski 2019: 11).

¹ Ranko Bugarski je redovni profesor Filološkog fakulteta u Beogradu (u penziji). Bio je predavač na mnogim univerzitetima u Evropi, SAD-u i Australiji. Autor je preko 20 knjiga i velikog broja drugih radova iz anglistike, opšte i primijenjene lingvistike, sociolingvistike i drugih disciplina. Bio je predsjednik Evropskog lingvističkog društva, potpredsjednik Međunarodnog udruženja za primijenjenu lingvistiku i ekspert Savjeta Evrope za regionalne i manjinske jezike. Član je Evropske akademije nauka i umjetnosti u Salzburgu.

Prolog (13–15) otkriva početna lingvistička promišljanja potekla iz općinjenosti “misterijom jezika” i sagledana iz perspektive izučavanja lingvističkih teorija, engleskog jezika i njegovog predloškog sistema, a potom i iz ugla srpskog jezika, sociolingvistike i slivenica kao centralnog pojma. Kao prapočetak svega onoga što će nastati iz pera čuvenog profesora Bugarskog nalazi se pragmatično-simboličko značenje sadržano u rečenici – *Over the entrance to the shop, pink neon spelt BEAUTILITY.*

Sušstaveni segmenti njegove poluvjekovne istraživačke karijere u lingvistici simbolički su preslikani u jednu najbanalniju englesku rečenicu, koja naprosto kaže da iznad ulaza u neku radnju svetli ružičasta neonska reklama izvesnog kozmetičkog proizvoda koji sastavlja lepo s korisnim! (14)

Uvod (17–27) metodološki razrađuje osnovni sociolingvistički motivisan proces građenja riječi (stapanje, sažimanje, kontaminacija) dok se za njegove “proizvode” u internacionalnoj terminologiji koristi naziv *blende*. Bugarski uvodi domaći termin – *slivanje*, a riječi dobijene takvim postupkom naziva *slivenice*², po analogiji sa složenicama, izvedenicama, provedenicama, tvorenicama i sličnim gramatičkim terminima (17).

Uopšteno uzevši, riječ je o slivanju dviju riječi ili njihovih djelova u cjelinu koje je često motivisano preklapanjem njihovih formalnih segmenata, pri čemu tako dobijena tvorenica često i semantički predstavlja kombinaciju djelova koji su ušli u njen sastav (inspirisano npr. engleskim kovanicama *motel* – *motor+hotel*; *smog* – *smoke+fog*) pri čemu se kao rezultat slivanja prvog dijela jedne i drugog dijela druge riječi obrazuje nova, treća riječ.

Ovaj obrazac doživljava različite modifikacije u raznim jezicima pod uticajem engleskog, čija struktura umnogome olakšava *kreiranje neočekivanih, često humornih i apsurdnih značenja premeštanjem ili zamenjivanjem formalnih segmenata* (18) uz bogato anglosaksonsko kulturno nasleđe ispunjeno osjećanjem za slobodne i maštovite leksičke eksperimente.

Iako opisno prikazan, ovo je i ključni princip odabira blendi u srpskom jeziku: biraju se one sa manje-više izraženom neformalnom i šaljivom notom koje su autentično domaćeg postanja, ili su iz engleskog jezika ali u široj upotrebi kod nas.

Drugo poglavlje (29–107) opsežno predstavlja podjelu po područjima koja je zbog prirode značenja i brojnih preklapanja bila neophodna. Bugarski pravi podjelu na deset važnih područja:

² Termin je prihvaćen i ocijenjen kao prvi i do tada jedini iz ove oblasti u kompetentnom radu 2002. godine (Klajn, 91–92), nakon čega je korišćen i u radovima drugih autora u Srbiji (Nikolić 2007, Lalić-Krstin/Halupka-Rešetar 2007, Lalić-Krstin 2010, 2015. itd.)

1. Omladinski žargon u užem smislu, stariji i noviji – predstavlja ključno izvorište procesa slivanja putem maštovite jezičke igre koja upućuje na psihološke i moralne karakteristike ljudi i njihova zanimanja, školski ambijent, popularna sastajališta i preokupacije mladih, a potom i na brojne druge predmete i proizvode (*telefonisanisati, đuturativno, bruka-stično, štosovit, blentalitet; seksualne preokupacije – faktilografkinja, krmačka, klinconoša, himendan, brukoš; školski vokabular – lupativ, gnevnik, smorfologija, unezveritet, intelektukac; i sl.: pajkanalizacija: policija, spandalice : spajalica; dvojezične blende: ofskroz: pa naravno; doviđorno: do viđenja; čiketina: piletina.*
2. Šaljivi nazivi dječjih ustanova, igara, emisija i sl.: (*žvazbuka, klinici i klinceze, niskočanstvo, brzi mazales: dječja pašteta.*
3. Kako slivenice nijesu nužno vezane za posebne društvene grupe ili životne oblasti, nailazimo na slivenice koje se grupišu pod “razno” uz dosta preklapanja sa drugim okolnim kategorijama:
 - 3.1. Hrana: *štarkiši, sirokobasica, falširana šnicla (od soje, a ne od mesa), osiromašeni boranijum (boranija bez mesa), čokoladiCA (čokolada s kalcijumom), mundireksija (gladovanje sportista pred svjetsko prvenstvo), alkoholiglota (pijanac najšireg repertoara u piću), vinosaurus (izuzetno stara flaša vina u podrumu);*
 - 3.2. Zanimanja: *kradonačelnik, razgradonačelnik, zgradonačelnik; negativna karakterizacija pojedinih društvenih grupa i pojava: omlatina – čest sud starijih o mlađim generacijama; profesor Bugarski izdvaja i kolumnistu Teofila Pančića koji svojim tekstovima daje vrijedan prilog ocjenama aktuelne društvene situacije (41) u kojima se rađaju slivenice poput patridiotizam, insvinjuacija i mnogi drugi.*
 - 3.3. Bogatstvo leksičkih kovanica očito je i u sferi književnosti i kulture, obrazovanja i nauke: *Mujaklija (bosanski rječnik stranih riječi), blentafora (krajnje neuspjela metafora), doktoratura (diktatura moćnih posjednika lažnih doktorata).*
 - 3.4. Domen sporta: *Nolečanstveni, nolebus, nolekul (najmanji sastojak srpskog nacionalnog bića)*
 - 3.5. Prevozna sredstva, predmeti, odjeća, obuća, bolesti, lijekovi: *decobus (autobus za djecu), trnsfuziomobil (autobus za transfuziju krvi), viršlomobil (kombi za prevoz viršli), duhocikl (opminjući bijeli bicikl na mjestu pogibije nekog bicikliste); đubrijera (kanta za smeće), blambord (jako loš bilbord), sanitetika (sanitetski materijal od sintetike);*

remek-odelo (majstorski sašiveno odijelo), strajkača (šajkača koja se nosi prilikom štrajka);

kvarcinom (posledica neumjerenog izlaganja vještačkom suncu); taksikardija (ubrzano kucanje taksimetra), prebiotik (oprobani lijek za nevaljalu djecu).

4. Posebnu grupu čine riječi izvedene iz ličnih, mjesnih i drugih imena, poput *brenavljenje, cecotres (o koncertu estradnih umjetnica), kluniranje mozga (slivenica Teofila Pančića), Megamića (vlasnik univerziteta Megatrend), Šiznilend (doživljaj modernog Skoplja), kao i brojni topónimo (Srčka, Grbija, Srbazija)* i katkad etnonimi u kombinaciji sa toponimima kao npr. *Svrbin, Krvat, Crnjogorac, Zlovenac*.
5. Mediji kao oblast javne upotrebe jezika, kroz elektronske i štampane medije, radio-emisije, televizijske serije i pojedinačne emisije, portale, sajtove, blogove i društvene mreže čine mjesto koje je u najvećoj mjeri zasićeno “neobičnim verbalnim kreacijama” (66). Navešćemo samo neke od njih: *sulejmanija (pomama za serijom “Sulejman Veličanstveni”), Šokumentarci (šokantni dokumentarni filmovi), inter-net, vju (intervju putem interneta), dislajkslija (poremećaj strpljenja pri čitanju definicija na sajtu Vujaklije), oblogotvorenje (obožavanje junaka fan-klubova u blogovima na Fejsbuku), telegeničan (onaj koga “voli kamera”), Afokrizam (aforizam u kriznom vremenu).*
6. Reklame koje obuhvataju nazive proizvoda, usluga, firmi i reklamnih proizvoda sa obaveznim grafičkim isticanjem vrlo su moćno sredstvo uticaja na primaoca poruke. Neprevaziđen model ponudila je firma Centoproizvod, sa latiničnim C kao svojim simbolom: npr. njihova čestitka za movogodišnje i božićne praznike (*liCe, poljupCe, zazubiCe, majiCe, uvCe, srCe* itd.), a potom i mnogi drugi, npr. proizvođač neskafea ističe *NESkrivenu aromu svoje NESTvarno dobre ponude*.
7. Politički diskurs predstavlja vrlo popularan domen koji u brojnim fazama donosi dominantne slivenice, *poput Đinđija i Đinđovija (Srbija i Jugoslavija u viđenju SPO-a), balijansa (bošnjačko-hrvatska koalicija), dremokratija (dremuckanje demokratski izabranih poslanika u Skupštini Srbije), pospanik (poslani poslanik), partijarhat (neupitna vladavina jedne partije), Skandaluzija (Crna Gora), a potom i reFERendum, nereferendum, referenDUM, pa čak i prošireni kalambur Referendum, izborendum, the never-end-um*.
8. Zasebno registrovanje zaslužuju slivenice u nazivima lokala i ustanova, umjetničkih grupa, udruženja, festivala, projekata, izložbi i časopisa, koje autor izdvaja i bilježi u posljednje dvije decenije:

PRIKAZI

Restorani, kafane, hoteli: *Kopakafana*, *Sandwichara*, *Dekaderon*, *Labeerint*, *Interkontejner* (beogradski hotel za penzionere);

Firme, prodavnice, ustanove: *Medođija* (firma za proizvodnju šumadijskog meda), *Štepzajn* (firma za grafički dizajn gdje se „šiju” slike), *LEPovanje* (radionica Laboratorije za eksperimentalnu psihologiju Filozofskog fakulteta), *Poslonaut* (firma za zapošljavanje);

Umjetničke grupe i akcije: *Prslook band*, *Montenigersi*, *Ishijazz* (crnogorski džez sastav), *Napet Show* (album muzičara Marčela), *Hepicentar* (humanitarni koncert 2011. u Kraljevu, epicentru razornog zemljotresa);

Udruženja: *Studentist* (udruženje studenata stomatologije), *Lekalizacija Srbije* (udruženje za legalizaciju upotrebe kanabisa u medicinske svrhe), *RandeFRU* (skup ljubitelja Fruške Gore).

Pozorište i film: *Bajkoholik* (pozorišna predstava u Beogradu), *Nadrijaliti šou*, *Balcancan* (naziv filma), *Identifilmuj se!* (konkurs za kratak film o sebi);

Festivali i javne manifestacije: *Balkanima* (festival balkanskog animiranog filma), *KIŠobran* (festival u slavu Danila Kiša), *Nisomnia* (noćni muzički festival u Nišu), *Reggaeneracija Dunava* (ekološko-muzički festival u Novom Sadu);

Projekti: *Vikizvornik* (projekat Vikipedije za stvaranje zbirke tekstova u originalu i prevodu), *ONAsnaživanje* (projekat Fonda b92 za ekonomsko osnaživanje žena-žrtava nasilja), *Razvionica* (obrazovni projekat u Srbiji);

Izložbe i instalacije: *Vizanteme* (likovna izložba na vizantijske teme), *Bizonarijum* (izložba lobanja bizona), *sTERORtipi* (beogradska izložba posvećena stereotipima o manjinama), *Šmekerovi i šmekeruše* (takmičarska izložba pasa u Beogradu), *TastARTure* (umjetničke instalacije od odbačenih kompjuterskih tastatura);

Časopisi i edicije: *Anarheologija* (nekonvencionalni arheološki časopis Istraživačke stanice Petnica), *Knjiženstvo* (elektronski časopis za studije kniževnosti, roda i kulture, Filološki fakultet u Beogradu), *Penzin* (onlajn magazin za penzionere), *Yunikati* (edicija izdavačke kuće Bulevar Books).

9. Brojni su i primjeri slivenica za naslove knjiga koje autor izdvaja u posebnu grupu. Naglasio je da originalno koncipiranja knjiga *Evroza* Mitje Velikonja predstavlja svojevrsan vrhunac u retoričkom korišćenju blendi. Izdvaja poigravanje skraćenicom EU nastalo kao reakcija na članstvo Slovenije u Evropskoj uniji i slivenice poput: *eureka*, *euforija*, *eukstaza*, *eurupcija*, *eumocija*, *euldorado*, *euntuzijazam* itd.

10. U poslednjoj kategoriji nalaze se slivenice koje se razvrstavaju na četiri podgrupe, na osnovu karakterističnog porijekla.

Profesor Bugarski izdvaja dječji govor kao vrlo inspirativno i prilično neistraženo izвориšte spontanih slivenica. Naglašava da bilo posebno interesantno proučavati “dječje kovanice” u vezi sa usvajanjem jezika i kognitivnih sposobnosti uopšte. Bez sistemskog bilježenja, nailazimo na pregršt primjera koji pokazuju da su djeca na planu ispoljavanja stvaralačke, kreativne snage u jeziku daleko nadmoćnija u odnosu na odrasle: *zubodent* (*pasta za zube*), *benzioner* (*prodavac benzina, od benzin i penzioner*), *jabl* (*jabuka+epl*), *livće* (*li.vz+lišće*).

Na primjere pokušaja dječije etimologizacije nastavljaju se primjeri narodne etimologije, poput tradicionalnih slivenica *kvarijes* (*kvar+karijes*), *mazelin* (*mazati+vazelin*), *ramenika* (*rame+harmonika*), *kao i noviji Dizeldorf* (*dizel+Diseldorf*).

Lapsusi, kao specifično polje istraživanja psiholingvistike i neurolingvistike, predstavljaju bogat repertoar slivenica. Ono što je za njih karakteristično u odnosu na sve ostale kategorije blendi, jeste da nastaju spontano i mimo volje njihovih stvaralaca (*dugotrpan* posao od *dukotrpan* i *mukotrpan*; *naša polita* od politička elita; *legijalna odluka* od legitimna i legalna; propagira program *usporo* od uspješno i uporno; *obukovan* za neki posao, od obučen i edukovan, i sl.).

I na kraju, “blendiranje” može biti i vid zabave pri čemu za ovaj jezički eksperiment najviše interesovanja pokazuju djeca u procesu učenja jezika i naravno lingvisti, ili češće psiholingvisti koji prate taj proces. Niz dječjih kovanica uz obavezan kontekst upotrebe još jednom potvrđuju da je stvaralački momenat ključna karika u građenju slivenica, odnosno dječjih neologizama (Uh, što sam se *bumdarila*, znaš ono: bum! i udarila).

Autor skreće pažnju i na uslovnost predložene podjele i na pojedinačnim primjerima pokazuje da postoji značajna mjera preklapanja između okvirno razdvojenih kategorija jer mnoge slivenice po jednom svom obilježju pripadaju jednoj, a po nekom drugom – nekoj drugoj kategoriji.

Tumačeći vremensku perspektivu pojave slivenica istraživanju se pristupilo “panhronijski” što znači da nema strogog datiranja pojedinačnih tvorenica, iako su mnoge od njih automatski datirane, obično citiranjem iz novina ili emisija iz kojih su preuzete. Takođe, pojedine blende su odavno izašle iz upotrebe, dok su neke još uvijek aktuelne, što na najbolji način i otkriva *opšte i specifične mogućnosti jezičkog sistema u istraživanom domenu* (106).

Treće poglavlje *Tvorbeni modeli* (107–125) pojašnjava formalne mehanizma slivanja, pri čemu autor izdvaja osam tvorbenih modela, uz napomenu da postoje i one slivenice koje se ne uklapaju u bilo koji od navedenih mehanizama građenja.

Prvi klasični, “prototipski” model čini prvi dio jedne i drugi dio druge riječi koji se slivaju u jednu cjelinu: *ćoroskop, Šišgraonica, čirgilica, dafinitivna, Montevizija, Poezika, Gramatologija, autokritet*.

Drugi model predstavlja slivanje cijele prve i drugog dijela druge riječi: *brukastično, rođendanionica, bezvezentacija, stradunanje, Diskotabilno, majonežično, glupalizacija, Lingvazin, Svrbija, drekanica, prvoritet*.

Treći model je obrnut u odnosu na prethodni – slivanje prvog dijela prve i cijele druge riječi: *fenofantastično, profesmor, školigrice, čarobični, mizogenije, Helikosrbija, pokemanija, ekološkično, Geopatetika, rigogrozno, klasifikacija*.

Četvrti model se zasniva na slivanju dviju cijelih riječi linearno preklapljenih bez ostatka tako da se svaka može integralno iščitati: *pajkanalizacija, Lilihipsteri, alkoholokaust, hepilepsija, Eunijaćenje, fejsbukvan, Muuživancija, Skandaluzija, Uspomenar, Hepidural*.

Peti model čine nelinearne, “unutarnje” slivenice kod kojih se jedna riječ ili njen dio ubacuje usred druge ili se s njom prepliće uz povremene modifikacije koje narušavaju identitet segmenata: *intelelegantan, unezveritet, treverznojak, žabalebaroš, Labsus, petnicija, informerisani, raskamatite /se/, ćuDSSni, inaugruvancija, Afilmiši /se/, neoblogizam*.

Šesti model tiče se grafičkih slivenica u okviru kojih jedna riječ unutar druge čiji neodvojiv dio čini, neprepoznatljivo kao slivenica u govoru a uz obavezno isticanje u pisanju: *OKSimoron, vlasTITO /iskustvo/, IDEALno, priJATan, Reciklirajmo, DISxapmohuja, maniFESTacija*.

Sedmom modelu pripadaju međujezičke, najčešće srpsko-engleske blende: *mamurlook, CANCELarija, widowdan, Weedikovac, Democroacia, BEERajte!, mnogoodobar, RUSSistika, Labeerint, Terratorija, Šejkspirijens, googlodak, moneyfestacija*.

Posljednjem, osmom modelu pripadaju sintagme koje se javljaju umjesto riječi u jednom od elemenata slivenice: *čaširana voda, dosije kiks, grobna marka, podoljubiva pjesma, verbalni delikates, nevladetina organizacija, Šarl de Autogol, tabolidno novinarstvo, Trio Grande, roleks specijalis, Ispitni Rock, Paranojeva barka*.

Četvrto poglavlje *Diskusija* (127–155) počinje sumiranjem podataka o najfrekventnijim tvorbenim modelima uz jasan zaključak da navedeni odnosi pružaju osnov za psiholingvistički relevantnu pretpostavku da je proces

blendiranja perceptivno i kognitivno najjednostavniji, pa su sa stanovišta kratkoročnog pamćenja najlakši za obradu onda kada je prvi konstituent u sastavu slivenice cjelovit, nešto teži kada su oba člana prisutna samo u djelovima, a najteži kada je cjelovit drugi konstituent.

Kroz detaljno obrazloženu opravdanost predstavljenih tvorbenih modela, autor ističe i da prikupljeni materijal ostavlja prostor za uvođenje jednog konstrukta koji naziva *leksičkim gnijezdom*. Isti pojam u konvencionalnoj leksikografiji okuplja srodne lekseme, tako se i u svojevrsnoj “blendografiji” mogu identifikovati jedinice koje služe kao osnova za derivaciju većeg broja slivenica. Npr. *blog* ili *smor* možemo ubrojati u gnijezda koja “porađaju” cijele “grozdove” blendi.

Slivenice su u najvećem broju slučajeva imenice (katkad pridejevi, glagoli u imperativu ili cijele sintagme), zavisne od konteksta i žargonski obojene, markirane/nemarkirane, bezazleno šaljive, podrugljive, ironične pa i agresivne, različite po uspješnosti, pa bi se neke od njih opravdano mogle nazvati i *sklepanicama* budući da su “zbrzane” bez trunke maštovitosti ili čak elementarnog ukusa. Autor navodi da je takvih slivenica najviše u reklamnoj sferi. Ukoliko se čitalac zapita čime je opravdano uvođenje takvih riječi, nailazi na jasno obrazloženje da *ova knjiga nije zbirka lepih reči niti normativni priručnik stilistike nego sociolingvistička studija, koja kao takva pristupa jeziku u svim njegovim raznolikim manifestacijama, pri čemu vrednosni ili estetski kriterijumi ne mogu da služe kao polazište u izboru građe i njenoj naučnoj analizi* (138). Naravno, broj takvih blendi je neuporedivo manji od onih koje predstavljaju i te kako domišljate kreacije, prave “leksičke bisere”.

Značaj ove studije, pored preglednog i impozantnog broja slivenica datih u Rečniku i dobrim dijelom analiziranih kroz četiri poglavlja, jeste u osvjetljavanju jedne pojave koja nastaje usljed tekućih jezičkih i društvenih promjena koje se okvirno svrstavaju u procese modernizacije i demokratizacije u jeziku. Ako se ima u vidu da prije dvadeset godina slivenica u srpskom jeziku gotovo da nije ni bilo, a da je od tada prikupljeno preko 2000, očigledno je da se u proteklom periodu u jeziku otvara jedan nov i veoma produktivan tvorbeni proces. Nesumniv je uticaj engleskog jezika u kome leksičke blende imaju dugu tradiciju. Naravno, preuzimanjem engleskih blendi, u najvećem broju slučajeva se po takvim obrascima proizvode strogo domaće tvorenice. To znači da uzrok tih promjena možemo naći u društvenim promjenama, pri čemu je najdominantnija uloga žargona koji se zbog svoje “karakteristične tajnovitosti” mijenja mnogo brže od drugih jezičkih varijeteta. Naime, žargonske realizacije mnogih riječi utiču na jezički

PRIKAZI

standard i tjeraju ga da se postepeno *oslobađa okova nasledene lingvističke ideologije* (148) i samim tim uslovljavaju promjene u jezik. Na taj način približavamo se opštem konceptu modernizacije u okviru kojeg je značajna uloga pripala žargonu, uključujući i slivenice.

Posmatrana u duhu Praške lingvističke škole, modernizacija se tumači kao jedno od ključnih obilježja savremenih standardnih jezika, uz njihovu internacionalizaciju i djelimičnu konvergenciju. Samim tim, modernizacija omogućava kontinuirano obezbjeđivanje sredstava izražavanja usklađenih sa promjenljivim potrebama govornika u urbanim kulturama. Profesor Bugarski navodi činioce koji u svojoj ukupnosti djeluju modernizacijski u jednom urbanizovanom društvu, a to su: napuštanje okoštalih prozodijskih i gramatičkih normi, neprimjerenih savremenom životu, zatim odbacivanje suvišnih formalnih distinkcija, izražena produktivnost domaćih tvorbenih mehanizama pod uticajem dominantnih stranih jezika. Na taj način, uz koncepte modernizacije ali i demokratizacije u jeziku daje se preglednija slika o promjenama koje se u jeziku svakodnevno dešavaju a koje su posledica promjena u društvu. Leksičke blende su zapravo simboličan izraz – nesputanog i razigranog verbalnog stvaralaštva primjerenog našem vremenu.

Nataša JOVOVIĆ

ПОДУЧАВАЊЕ НАУЦИ ПОД ЊЕГОШЕВИМ ОКРИЉЕМ

(*Његошеви дани 7*, Зборник радова са Седмог међународног научног скупа *Његошеви дани*, одржаног у Котору крајем августа и почетком септембра 2017. године, Студијски програм за црногорски језик и јужнословенске књижевности, Филолошки факултет, Универзитет Црне Горе, Никшић 2019)

Седми међународни научни скуп Његошеви дани одржан је у Котору од 30. августа до 3. септембра 2017. године. Тематски оквир за књижевност је покривао *Његошево књижевно стваралаштво*, *Постколонијални јужнословенски дискурс* и *Дискурс моћи и стратегије његове изградње у умјетничким и неумјетничким текстовима*, а језичке теме су биле *Његошев књижевнојезички израз*, *Црногорски језик и други јужнословенски језици у синхронији и дијахронији* и *Језик и национализам*. Зборник радова *Његошеви дани 7* се састоји из три дијела. Први садржи поздравне ријечи Љиљане Поповић-Мошков, потпредсједнице Општине Котор, пијанисте Ратимира Мартиновића и предсједнице Организационог одбора Његошевих дана, проф. Др Татјане Ђуришић-Бечановић. Други дио је посвећен науци о књижевности и култури, а трећи науци о језику.

Из области науке о књижевности и култури, зборник *Његошеви дани 7* обухвата девет научних радова. Поред реферата у којима су се професори бавили изучавањем лика и стваралаштва Петра II Петровића Његоша, на скупу су представљене и друге иновативне теме из области књижевности и културе.

Професор Свејн Менесланд (Svein Mønnesland) са Универзитета у Ослу бавио се проучавањем Петра II Петровића Његоша као визуелног симбола и то студиозно изучавајући Његошев лик на многим поштанским маркама и на новчаницама, доказујући да је Његош био симбол разних држава и идеологија, чак и супротстављених страна у рату. У свом опсежном истраживању, професор Менесланд разматра визуелни лик Његоша од најранијих портрета, на којима је представљен или као

владика или као владар, до каснијих портрета на којима је Његош представљен као филозоф или као борац. Пратећи лик Његошев као визуелни симбол професор указује на промјене Његошевог представљања као на тежњу прилагођавања новим временима.

Са Унивезитета Адам Мицкијевич из Познања, проф. Др Богуслав Зјелињски (Bogusław Zieliński) у реферату под називом *Горски вијенац и Конрад Валенрод: освета и убиство као чин романтичарског радикализма* компаративно је истраживао везе Његошевог *Горског вијенца* и репрезентативних дјела пољског романтизма. Основни предмет проучавања у његовом реферату су заједничке особине и семантичке споне између текстова Адама Мицкијевича *Конрад Валенрод* (1828) и *Задушнице* (1822) и *Горског вијенца*. Професор Зјелињски показује и доказује како се у овим текстовима конципира таква визија књижевности која посједује морални карактер који повезује човјека са свијетом, са Богом и са самим собом. Он сматра да су се и Мицкијевич и Његош суочили са изазовом издаје изван домена хришћанског морала и управо дјела *Конрад Валенрод* и *Горски вијенац* види као примјер за парадокс да умјетничка дјела попримају одлике политике, а политика налази своје тумачење у умјетничком дјелу. Поред истраживања валендродизма и истраге потурица у наведеном контексту, професор се у реферату бави и рецепцијом ових дјела у оквиру националне књижевности. При томе указује на битне разлике између рецепције Мицкијевичевог дјела у пољској књижевности и Његошевог дјела у црногорској књижевности, тј. црногорском (и српском) канону.

Својим рефератом под називом *У бијегу преко Црне Горе, Герхард Геземан о Црној Гори, Светом Петру, краљу Николи и Горском вијенцу*, професорица Габријела Шуберт (Gabriella Shubert) с Универзитета Фридрих Шилер из Јене даје значајан научни допринос посвећен запажањима чувеног њемачког слависте и познаваоца Јужних Словена, Герхарда Геземана о Црној Гори за вријеме Првог свјетског рата. У реферату се професорица Шуберт бави личним и научним развојем Герхарда Геземана као и тумачењем његовог ратног дневника у ком се налази дужи одломак посвећен Црногорцима, њиховим обичајима, Светом Петру, краљу Николи и Његошевом *Горском вијенцу*.

Проф. др Татјана Ђуришић-Бечановић са Филолошког факултета из Никшића у свом раду истражује дискурс моћи и стратегије његове изградње у Његошевим драмама *Горски вијенац* и *Лажни цар Шћепан Мали*. Она посебну пажњу у реферату посвећује сцени преговора с (до-

маћим) Турцима, истичући да та сцена функционише као кулминаторна тачка у развоју сукоба између двије религије, како у *Горском вијенцу*, тако и у *Шћепану Малом*, при чему аутор деформише устаљене и предвидиве модусе дистрибуције моћи, па инфериорним саговорницима додјељује комуникативне стратегије надмоћних учесника у комуникацији. Тумачећи различите аспекте дискурса, професорица Бечановић указује да је у наведеним драмама комуникација условљена колоквијалном ситуацијом и вриједносном, идеолошком тачком гледишта аутора, која је недвосмислено на страни угрожене хришћанске културе, што условљава и дистрибуцију моћи у овим текстовима, чији су ликови, између осталог, и колонијалне инстанце, па се то одражава и на језичку интеракцију, као и на формирање дискурса моћи.

Са Филолошког факултета из Штипа, проф. др Луси Караниколова-Чочоровска допринос његошологији даје рефератом под називом *Цивилизацијски и религијски аспекти менталитета у Горском вијенцу*. Она се, не улазећи у теолошке постулате православља, католицизма и ислама, у свом истраживању фокусира на религијска и цивилизацијска обиљежја са културолошке тачке. Истраживање тих обиљежја спроводи посебном анализом квантитативно и квалитативно (семантички) појединачних текстовних јединица које подразумевају конфесионалне и цивилизацијске аспекте у овом Његошевом дјелу. Циљ истраживања професорице Караниколове-Чочоровске јесте потврђивање високог и трајног естетизма *Горског вијенца*, на основу широке могућности за истраживање које нуди ова епска поема, као и универзалног њеног значења, а то је слободарска и антиропска оријентисаност.

Проф. др Сава Анђелковић са Универзитета Сорбона у реферату *Шта и како је говорио Старац Милија из Колашина у Бановић Страхини* истражује и испитује ставове народног пјевача о жени, брачном невјерству, Бановићевом опроштају и праштању, као и о звјерском погубљењу противника на мегдану и о племенитим емоцијама бановог лика. Аутор рада наводи резултате испитивања Милијиног говора (уз употребу и других Милијиних пјесама) и тврди да Бановић Страхинја својој невјерној љуби опрашта (поклања) живот, али не и превару. Невјерној жени свјесно поклања живот, што представља катарзу усљед његовог несвјесног чина, звјерског клања противника у двобоју.

Професорица Аида Барјактаревић из Зенице истраживала је обиљежја постмодернистичке поетике у приповијетки *Аким Кукин, жандарм*, из збирке *Ране Луке Мештровића* Мирка Ковача. Посебна пажња у овом истраживању посвећена је уочавању процеса фрагментације као

текстуалне стратегије која развија постмодернистичку игру преко различитих наративних форми. Ауторка сматра да је на структуралном плану припадност наведене приповијетке постмодернистичкој поезици видљива прије свега у некохерентном структурирању текста приповијетке. Форме наратије су у фокусу овог реферата јер Ковач у приповијетки користи различите наративне дискурсе, комбинује наративне технике стварајући дисконтинуитет наратије, структурну неконгруентност дјелова и стилску неуједначеност афирмишући различите тачке гледишта, а преко њих вишеструке начине за изражавање субјективности.

Имаголошким приступом роману *Људи са четири прста* Миодрага Булатовића бавила се професорица Олга Војичић-Коматина с Филолошког факултета из Никшића. Она анализира неафирмативан и прилично опонентан однос овог текста према традицији. Булатовић конституише другачију литерарност кроз коју се очитује нова стилогеност израза, нова тематско-мотивска раван, другачија антропологија карактера који постају инцидентни и антикатартички, самим тим ненормативни у односу на типологију јунака црногорске литературе, почевши од романтизма па до соцреалистичког проседеа и послеријатног модернистичког концепта. На наративну збиљу романа ауторка гледа као на огледало југословенских гастарбајтера које је мозаик састављен од историје и традиције од које јунаци бјеже живећи у туђим земљама и бавећи се криминалом.

Статус *Горског вијенца* у македонској науци о књижевности проучава проф. др Весна Мојсова-Чепишевска са Филолошког факултета *Блаже Конески* из Скопља. Ауторка сматра да међусобна сарадња, контакти и истраживања које остварују двије државе, Македонија и Црна Гора, на билатералном плану, резултира и потребом организовања научних конференција, како би се отворила и освијестила питања која произлазе из досадашњих истраживања, као и да би се продискутовало о аспектима будућности уопште, на релацији македонске и црногорске науке о језику, књижевности и култури. Њен реферат представља значајан допринос обиљежавању 170 година од првог објављивања *Горског вијенца*, а развија се пратећи још три јубилеја: 70 година од издања *Горског вијенца* на македонском језику, 200 година од Његошевог рођења и објављивања зборника *Македонија и Његош* тим поводом и 10 година од објављивања прве књиге посвећене црногорској култури у Македонији.

Језички сегмент Зборника отвара рад *Шта је језички национализам*, у којем проф. др Ранко Бугарски (Филолошки факултет Универзитета у Београду) износи своја проматрања о наведеној проблематици, најприје узимајући у обзир сложеност значења појмова нације и (језичког) национализма. Поредџи појмове нације и народа, професор Бугарски представља први појам као политички организовану модерну заједницу, чије типолошке подјеле нешто касније наводи, а други као старији тип традиционалне етничке заједнице. Пажња аутора рада се затим премјешта на комплекснији појам национализма, чије типове такође наводи нешто ниже у раду и који сматра вишезначним, контроверзним и најсложенијим у концептуалном низу родољубље-патриотизам-национализам-шовинизам-ксенофобија. Најзад се рад дотиче и појма језичког национализма, његовог значења и с њим повезаних стереотипа и манипулација, дајући и примјере из оквира некадашњег југословенског простора и српскохрватског језика, односно четири језика настала након његовог нестанка.

Слиједи рад професорице Сњежане Кордић из Загреба, *Реакције на Декларацију о заједничком језику*. Ово је детаљан приказ пријема Декларације, почев од првих најава и реакција у медијима у региону, али и у Великој Британији, Њемачкој, Аустрији, Америци итд., на научним трибинама и округлим столовима, као и међу угледним свјетским социолингвистима који су је подржали, међу којима и Ноам Чомски, један од најугледнијих живих интелектуалаца савременог доба. Затим се рад окреће негативној рецепцији започетој и прије него што се знало ишта више од назива декларације, пласирању неистина у вези с њом и прије њеног објављивања, превасходно у Хрватској (у којој је, нешто касније тврди ауторка, било и највише позитивних реакција и одбрана Декларације), а потом и у БиХ, Србији и Црној Гори. Остатак рада посвећен је проматрању социолингвистичких појмова, дефиниција, критеријума, односно цитата и ставова домаћих и страних социолингвиста, којима се указује на научну утемељеност Декларације и неутемељеност изједначавања социолингвистике са политиком.

Поменутом декларацијом се баве и професорице Татјана Балажић-Булиц и Весна Пожгај-Хаџи из Љубљане у коауторском раду *Декларација о заједничком језику из социолингвистичке перспективе*. Оне наводе реакције противника Декларације, који јој приписују нестручност, исполитизираност, недореченост, неиновативност, термилошку непрецизност и томе слично. Рад представља разматрање питања шта је узрок негативног пријема и, како ауторке кажу, буђења страсти

не само стручне јавности, а затим и социолингвистички поглед на текст Декларације и (не)адекватност терминологије заступљене у њој. Прегледно је подијељен у четири сегмента: *Увод, Декларација о заједничком језику* (са поднасловима *Реакције на Декларацију* и *Шта се приговара Декларацији*), *О Декларацији из социолингвистичке перспективе* (са поднасловима *Назив језика* и *Језична стандардизација*) и *Закључак*.

Проф. др Рајка Глушица са Филолошког факултета у Никшићу се у раду *Црногорски језички национализам* бави односом насловних појмова, те теоријским и практичним аспектом језичког национализма, кроз примјере из области језичке политике држава региона, преваасходно Црне Горе. Након првог сегмента, посвећеног језичком национализму уопште, слиједи дио који се бави конкретно црногорским језичким национализмом и митовима на којима он почива (непостојање нације и државе без језика, властита посебност и аутохтоно вишевијековно постојање, посебно поријекло и различитост од осталих јужнословенских језика, нација-жртва и нација-непријатељ и слично), да би, након тог централног дијела у којем раздваја научно од ненаучног, у закључку професорица Глушица изнијела став да су незнање и заблуде о нужности засебног, издвојеног и другачијег језика за постојање нације међу главним елементима на којима се темељи црногорски језички национализам, дотичући се и посљедица које су такви ставови изазвали при стандардизацији црногорског језика.

Сличном тематиком се бави и рад *Национализам и политика у стандардизацији језика* проф. др Игора Лакића са Филолошког факултета у Никшићу. У раду се, након уводног дијела најприје разматрају политички аспекти ове проблематике и однос језика и политике, интересовање аутора се у овом сегменту односи на промјене назива језика у Црној Гори након нестанка српскохрватског језика и након обнављања независности Црне Горе, што се сврстава у домен политике, али чиме би требало да се утицај политике на сам језик и завршава. Слиједи дио у ком се разматра језик и национализам на простору бивше Југославије, за њим дио који се бави лингвистичким аспектима, полазећи од идеје да су црногорски, српски, босански и хрватски лингвистички гледано један језик, односно варијанте уздигнуте на ниво језика, мањим или већим удјелом као резултат националистичког поимања језика. Остатак рада је посвећен црногорским приликама кроз сегменте *Стандардизација црногорског језика, Правописна рјешења* и *Црногорски језик данас*, након чега слиједи закључни дио са јасним ставом да ће питање црногорског језика остати, по ријечима аутора, недовршена

прича све док се његови основи не препусте струци и стриктно лингвистичким мјерилима.

Наредни чланак је *Универзитет између глобалног и националног језика* проф. др Марка Јесеншека са Универзитета у Марибору. Аутор се у раду, симболично започетом стиховима Ф. Прешерена, бави словеначком језичком политиком и језиком у високом образовању, осврћући се на тежњу ка англизацији словеначких државних универзитета кроз ангажованост дијела словеначких универзитетских радника да се промијене одређени закони којима би се постигао тај циљ. Тенденције ових настојања су оличене у намјери да се на словеначке универзитете уведе енглески језик као први језик комуникације и трају, како нас професор Јесеншек обавјештава у раду, тачно стотину година од оснивања Универзитета у Љубљани, у чијим оснивачким актима стоји уписан словеначки језик као наставни. Аутор наводи примјере англизације на универзитетима у Словенији (словеначки професори мимо уставних прописа Словеније држе словеначким студентима предавања на страном језику, Универзитет у Марибору запосленима шаље документацију на енглеском језику, на ком одржава и обуку високошколских наставника, сарадника и стручних сарадника и слично), као и упуте важећих закона, ставове Словеначке академије наука и умјетности о овом проблему и остала документа која се њиме баве.

Из домена социолингвистике нас у стилистички домен преводи рад проф. др Марине Катнић-Бакаршић са Филозофског факултета у Сарајеву: *Питање туђег говора у критичкој стилистици*. У чланку се сагледавају начини и функције предметног типа говора у књижевности и некњижевним текстовима. Ово питање је једно од десет кључних елемената интерпретације текста са гледишта критичке стилистике и ауторка га сагледава на различитим типовима дискурса, од политичког преко медијског до литерарног, сматрајући исказ Другога неодвојивим од нарације и наратива и посебну пажњу поклањајући испитивању чији је глас заправо у питању, туђи или нараторов. Пажња професорице Катнић-Бакаршић се задржава на проучавању транзитивности у ауторском говору, као битном моменту за увођење тачке гледишта и идеолошких погледа, уз могућност манипулације, да би се у закључном дијелу ауторка дотакла и разлика поимања и проучавања туђег говора у синтакси, скруктуралној стилистици и критичкој стилистици.

Коауторски чланак проф. др Ладе Бадурине (Филозофски факултет Свеучилишта у Риједи) и проф. др Ива Прањковића (Филозофски

факултет Свеучилишта у Загребу) *О клетви и псовци* бави се одређењем, поређењем и прагматичким аспектом два насловна појма. Аутори најприје указују на чињеницу да су клетве и псовке, као и њима блиски вулгаризми, релативно често заступљени у разговорном домену (осим друштвених ситуација у којима се по правилу такве ријечи не употребљавају), свакодневној комуникацији, али ипак не и у традиционалним (а ријетко и у савременим) (прагма)лингвистичким истраживањима, иако су несумњиво у питању језички феномени. Након навођења ријетких већ постојећих истраживања тзв. *непристојних* ријечи, аутори износе резултате сопствених истраживања, разграничавајући клетву од псовке и то двоје од вулгаризама и наводећи примјере и ситуације и типове понашања са којима се употреба поменутих језичких средстава доводи у везу.

Клетву за предмет свог истраживања узима и Наташа Јововић са Филолошког факултета у Никшићу описујући један аспект њене употребе кроз фразеолошки и лингвокултуролошки приступ у раду *Клетва у Његошевом „Горском вијенцу“*. Читајући рад, најприје се обавјештавамо о клетви као језичкој форми повезаној са магијском језичком функцијом и њеном мјесту у говорном и писаном дискурсу у традицији и модерној култури, а затим се рад наставља обрађујући дефиницију клетве уз мноштво референци и њену употребу у народној књижевности и култури. Главни дио рада је посвећен улози клетве у *Горском вијенцу* Петра II Петровића Његоша, најприје кроз приказ ранијих разматрања из визуре књижевне критике, фразеологије, лексикологије и семантике, а затим ауторка приступа сопственој анализи ове форме у Његошевом најпознатијем дјелу, нудећи мноштво примјера и пропратних тумачења и коментара. У закључку се наводи да је главни мотив употребе клетве у овом дјелу тежња да се кажњавањем грешника успостави нарушена равнотежа, као и да она није само остатак паганске визије свијета, већ и специфичан вид општења, чиме потврђује својство фразеолошке конструкције у ширем смислу, указујући на значај проучавања ове и сличних форми и на лингвокултуролошком плану.

Др Јелена Башановић-Чечовић са Института за језик и књижевност „Петар II Петровић Његош“ (ЦАНУ) је у Зборнику заступљена радом *Језички модели метафоре и метонимије у Његошевом „Горском вијенцу“*. У чланку се помоћу издвојених примјера „кондензованих стилских фигура“ метафоре и метонимије указује на специфичне поступке којима Његош преноси значење са ријечи на ријеч, обогаћујући притом језик дјела и дајући простора широј анализи тих поступака.

Осим самог избора примјера и њихове интерпретације, ауторка нуди и другачији поглед на ове фигуре са аспекта лингвостилистичке анализе. У закључку ове својеврсне граматичке и стилско-језичке обраде Његошева језика, ауторка закључује да метафору не треба традиционално сводити само на фигуре ријечи, будући да се код Његоша она остварује и на вишим језичким нивоима, указује на непреводивост појединих метафора овог пјесника те, како се чита у самом раду, апострофира Његошеву инвентивност у процесима метафоризације и метонимизације.

Слиједи рад др Милене Бурић *О једном сталном епитету у Горском вијенцу (у поређењу са интрафолклорним цитатом)*, у којем се са темеља теорије цитатности указује на специфичност и улогу интрафолклорног цитата, често оличеног у сталном епитету. Предмет истраживања је значење сталног епитета који има облик придјева *грдан*, односно прилога *гдно*, указује се на вишезначност ових ријечи, анализира њихова етимологија, скреће се пажња на семантичке нијансе *оштар* (= *охол, надмен, горд*) и *злослутан* и указује на чињеницу да је управо веза овог Његошевог дјела са народном књижевношћу посредством естетски успјешне интеграције фолклорних цитата један од чинилаца који омогућавају лакшу рецепцију Његошеве ријечи у народу. Будући да се рад базира на интертекстуалности између Горског вијенца и епске усмене традиције, у њему су заступљени и анализирани примјери из обију форми.

Чланак *Неке лингвокултуролошке специфичности Његошеве фразеологије из угла преводне анализе* Јелене Мркајић са Филолошког факултета у Никшићу доноси поглед на Његошев пјеснички језик са аспекта двојезичне анализе, упоређујући издвојене фразеолошке елементе Горског вијенца на црногорском и енглеском језику. Анализира се проблематика везаности фразеологизма са одређеном културно-језичком заједницом и успјешности транспоновања тих јединица у други социо-културолошки оквир под окриљем генетски удаљеног језика. И овај рад пажњу усмјерава ка сталним епитетима, као јединицама које се истичу везом свог садржаја са одређеном културом, те проучава њихову семантику, механизме њиховог настанка и преношења у језик превода.

Након тога читамо рад др Данијеле Радојевић са Института за језик и књижевност „Петар II Петровић Његош“ Црногорске академије наука и умјетности, *О фолклорним и етнографским елементима у језику црногорске међуратне приповједачке прозе*. Елементи наведени у наслову рада, међу којима клетве, благослови, заклетве, тужбалице,

псовке, пословично изражавање, елементи који указују на сујевјерје, менталитетске одлике или однос према патријархалности, издвојени у прегледне цјелине у оквиру чланка, сагледавају се на основу примјера четворице истакнутих црногорских међуратних прозаиста: Николе Лопичића, Милована Ђиласа, Михаила Лалића и Душана Ђуровића. Дио рада је издвојен за анализу утицаја Петра II Петровића Његоша на обликовање неких од речених елемената кроз интертекстуалност. Указује се на осег уплива традиционалних и народних елемената у књижевно дјело, због чега се његовој анализи не може приступити са искључиво језичког гледишта, занемарујући културологију, етнологију и етнографију, фолклористику и сродне дисциплине, односно шири културни контекст у оквиру којег дјело настаје.

Језички дио, као и сам Зборник, затвара рад Александра Д. Стефановића са Сорбоне, *Покушај класификације именица на -е/-ета које означавају жива бића и које имају једну или више суплетивних множина*. Чланак се бави именицама средњег рода попут чељаде-чељад, пиле/пилад/пилићи, унуче-унучад/унучићи, ждрепче-ждрепад/ждрепићи/ждрепчићи и слично, на синхронијској равни и на корпусу примјера из најновијег издања једнотомног рјечника Матице српске, савремених књижевних и некњижевних писаних дјела и говорног језика. Анализирају се саме именице, као и различити начини означавања њихових множинских облика, најчешће изражених суплетивном множином, упркос чињеници да су у ранијим стадијумима језичког развоја именице средњег рода -ет- основа имале регуларну множину. Резултат проучавања ових именица је прегледан приказ нових граматичких и семантичких облика суплетивне множине и класификација предметних именица, уз указивање на неслагање између норме и узуса, као и на важност даљих истраживања ове проблематике.

Узевши у обзир разноликост тема чланака заступљених у *Његошевим данима 7*, чак и онда када се тематски сврставају у исти оквир, а имајући у виду и заступљеност реномираних аутора са признатих институција из разних крајева Европе, јасно је да су седми Његошеви дани били још један у низу научних скупова који нуди могућност стицања бројних нових сазнања из области језика, књижевности и културе на изузетно високом и квалитетном професионалном нивоу. Будући да су тематски најзаступљенији радови који се тичу Његошевог опуса и односа језика и национализма (односно језичког национализма и језичке политике), а да се овом другом, изузетно осјетљивом питању

пришло објективно, са стриктно научног становишта, уз мноштво цитата и јасно образложених лингвистичких ставова, не можемо се отети утиску да је у оквиру овог међународног научног скупа, под Његошевим окриљем, посриједи био својеврстан примјер подучавања науци, научним принципима и трагању за научном истином у циљу даљег унапређивања лингвистике, а сама потреба да се на то укаже као на битну (и, нажалост, не увијек подразумијевану) особину истраживања, повлачи за собом наду да ће оваквих скупова бити још више, у још квалитетнијим издањима.

Тамара ЛАБУДОВИЋ, Бојан МИНИЋ

SINTEZA DOSADAŠNJIH DOMETA NJEGOŠOLOGIJE I PODSTICAJ ZA DALJA ISTRAŽIVANJA

(Radomir V. Ivanović, *Njegoš. Njegošologija. Njegošolozi*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2017)

Snagom i bogatstvom misli, jezgrovitošću izraza, filozofskom dubinom i porukom Njegoševo djelo decenijama je pobuđivalo interesovanja proučavalaca različitih orijentacija i profila. Slojevitost tog djela uglavnom je nametala uskostručne i parcijalne pristupe, što je rezultiralo velikim brojem monografija, studija i pojedinačnih radova koji pripadaju domenu više naučnih disciplina. Time je potvrđeno da je djelo Petra II Petrovića Njegoša podesno za istraživanja sa različitih aspekata, a izdvajanje novih vrijednosti tog djela čini ga i danas izazovnim i otvorenim za raznovrsna tumačenja.

Koliko je Njegoš bio plodonosan stvaralac, te koliko je njegovo djelo bilo (i još uvijek je) podsticajno za čitavu plejadu pisaca kasnijih epoha i stilskih formacija, koji su se napajali sa izvorâ njegove mudronosne poezije, potvrđuje monografija *Njegoš. Njegošologija. Njegošolozi*, čiji je autor akademik Radomir V. Ivanović. Monografija je objavljena 2017. godine u izdanju Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, a povodom jubileja Akademije „170 godina *Gorskog vijenca* 1847–2017”. U monografiji koja ima 267 stranica strukturno su se izdvojila dva dijela: *Prilozi iz nješkošologije* i *Bibliografski prilozi*.

Rukovodeći se principima koje su nametnuli „diobni kriterijumi hronologije, tipologije i aksiologije” (str. 232), autor je u prvom, obimnijem dijelu monografije sabrao devet studija i ogleda koji su objavljeni u periodičnim publikacijama i knjigama u periodu od 1998. do 2017. godine, uz napomenu da se trudio da izostavi ponovljene bibliografske podatke, kao i istovjetne citate i usputne asocijacije koje su opterećivale tekst. U njima se akademik Ivanović studiozno bavi rezultatima postignutim u nješkošologiji, koja je, tokom kontinuiranog trajanja, proširila svoje interesovanje na „enormno veliki broj duhovnih, srodnih ili raznorodnih disciplina” (str. 13), što joj daje karakter interdisciplinarne i multidisciplinarne naučne oblasti, kojoj je

posvećena i obimna bibliografija (po zapažanju autora, ona sadrži 22.000 bibliografskih jedinica, od čega su 420 samostalne publikacije).

Monografiju otvara studija „Najznačajnije monografije i komentari kao podsticaj razvoju njegošologije u drugoj polovini XIX vijeka”. U okviru uvodnih razmatranja, autor studije ukazuje na pravce razvoja njegošologije, u kojoj su potvrđeni kako bogatstvo tako i raznovrsnost interesovanja – „bilo da je u pitanju produkcionni, bilo receptivni model” (str. 13). Potvrdu tog mišljenja akademik Ivanović nalazi u književnoistorijskoj monografiji Vladimira Osolnika – *Istorija književnosti o Petru II Petroviću Njegošu* (Podgorica, 1999). Izdvojivši pismo reformatora Vuka Stefanovića Karadžića Lukijanu Mušickom, autor upućuje čitaoca na „precizan i prihvatljiv početak proučavanja receptivnog modela u njegošologiji” (str. 13). Iako je razvoj njegošologije u ranom periodu „imao svoje plime i oseke” (str. 15), autor, vođen književnonaučnim vrednovanjem i prevrednovanjem, izdvaja tri međusobno kontrastirane faze rane njegošologije, kao i njena reprezentativna ostvarenja – počevši od ogleda Svetislava Vulovića, preko monografija Petra Aleksejevića Lavrova i Pavla Apolonovića Rovinskog, koje se mogu analizirati kao naučni diptihon, monografije Lazara Tomanovića, rasprave Milana Rešetara i njegovih brojnih komentara *Gorskog vijenca*, do monografije Pavla Popovića, koja po mišljenju autora predstavlja najznačajniji domet njegošologije u periodu od 1851. do 1900. godine.

Koliko deset „dragocjenih priloga” Iva Andrića o Njegoševom djelu i Njegošu predstavljaju značajan doprinos njegošologiji i koliko su, između ostalog, izazov za dalja istraživanja, akademik Ivanović potvrđuje studijom „Andrićevi ‘učitelji energije’ (Vuk i Njegoš)”. Ne samo nadahnuto nego i uz pozivanje na posvjedočenu Andrićevu ideju vodilju o divljenju tuđim i našim stvaraocima i misliocima, autor studije ističe da je Andrić, jedan od reprezentativnih pripadnika integralnog realizma XX vijeka, za uzore u estetičkom, ali i u svim drugim domenima egzistencije, uzimao upravo djelo Vuka Stefanovića Karadžića i Petra II Petrovića Njegoša. Vođen težnjom da čitaoca upozna i sa najintimnijim Andrićevim mišljenjem, autor se poziva na knjigu usmenih Andrićevih razgovora sa Ljubom Jandrićem, tokom kojih je pisac priznao da je jezik, za čiju se čistotu dosljedno zalagao, učio iz narodnih pjesama i od Vuka i Njegoša, te da „Sve prijatelje možete izgubiti, ali Vuka i Njegoša nikako!” (str. 38). Tokom dugog i plodonosnog stvaralačkog vijeka Iva Andrića, djelo Vuka Stefanovića Karadžića i Petra II Petrovića Njegoša predstavljalo je, zaključuje autor studije, nepresušan izvor energije i riznicu jezika, a Vuk i Njegoš činili su njegovu nesumnjivu „opседantnu tematiku i problematiku” (str. 38).

U uvodnom dijelu studije „Književni mit o Šćepanu Malom u djelima Stjepana Zanočića, Petra II Petrovića Njegoša i Stefana Mitrova Ljubiše (Prilog naratologiji)” autor razmatra pojam književnog mita, izdvojivši kao ilustrativan istorijski književni mit o balkanskom avanturisti i alazonu Šćepanu Malom, koji predstavlja „konstantni izazov raspravi o odnosu istorizacije i naratizacije, faksije i fikcije, kao i o odnosu mistifikacije i demistifikacije koja teče bez kraja” (str. 67). Dalje, akademik Ivanović apostrofira da se, posmatrano u okviru naratologije, mogu uočiti brojne srodnosti i raznorodnosti stvaralačkih postupaka Stjepana Zanočića (povijest o Šćepanu Malom), Njegoša (egzistencijalno-dramski spjev *Lažni car Šćepan Mali*) i Ljubiša (pripovijetka *Šćepan Mali (povijest crnogorska sredinom osamnaestog vijeka)*), uz napomenu da posebnu zanimljivost vidi u načinu na koji ta djela pripadaju pojedinim epohama (prosvjetiteljstvu) ili stilskim formacijama (klasicizmu, romantizmu, realizmu). Istovremeno, ova studija je značajan prilog sagledavanju procesa mistifikacije, odnosa književnosti i mita i uopšte sadejstva književnosti i mitologije.

Studija „Komparativno proučavanje Njegoševog i Ljubišinog djela” strukturno je podijeljena na dvije cjeline: *Teorijska ravan rasprave (O teoriji saznanja i teoriji tumačenja)* i *Primijenjena ravan rasprave*. Nakon elaboriranja pojmova: teorija saznanja, teorija tumačenja, metodologija, poetika, komparatistika, što je poslužilo kao „prolegomena za produžetak rasprave” (str. 97), autor studije iz obilja, iz kojeg je uvijek izbor najteži, izdvaja prekretničke monografije, studije, oglede iz njeošologije i poredi ih sa „istovrsnim reprezentativnim” ostvarenjima iz ljubišologije. Zaključak je da su i jedne i druge bibliografske jedinice podjednako doprinijele afirmaciji Njegoševog i Ljubišinog djela, ali i njihovom naučnom vrednovanju i prevrednovanju u sinhronoj, dijahronoj i ravni istorijske aktuelizacije. U okviru *Primijenjene ravni rasprave* autor najprije izdvaja nekoliko samostalnih publikacija posvećenih njeošologiji, koje su, istina neujednačeno, doprinijele razvoju i unapređenju njeošologije – i u tematskom i u vrijednosnom smislu, a bogaćenju njeošologije doprinio je, po zapažanju autora, i niz voluminoznih zbornika radova. Iako svjestan da je druga polovina XX vijeka iznjedrila nekoliko vrsnih njeošologa, te da bi rasprava o njima podrazumijevala pisanje nove knjige, autor iz mnoštva ipak izdvaja Isidoru Sekulić i njenu „izvanredno koncipiranu i nadahnuto realizovanu” (str. 103) estetičko-poetološko-psihološku monografiju *Njegošu – knjiga duboke odanosti* (Beograd, 1951). Takođe, u istraživačkim radovima o jezičkim, stilskim, tematskim, motivskim paralelizmima u Njegoševom i Ljubišinom djelu prednjače, po mišljenju autora, dva njeošologa i ljubišologa – prvi je Jevto M.

Milović, a drugi Milorad Nikčević. Uz izdvajanje „uzorne monografije” B. Pejovića – *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše* (Sarajevo, 1977), autor bilježi i nekoliko priloga koji su obogatili područje ljubišologije. I jedni i drugi predstavljaju ne samo doprinos dosadašnjem vrednovanju djela ova dva značajna pisca nego su i putokazi, a možda i prekretnice, u daljem razvoju njegošologije i ljubišologije.

U ogledu „Monografija Pavla Popovića kao prekretnica u razvoju njegošologije (*O Gorskom vijencu*)” strukturno se izdvajaju tri cjeline: 1. *Metod*; 2. *Monografija*; 3. *Prilozi*. Prve dvije cjeline posvećene su produkcijom, a treća receptivnom modelu. Kako pitanje književnonaučne metodologije nameće i obavezu definisanja kritike koju preferira njen autor, autor studije ističe da se P. Popović zalaže za integrativni princip svih postupaka i metoda, koji različito doprinose „novom i obuhvatnom tumačenju i razumijevanju pisaca i djela” (str. 117). Popoviću se, po mišljenju autora studije, pripisuje najplodonosniji tip istorijske kritike, koji pripada sintetičkom tipu jer obuhvata biografsku kritiku, kritiku teksta, kritiku ukusa i komparativnu kritiku. Svjestan da metodologija ipak ne može biti presudna u usmjeravanju i razvoju nečije književne i naučne misli, već da prije služi kao indikator energija kojima stvaralac raspolaže, autor ogleda zaključuje da se Popović u određenim monografijama i studijama ogleda i kao analitičar (istoričar) i kao interpretator (kritičar), tj. da naizmjenično koristi analitički i interpretativni model kritike, uz, po zapažanju autora, vidljivi proces lirizacije teksta. Zbog toga, akademik Ivanović smatra da ne treba davati prednost Popoviću-kritičaru ili Popoviću-istoričaru, već to preimućstvo, po njegovom mišljenju, zaslužuje Popović-polihistorik. Iz obilja Popovićevih ostvarenja akademik Ivanović izdvaja monografiju *O Gorskom vijencu* (1900). Značajki interpretira njenu strukturu i upućuje čitaocu na njene osnovne prednosti, koje su, smatra autor, sadržane u dominaciji unutrašnjeg pristupa, ostajanju pri usko odabranom broju ciljeva, koje je realizovao sužavanjem perspektive tumačenja, jeziku i stilu koji odišu „čistotom, svježinom, ekspresivnošću i sugestivnošću” (str. 124). Otuda razlog zbog kojeg autor ove studije izdvaja P. Popovića kao jednog od najrenomiranijih njegošologa, kod kojeg je prepoznao i „istinsko divljenje” Njogošu i saosjećanje sa njim. Njegov razovrstan naučni doprinos, koji odlikuje i tematsko bogatstvo, podijeljen je hronološki i tipološki u trećoj cjelini ove studije.

Pored Pavla Popovića, status najrenomiranijeg njegošologa akademik Ivanović pripisuje i Isidori Sekulić, a evidentan entuzijastički zanos zapaža u njenoj knjizi *Njogošu – knjiga duboke odanosti*. Knjizi koja je nastala u rezultatu višegodišnjeg rada na proučavanju tri pisca (Njogoša, Ljubiše i M.

Miljanova Popovića), čije djelo, po njenom mišljenju, predstavlja „ovejano duhovno blago”, posvećena je studija „Doprinos Isidore Sekulić razvoju njegošologije (*Njogošu – knjiga duboke odanosti*)”. Nakon ukazivanja na nekoliko globalnih estetičkih, poetičkih i kritičkih opredjeljenja I. Sekulić, akademik Ivanović iscrpno se bavi monografijom kojom se autorka, na izvjestan način, odužila i Njogošu i Crnoj Gori budući da je u jednom novinskom razgovoru, kako to vješto izdvaja akademik Ivanović, izjavila: „Čovek vazda ima osećanje da Crnoj Gori nešto duguje, kao da je kriv što Crna Gora nije srećnija i veselija” (str. 144). Istinska predanost piscu, njegovom djelu i vremenu rezultirala je nastankom sintetičke monografije o Njogošu, koja objedinjava sva znanja o piscu – Njogošu vladaocu, Njogošu stvaracu i Njogošu misliocu. Pored izdvajanja istorijsko-biografsko-poetičke monografije, autoru je savjesnost u radu nalagala evidentiranje i ostalih priloga I. Sekulić posvećenih njegošologiji (objavljenih prije i poslije monografije), koji su, bez obzira na neujednačenu ostvarenost, dometi vrijedni naučnog vredovanja, svakako podsticajni za dalja, minuciozna istraživanja.

Studija „Širok spektar naučnih interesovanja (Jevto M. Milović)” posvećena je bogatom i tematski slojevitom djelu polihistorika Jevta M. Milovića, koji se tokom svog dugog istraživačkog i stvaralačkog vijeka bavio velikim brojem kulturnoistorijskih disciplina. Ne sporeći činjenicu da Milović pripada redu istoričara, istoričara kulture i istoričara književnosti koji su u najvećoj mogućoj mjeri doprinijeli proučavanju crnogorske istorije, kulture, nauke, autor studije pouzdano tvrdi da Miloviću pripada i vodeće mjesto u redu njegošologa XX vijeka, što obrazlaže podatkom da je Jevto M. Milović posvetio Njogošu najveći dio svog života, objavivši čak devet knjiga i više od stotinu rasprava, studija, ogleda, članaka, koji se odnose na tumačenje, razumijevanje i vrednovanje žanrovski raznovrsnog Njogoševog djela. Brojnost i raznovrsnost tih priloga nadomjestila je, smatra akademik Ivanović, odsustvo sintetičke monografije o Njogošu u Milovićevoj bibliografiji. Da je Milovićevo poznavanje Njogoševe ličnosti, djela i konteksta u kojem je djelo nastajalo „izvanredno”, autor studije potvrđuje izdvajanjem niza njegovih priloga iz njegošologije, a u ovoj studiji nije izostalo ni navođenje knjiga koje svjedoče o širokom spektru Milovićevih naučnih stremjenja i interesovanja.

Ne nalazi samo Ivo Andrić uzore i energetske izvore u djelu Petra II Petrovića Njogoša. Njemu se kao „učitelju energije” istinski divi i Mihailo Lalić, jedan od najznačajnijih crnogorskih pisaca XX vijeka. Na Lalićevu inspiraciju Njogošem i njegovim djelom, i u etičkoj i u estetičkoj sferi, upu-

ćuju njegova tri, po zapažanju akademika Ivanovića, najuspješnija književno-kritička teksta posvećena Njegošu (eseji „Vrijeme nastanka *Gorskog vijenca* (Po pismima Njegoševim i njegovih saradnika) iz 1947. i „Njegoševi poklonici mladog sunca” iz 1963, kao i studija „Ivo Andrić o Njegoševoj poeziji” iz 1993. godine). Ogled „Njegoš kao životna i stvaralačka inspiracija Mihaila Lalića (u kritici i beletristici)” predstavlja ne samo autorovo nadahnuto svjedočanstvo o temeljima na kojima se Lalić književno formirao, njegovoj vezanosti za nacionalnu i nadnacionalnu književnost, opredjeljenju za narodni jezik i „mudronosnu prozu i poeziju”, koje crpi iz djela Petra II Petrovića Njegoša (i Marka Miljanova Popovića), nego i sadržajno i valjano potkrijepljeno obrazloženje Lalićeve usmjerenosti na Njegoševo djelo. Naime, autor studije upućuje čitaoca na Lalićevu inspiraciju Njegošem, ne samo u životnim nego i u stvaralačkim opredjeljenjima, još od najmlađih dana, a koja traje tokom njegovog višedecenijskog stvaralačkog vijeka. U vezi sa tim, autor sumira da Lalićevo interesovanje za Njegoša počinje kratkim esejom, a biva zaokruženo „amanetnom studijom” – „Ivo Andrić o Njegoševoj poeziji”. Po zapažanjima akademika Ivanovića, Lalić je u Njegošu prepoznao „tip pregaoca, stvaraoca i mislioca koji je zaslužio apsolutno priznanje poštovalaca umjetnosti, stila i jezika” (str. 197). Do sada već potvrđena i mnogo čime opravdana životna i stvaralačka Lalićeva inspiracija Njegošem vjerovatno je razlog što, na osnovu podataka iznesenih u ovoj studiji, u lalićologiji do 2017. godine postoji više od 50 samostalnih izdanja posvećenih Laliću kao „Njegošu u prozi”.

U uvodu svodne i istovremeno završne studije „Odabrani komentari i kritička izdanja *Gorskog vijenca* u posljednjim decenijama razvoja njegošologije (1975–2017)” autor ističe da se tokom gotovo dvovjekovnog proučavanja produkcionog modela u njegošologiji uglavnom koristio afirmativni princip, te da su rijetki autori koji, u okviru antinjegošologije, koriste negativni princip u tumačenju i vrednovanju Njegoševog djela. Iako su se iskustva i saznanja stečena u oblasti njegošologije uglavnom prezentovala u monografijama, knjigama studija i ogleda, priložima, i komentari kao naučna vrsta i žanr značajno doprinose afirmaciji Njegoševog djela. Stoga u ovoj studiji autor izdvaja upravo komentare *Gorskog vijenca*, koji po njegovom mišljenju predstavljaju značajan domet njegošologije budući da su interdisciplinarni po svojoj prirodi, te da ih pisali znalci naznačene problematike, veoma zaslužni za razvoj njegošologije. Poštujući hronološko načelo u izdvajanju reprezentativnih komentara, objavljenih u periodu 1975–2017, autor se opredijelio za sumarni prikaz izdanja koja se, po njegovom mišlje-

nju, odlikuju autentičnošću, velikim brojem izdanja i doprinosom u formiranju novog receptivnog modela. U vezi sa tim, ova studija posvećena je: 1. kritičkom izdanju¹ *Gorskog vijenca* koje je objavljeno u izdanju „Prosvete” i „Oboda” (Beograd – Cetinje, 1975), čiji su tekst priredili za štampu Radosav Bošković i Vido Latković, dok je bilješke i objašnjenja napisao Vido Latković; 2. kritičkom izdanju *Gorskog vijenca* koje je, 1990. godine u izdanju SKZ iz Beograda, priredio Nikola Banašević; 3. komentaru *Gorskog vijenca*, čiji je autor Slobodan Tomović, a koji je objavljen u okviru *Enciklopedije Njegoš I*, u izdanju Fondacije „Petrović Njegoš” i izdavačke kuće CID (Podgorica, 1999); 4. kritičkom izdanju *Gorskog vijenca*, koje je u izdanju CANU, u okviru *Sabranih djela Petra II Petrovića Njegoša*, priredio Aleksandar Mladenović (Podgorica, 2005); kritičkom izdanju *Gorskog vijenca*, čiju redakciju i komentare, u izdanju izdavačke kuće CID, potpisuje Radmilo Marojević (Podgorica, 2005). Prva dva izdanja autor sistematično i opširno predstavlja u cjelini *Istoriografski i tekstološki aspekt*, a ostala tri u cjelini *Filološki i gnoseološki aspekt*. Iako ovu, po autorom mišljenju, nedovršenu studiju završava mišljenjem da je doprinos koji su svojim kritičkim izdanjima ostvarili V. Latković, N. Banašević, S. Tomović, A. Mladenović, R. Marojević nesumnjiv i nemjerljiv, akademik Ivanović istovremeno je svjestan da se Njegoševom djelu i dosadašnjim dometima njegošologije treba iznova vraćati. Stoga se, on smatra, i na njegošologiju može primijeniti apoftegma Isidore Sekulić, kojom nadahnuto poentira ovu studiju: „Svi rezultati su smrtni, samo je problematika večna”.

Manje obimni dio monografije *Bio-bibliografski prilozi* sadrži *Napomene autora*², *Registar imena*, *Imenski registar* i *Selektivnu bibliografiju Petra II Petrovića Njegoša*, kojom su obuhvaćena posebna izdanja, zbornici, prevodi i koja će značajno pomoći lakšoj i pouzdanijoj orijentaciji recipijentata – kako predstavnicima uže stručne kritike tako i najširem krugu čitalaca.

Objavljivanjem monografije *Njegoš. Njegošologija. Njegošolozi*, akademik Radomir V. Ivanović dao je značajan doprinos utvrđivanju dometa

¹ Autor studije ukazuje da žanrovske oznake *kritičko izdanje* i *komentar* treba tretirati kao sinonime, uz napomenu da je prva frekventnija u novije vrijeme, a da se za upotrebu druge opredjeljivala starija generacija proučavalaca.

² U Napomenama su navedeni izvori relativno dugog spiska autorovih priloga iz literaturologije tokom posljednjih decenija, kao i naslovi koji predstavljaju njegov doprinos oblasti njegošologije. Zato je važno ukazati da je njegošologija u znatnoj mjeri obogaćena i priložima akademika Radomira V. Ivanovića – počevši od prikaza nekih monografija, preko studija i oglada, do knjiga o Njegošu.

njegošologije, potvrdivši ne samo koliki je bio Njegošev mudronosni i umotvorni potencijal, nego i kako su, raznovrsnim pristupima i metodama, proučavaoci različitih orijentacija tumačili i razumijevali njegovo djelo. Time je ostvario ciljeve koje je, pretpostavljamo, sebi postavio u inicijalnoj fazi nastajanja monografije čija retorika naslova upućuje čitaoca na tri problemska kruga i trostruki plan tumačenja. Trebalo je sistematično, znalčki, sadržajno, ali sa mjerom, iz obilja izdvojiti monografije, studije, oglede, priloge, komentare, koji predstavljaju evidentan, mada neujedačen, doprinos njegošologiji, ali i čitavu plejadu njeagošologa koji su, svaki na svoj način i u skladu sa svojim spektrom naučnih interesovanja, obogatili ovu interdisciplinarnu naučnu oblast, dajući istovremeno povod autoru monografije da sagleda i međusobne uticaje, doticaje i podsticaje pojedinih, te time proširi mogućnosti za dalja, minucioznija istraživanja.

Pored razotkrivenih doprinosa njeagošologa minulog perioda i proširenih mogućnosti interesovanja za one koji stasavaju, u ovoj monografiji izdvajaju se i stilsko-jezički izraz kojim su uobličene studije i oglede, širina naučnih interesovanja autora i njegova nesvakidašnja radna energija. Riječju, ova monografija, u kojoj autor na naučno vrijedan način tretira probleme o kojima piše, uz njegovu posvjedočenu sposobnost umjetničkog oblikovanja teksta, uspjela je sinteza dometa njeagošologije zaključno sa 2017. godinom, ali i povod da se iniciraju neke nove mogućnosti ispitivanja ne samo Njegoševog voluminoznog djela, nego i tumačenja nepotpuno ili nedovoljno ispitanih mjesta u njegovoj mudronosnoj poeziji.

Jelena BAŠANOVIĆ-ČEČOVIĆ

MARKO MILJANOV POPOVIĆ – ETIČKI UZOR

(Radomir V. Ivanović, *Poetika i etika Marka Miljanova*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Medeon, Podgorica 2019, str. 457)

Prikaz monografije *Poetika i etika Marka Miljanova* akademika Radomira V. Ivanovića počecemo navođenjem motoa knjige, a moto predstavlja misao kojom se nagovještava osnovna ideja vodilja. To je citat Česleva Miloša: “Šanse književnosti da istraje nisu prevelike ni premale. Ali ako šansi ima, one su, pre svega, u tome da pamti i zapisuje detalje koje će istorija izostaviti i odbaciti. To znači da je književnost ono drugo – ljudsko lice istorije.”

Akademik Radomir Vladov Ivanović, autor 29 monografija o južnoslovenskim i svjetskim piscima i 39 knjiga studijskog karaktera posvećenih južnoslovenskim piscima, spada u red najboljih poznavalaca života i djela Marka Miljanova Popovića i jedan je od nazalužnijih u afirmaciji i promociji djela kučkog mudraca i klasika crnogorske književnosti o čijem djelu, po podacima iz nedavno objavljene bibliografije, postoje 1364 bibliografske jedinice.

Prvi rad o Marku Miljanovu akademik Ivanović napisao je na makedonskom jeziku u jednom skopskom časopisu 1981. godine. Tokom skoro četrdeset godina bavljenja djelom kučkog vojvode o njemu je objavio 249 bibliografskih jedinica (prema podacima Branke Dragosavac iz *Bibliografije Marka Miljanova Popovića*, knjiga VII Cjelokupnih djela, 2017. godina). Od 30 monografija dvije su posvećene djelu Marka Miljanova. Prva pod naslovom: *Retorika čovječnosti: morfologija i semantika djela Marka Miljanova Popovića*, objavljena je 1993, izdavači su Cvetnik iz Novog Sada i Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorice. Ova monografija je ponovo štampana 2003. pod naslovom *Marko Miljanov Popović* u izdanju Pegaza iz Bijelog Polja. Monografija *Poetika i etika Marka Miljanova* štampana je u izdanju Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva iz Podgorice, ima skoro 500 strana i predstavlja zaokruženu cjelinu Ivanovićevog bavljenja djelom svog slavnog saplemenika i sadrži studije već objavljene u prvoj monografiji, ali i neke potpuno nove.

Akademik Ivanović je uradio mnogo u afirmaciji vojvodinog djela: uredio je zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa *Život i djelo Marka Miljanova Popovića* 1991. godine i priredio knjigu *Besjede o Marku Miljanovu* 1993. U koautorstvu sa Rajkom Glušicom priredio je knjige: *Poslanice Marka Miljanova Popovića* 2001. i 2003. godine, *Tri književna amane-ta* 2015. a sa Brankom Dragosavac knjigu *Slovo i vijek: Marko Miljanov u ogledalu kritike* 2016. koja sadrži 25 priloga o vojvodinom djelu. Jedan je od inicijatora i učesnika prvog književnog suda u Crnoj Gori 1996. godine na kojem se utvrđivalo ko je autor *Poslanice serdaru Jolu Piletiću*, Marko Miljanov ili Tomo Orahovac.

Radomir Ivanović je bio inicijator i manifestacije *Dani Marka Miljanova* koja se održavala od 1988. do 1999. na Medunu i čiji je rezultat pet značajnih Zbornika radova uređenih vještom rukom akademika Ivanovića i knjiga *Ilustrovana monografija "Dani Marka Miljanova"* 1998. Ovim zbornicima treba dodati još i Zbornik radova sa prošlogodišnjeg naučnog skupa održanog u Podgorici u organizaciji Fonda za razvoj Kuća "Marko Miljanov" pod naslovom *Umjetničke i naučne vrijednosti djela Marka Miljanova Popovića*. I na kraju najvažnije: izdavački podvig štampanje *Cjelokupnih djela Marka Miljanova* u 7 knjiga na 115-ogodišnjicu vojvodine smrti, osmislio je i organizovao neumorni Radomir Ivanović, a njegovu ideju Fond za razvoj Kuća "Marko Miljanov" podržao je i realizovao 2017. godine.

Knjiga *Poetika i etika Marka Miljanova* sadrži 11 studija razvrstanih u tri cjeline, pet ih je u poglavlju naslovljenom *Poetika*, tri su u poglavlju *Etika* i tri u *Kritika*. Postoji i četvrti dio knjige: Prilozi u kojima su napomene autora, bilješke o piscu i registar imena, dakle veoma važni podaci koji upotpunjuju informacije koje bi mogle da zanimaju čitaoce. U ovoj monografiji od najvažijih studija napisanih o djelu Marka Miljanova autor formira tri tematske cjeline u kojima iznosi svoje stavove i analize o poetici i etici vojvodinog djela, ali i cjelinu o kritičkom sagledavanju i vrednovanju tog djela.

Poglavlje naslovljeno *Poetika* čini pet studija i to: 1. *Poetika djela Marka Miljanova*, predstavlja uvodni članak i etimon čitave monografije nastao 1981. povodom 80 godina od smrti pisca. U njoj se autor, pored ostalih tema, bavi i klasifikacijom vojvodinog genološki raznorodnog književnog djela. On to djelo dijeli na autonomnu i heteronomnu književnu cjelinu. Autonomnu književnu cjelinu čine sljedeće vrste i žanrovi: anegdota, kratka kratka priča, kratka priča, novela, pripovijetka i povijest. 2. Obimna studija *Znaci života i znaci književnosti* sadrži autorovu analizu istorijsko-etnografsko-književne hronike *Pleme Kući u narodnoj priči i pjesmi* preko termina

Velika naracija, Velika priča i Mala priča za koje smatra da su veoma prikladni za analizu ovog djela. 3. Studija *Povratak "živom govoru"* potvrđuje da je čitav stvaralački opus Marka Miljanova zasnovan na "živom govoru" kojem je pisac pridavao izuzetan značaj. Kako autor ističe riječ za Marka Miljanova ima i egzistencijalnu i verbalnu energiju jer je u stanju da promijeni postojeće stanje, pokrene akciju ili predvidi buduće događaje. 4. Akademik Ivanović se u radu *Vrste i funkcije autorskih komentara* bavi analizom djela *Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi* u kojem je Marko Miljanov za dio priča nepouzdan, a za dio pouzdan svjedok i učesnik događaja. Autorski komentari u djelu se posmatraju kao indikatori stvaralačke samosvijesti, ali i kao vezivno tkivo u tekstu. 5. U studiji *Doprinos epistolografiji* autor monografije analizira Popovićevu epistolarnu prozu i poeziju, podjelivši je na pisma i poslanice koje je prema uspostavljenim kriterijumima i analitičkoj praksi lako razgraničiti. Ova studija je značajna i iz razloga što se u dosadašnjoj književno-estetskoj valorizaciji vojvodinog djela epistolarnoj poeziji i prozi posvećivalo malo pažnje, pa ona predstavlja značajan doprinos rasvjetljavanju ove problematike.

Poglavlje sa naslovom *Etika* sadrži tri studije. 1. Prva je *Dobročinstvo kao aktivni princip Popovićevog etosa* u kojoj je istraživanje bazirano na vojvodinom najčjuvenijem i najizdavanijem djelu *Primjeri čojstva i junštva*. Autor analizirajući Predgovor i Epilog djela, kao i osnovu globalnih ideja saopštenih u *Primjerima* zaključuje da za kučkog vojvodu dobročinstvo predstavlja središnju vrlinu, zbir svih vrлина u akciji, budući da je on pripadnik djelatne filozofije – on zbori i tvori, te da je čitavo djelo Marka Miljanova Popovića posvećeno odbrani dobra i dobročinstva kao aktivnog principa piščevog etosa. 2. U najkraćoj studiji ove monografije *Vodjenje duše riječima (Moralna zavještanja Marka Miljanova)* autor ukazuje na Popovićevu etičku i ideografsku povezanost sa antičkim uzorima (od Platona je, na primjer, preuzeo podjelu na četiri stožerne vrline: mudrost, hrabrost, umjerenost i pravednost, te Aristotelove etičke prinipe: svrhovitost, pravičnost, umješnost, razboritost, pronicljivost, uzdržanost, samosavlđivanje, dovitljivost). Za etičke primjere bira češće obične vojnike nego glavare, jednako iz svih nacionalnih i vjerskih zajednica, jer on ljude ne dijeli po etničkim kriterijumima već isključivo po etičkim, po kodeksima dobra i kodeksima zla. Svaki etički čin predstavlja istovremeno svojevrsno moralističko pismo upućeno potomcima koji se na njima vaspitavaju. 3. Treća studija ovog poglavlja je *Dijatriba kao žanrovska inovacija (Prilog književnoj genologiji)* u kojoj se autor bavi *Poslanicom čestitkoviću i odobrikoviću* kako je lično oimienio tekst koji se prvi put objavio bez naslova u Popovićevim Sabranim

djelima 1989/90. godine. Nakon iscrpne semantičke i morfološke analize teksta, autor ga genološki precizno definiše kao dijatribu uopšte, a potom kao književnu dijatribu. Pisana u obliku amanentne ili testamentarne proze podrazumijeva veliki broj adresata, tj. političkih i ideoloških protivnika. Kao slobodouman čovjek, Marko Miljanov se zalagao za demokratiju i pravdu, a dijatriba se pokazala kao žanr prikladan za djelovanje i "borbu neprestanu" ovaj put perom, a ne oružjem.

U poglavlju označenom pod **Kritika** nalaze se tri opsežne studije: 1. *Ponovno razumijevanje djela* koja predstavlja pogovor u Ivanovićevoj monografiji o Marku Miljanovu iz 2003. godine. U ovoj studiji autor detaljno opisuje svu kompleksnost genološkog određivanja pojedinih djela našeg pisca u kojem se nijesu izdvajali samo reprezentativni žanrovi, nego se morala izvršiti segmentacija cjelokupnog književnog teksta. Budući da ovaj prilog predstavlja pogovor monografije u njemu je ukratko predstavljeno šta se može naći u toj monografiji, a šta nedostaje. 2. Studija *Velika radost stvaranja* predstavlja predgovor knjige *Slovo i vijek (Marko Miljanov u ogledalu kritike)* štampane u izdanju Fonda za razvoj Kuća 2016. U njoj akademik Ivanović detaljno prati recepciju i komentare djela kučkog vojvode od samih početaka (1883) do današnjih dana. Početna faza afirmacije pisca i djela pokazana je kroz komentare Sima Matavulja, Mihaila Vukčevića, Ljubomira Kovačevića kao prvih priređivača vojvodinih djela, ali i onih kasnijih takođe značajnih za njegovu afirmaciju. Prva, prava, autentična kritika došla je iz pera čuvenog kritičara Jovana Skerlića koji je proročki nagovijestio buduće interesovanje književnih kritičara, teoretičara i drugih naučnika za vojvodino djelo. Skerlić je u vojvodinom djelu prepoznao antičke premise jednostavnosti, epske sugestivnosti i verbalne energije koja spaja savremenost sa prošlošću i budućnošću. On kaže: "Marko Miljanov je jedna od najsvetlijih pojava naše rase. To je čovek o kome bi se mogle pisati čitave psihološke i filozofske studije". Slično će o njemu pisati i najpoznatiji kritičari tog perioda Isidora Sekulić, Veljko Petrović, Vasa Stajić i drugi. Doba pune afirmacije pisca i djela predstavlja period kada su se pojavile rasprave, studije i ogledi iz pera Đuze Radovića, Milorada Stojovića, Jovana Čadenovića, Branka Popovića, Ljubomira Zukovića, Radoja Radojevića, Živka Đurkovića i drugih. Najnoviji period kritičkog bavljenja i ispitivanja djela međunskog mudraca karakterišu specijalistička tumačenja i razumijevanja u kojima se iz različitih naučnih disciplina, sa različitih aspekata i naučnih metoda prilazi i analizira djelo Marka Miljanova o čemu nas akademik Ivanović u ovoj studiji detaljno informiše. 3. U studiji *Umjetničke i naučne vrijednosti*

djela Marka Miljanova Popovića autor predstavlja najznačajnije monografije posvećene tom djelu (Jovan Čađenović, Dara Vučinić Varga, Rajka Bičević, Bane Ivanović, Josip Holeček, Trifun Đukić i Mihailo Vukčević), kao i veoma poznate rasprave: Slobodana Tomovića, Živka Đurkovića, Radoja Radojevića, Ljubomira Zukovića, Dušana Ičevića i drugih. Pored ovih priloga autor predstavlja najznačajnije naučne skupove, zbornike radova i posebna izdanja djela Marka Miljanova Popovića, sabrana djela, kritička izdanja do Cjelokupnih djela u sedam knjiga iz 2017. godine. Ukartko u ovom poglavlju monografije iznesen je vema veliki broj podataka i informacija o kritičkom vrednovanju djela Marka Miljanova u 135 godina koliko se o njegovom djelu piše i promišlja, ali i vrednosnih sudova o tim stavovima i zapažanjima, kao i o značaju književne kritike u razvoju književnosti.

Na kraju prikaza monografije *Poetika i etika Marka Miljanova* pokušaćemo da ukratko kažemo u čemu su najznačajniji doprinosi i prinosi akademika Radomira Ivanovića u izučavanju djela Marka Miljanova Popovića. Najprije on je Popovićevo djelo precizno smjestio u period kritičkog realizma i u kontekst crnogorske književnosti. Zatim, on je precizno genološki definisao pojedina djela: *Primjere čojstva i junaštva* kao fragmentarnu prozu, *Poslanicu Jolu Piletiću* kao epistolarnu poeziju (poslanicu u stihovima), *Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi* kao istorijsko-književnu prozu, a *Život i običaje Albanaca* kao etnološko-realističku prozu. Odvojio je pismo od poslanica, dao naslov i genološki definisao *Poslanicu čestitkoviću i odobrikoviću* kao dijatribu ili polemiku sa nepoznatim sagovornikom, a autobiografske zapise definisao kao "ličnu literaturu" (kao što je ih je označio franuski naučnik Filip Ležen). Odvojio je grupu programskih tekstova i autorskih komentara, rasutih po čitavom opusu, zatim u poslanice uvrstio još tri Popovićeve priloga: *Poslanicu Leki Ivanaju* (1876), izgubljenu *Poslanicu Jozefu Holečeku* (1883) i *Poslanicu knjazu Nikoli* (1901). Sa već pomenu- tom dijatribom i poslanicama Jolu Piletiću (1882), Peku Pavloviću (1882–85) one čine jedinstven epistolarni korpus koji je objavljen u Prvoj knjizi Cjelokupnih djela Marka Miljanova. Ova Ivanovićeve rješenja veoma su važna, budući da su neki veoma dobri poznavaooci djela vojvode Marka iznosili kao veliki nedostatak činjenicu da njegovo djelo nije smješteno u određeni period naše književnosti, niti je precizno žanrovski određeno.

Akademik Ivanović je doprinio i klasifikaciji i određivanju anegdota u najčuvenijem djelu Marka Miljanova *Primjerima čojstva i junaštva* koje je tipološki podijelio na: 1. nerazvijenu anegdotu (ima ih 14) 2. razvijenu anegdotu (ima ih 35) i 3. razvijenu anegdotu sa ukrasom (ima ih 9). Sam broj

bibliografskih jedinica posvećen djelu kučkog vojvode pokazuje koliko je akademik Radomir Ivanović doprinio recepciji i afirmaciji toga djela. Nadam se da sam u ovom kratkom predavljanju ove značajne monografije makar nagovijestila svu širinu njegovog pristupa u razumijevanju i tumačenju, ali i dio onoga što je uradio na samoj afirmaciji i promociji djela svog plemenika i učitelja energije Kuća Marka Miljanova.

O etici koju emaniraju *Primjeri čojstva i junaštva* i njihov autor kojeg je uzimao za etički uzor, Mihailo Lalić kaže: "Po vremenski neograničenoj ljepoti moralnih podviga to je knjiga kakvih je malo na svijetu, možda je je jedina u svijetu književnosti, knjiga koja je od početka do kraja posvećena, ispunjena vrlinama. Praštanje, pravičnost, poštovanje protivnika, prevazilaženje ličnih i uskih interesa, požrtvovanje, vjernost, junaštvo, mirotvorstvo i čovještvo – ko je drugi nanizao takav vijenac moralnih podviga i našao toliko njihovih skromnih nosilaca da o njima i samo o njima sačini knjigu?"

Rajka GLUŠICA

NAUKA U SLUŽBI NASTAVE – ROD I SKRIVENI KURIKULUM OSNOVNE ŠKOLE

(Margareta Bašaragin, *Rod, kultura i diskurs razgovora u razredu*, Fondacija akademika Bogumila Hrabaka za publikovanje doktorskih disertacija – Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, Novi Sad 2019)

Knjiga *Rod, kultura i diskurs razgovora u razredu* Margarete Bašaragin nastala je na osnovu njene doktorske disertacije pod nazivom *Interakcija roda, jezika i kulture u formiranju identiteta učenica osmog razreda osnovne škole u procesu dvojezične nastave u Vojvodini*. Margareta Bašaragin je svoju disertaciju odbranila 2017. u ACIMSI Centru za rodne studije na Univerzitetu u Novom Sadu, pod mentorstvom profesorke emerite Svenke Savić.

Ovom knjigom autorka Bašaragin teži da problematizuje javnu komunikaciju nastavnika_ca i učenika_ca, onu koja se odvija tokom nastavnih aktivnosti na času u učionici, posmatrajući je iz ugla roda, a onda je i posmatrajući kroz presek nje same, tj. jezika, sa rodom i kulturom. Stoga je poredila dva odeljenja jedne subotičke osnovne škole, gde je jedno nastavu pohađalo na srpskom, a drugo na mađarskom jeziku, nameravajući da u skrivenom kurikulumu razotkrije implicitnu rodnu diskriminaciju koji se kroz pomenutu javnu komunikaciju prenosi.

Polazeći iz discipline rodnih studija, pristupajući temi holistički i koristeći se metodom intersekcionalnosti, autorka bira da analizira tri tipa empirijskog materijala – razgovore u odeljenjima na srpskom i mađarskom nastavnom jeziku, sadržaj nekoliko čitanki i nastavnih programa, te dve priredbe jedne dvojezične subotičke osnovne škole. Prvi deo empirijskog materijala – razgovor u odeljenju – autorka je obezbedila tako što je snimila dva časa prvog jezika¹, srpskog i mađarskog, koji je zatim transkribovala, te u njima analizirala verbalne i neverbalne aktivnosti učesnika_ca i nastavnica u razgovorima u potrazi za primerima implicitne rodne diskriminacije

¹ Autorka prikaza smatra termin *prvi jezik* preciznijim od ustaljenog *maternjeg jezika*, te će u tekstu termin *prvi jezik* biti korišten dosledno nevezano od službenih naziva predmeta u srpskom školskom sistemu.

učenica kroz razgovor, tj. javnu komunikaciju sagovornika_ca nejednake društvene moći – nastavnica i učenika_ca. Drugi deo empirijskog materijala činili su sadržaji – tekstualni i netekstualni – čitanki za srpski (kao prvi i kao drugi jezik) i mađarski (kao prvi jezik), a koje se koriste na teritoriji Vojvodine sa učenicima_ama osmih razreda. Treći deo materijala činila su dva video-zapisa dveju priredbi održanih povodom Dana škole u jednoj dvojezičnoj subotičkoj osnovnoj školi.

Sama knjiga *Rod, kultura i diskurs razgovora*, proizašla iz autorkine doktorske disertacije, sastoji se iz devet glavnih celina, predgovora, sažetaka i biografije. Tako, nakon Predgovora (i–v) slede: (1) *Uvod* (1–26), (2) *Cilj, predmet i hipoteze istraživanja* (37–39), (3) *Empirijska istraživanja razgovora u razredu* (39–93), (4) *Rezultati analize razgovora u razredu* (93–145), (5) *Rodna osetljivost čitanki za osmi razred u nastavi maternjeg i nematernjeg jezika* (145–195), (6) *Rodna dimenzija vannastavnih aktivnosti: Primer školskih priredbi* (195–211), (7) *Opšti zaključak* (211–213), (8) *Literatura* (213–231) i (9) *Prilozi* (231–270), te *Sažeci*, na srpskom i engleskom (270–272) i *Biografija autorke* (272–274).

Prvo poglavlje knjige *Rod, kultura i diskurs razgovora u razredu* sadrži teorijski okvir istraživanja – rodno-studijski, feministički i lingvistički – na kojem se autorkino istraživanje bazira i od kojeg polazi. Drugo poglavlje sadrži koncizan prikaz cilja, predmeta i hipoteza istraživanja sa onom osnovnom da je *implicitna rodna diskriminacija deo skrivenog diskursa i eksplicitne diskursne upotrebe jezika nastavnica u razredu* (38). Treće po redu poglavlje izlaže metodologiju istraživanja koje prethodi ovoj knjizi, te vodeće stavove strane i domaće literature sa temom razgovora u razredu. Treba napomenuti da veliki značaj ovog poglavlja, te cele knjige, leži i u detaljnom pregledu nekoliko transkripcionih sistema (GAT, GAT2, HIAT, HIAT2, sistem korišten u *Novosadskom korpusu razgovornog jezika*), te težnji autorke da se kroz koncepciju kombinacije ovih sistema za koju se odlučuje (sistem korišten u *Novosadskom korpusu razgovornog jezika* (Savić 1993) za verbalne aktivnosti i HIAT2 (Ehlich 1993) za one neverbalne), angažuje u standardizaciji transkripcionog sistema za srpski jezik, o kojem nema ni pomena u prethodnoj domaćoj literaturi. U četvrtom poglavlju su predstavljeni rezultati analize govora u razredu, kategorizovani prema strukturnim delovima razgovora u razredu i u njemu korištenih diskursnih strategija. Peto poglavlje je posvećeno drugom delu analiziranog materijala – čitankama i nastavnim programima. Povezujući sa prethodnim istraživanjima istog cilja i predmeta, Bašaragin ovde govori o rodnoj diskriminaciji skrivenog kurikula utkanog kako u onaj tekstualni, tako i u onaj netekstualni sadržaj

čitanki iznađenij metodom analize sadržaja. Šesto poglavlje je zatim posvećeno trećem delu analizirane empirije – dvama video-zapisima priredbi organizovanih povodom Dana škole. Autorka ovde izlaže rezultate analize ostvarenog stepena interkulturalnosti na priredbama, kao i predloge mogućih strategija za njegovo uvećanje. Za kraj, u zaključnom poglavlju svoje knjige, autorka navodi da njen *rad pruža početne rezultate u izradi sredstava analize razgovora i teksta u jednom obliku javne komunikacije u osnovnoj školi iz rodne perspektive danas, i ukazuje koji sve faktori posredno i neposredno na nju utiču* (212).

Jedna od važnih stvari koju autorka napominje, kako na početku, tako i na kraju svoje knjige, jeste da nastavničko osoblje često nije svesno rodne diskriminacije i rodne neosetljivosti u skrivenom kurikulumu u kojem oni sudeluju. S tim u vezi, Bašaragin napominje i da se osveščivanje treba događati, između ostalog, i kroz obuku istog tog nastavničkog osoblja. Slažući se sa tim, smatramo da upravo ova knjiga, a najpre njeno prvo poglavlje, može činiti jedan deo obavezne literature kojom bi se nastavnici_e obrazovali u teorijskim okvirima iz kojih proizilaze jezičke politike koje se zalažu za neseksističku i rodno osetljivu upotrebu jezika, posebno u javnoj upotrebi, u koju potpada i javna komunikacija nastavnika_ca sa odeljenjem i pojedinačnim učenicima_ama.

Stoga, u ovom prikazu, najveću pažnju posvećujemo upravo prvom, uvodnom, poglavlju knjige *Rod, kultura i diskurs razgovora u razredu* koji želimo da istaknemo kao dobar izvor za osveščivanje i obrazovanje nastavnog osoblja u pogledu rodne (ne)diskriminacije.

Uvodno poglavlje se sastoji iz nekoliko potpoglavlja – jednog glavnog potpoglavlja pod naslovom *Teorijski okvir: rod, jezik i identitet*, i tri njegova manja dela, naslovljena (1.1.1) *Rod kao kategorija i komponenta identiteta*, (1.1.2) *Rod i jezik*, koji ima i svoja dva manja dela, (1.1.2.1) *Svetska literatura* i (1.1.2.2) *Domaća literatura*, i (1.1.3) *Rod i analiza diskursa*².

U prvom delu uvoda, autorka naglašava da iako sveobuhvatna istraživanja o (rodnoj) diskriminaciji na časovima i van njih izostaju, sa napomenom, na području Republike Srbije, ona manjih obima ukazuju na to da diskriminacije ima, i to u skrivenom kurikulumu gde potpada i javna komunikacija nastavničkog osoblja sa učenicima_ama. Bašaragin ovde naglašava potrebu sveobuhvatnijeg izučavanja (rodne) diskriminacije i podučavanja o njoj.

² U ovom prikazu, s obzirom na to da se bavimo kontekstualizacijom ove knjige kao literature potrebne za uvećanje teorijskog znanja nastavničkog osoblja, poslednjem delu, *Rod i analiza diskursa* (26–37), nećemo posvećivati više pažnje, kako on može u, u ovom kontekstu, biti ostavljen po strani.

Deo 1.1.1 *Rod kao kategorija i komponenta identiteta* (2–11), autorka posećuje nekolikim temama. Za početak, ona uvodi pojmove roda i pola i daje njihovu osnovnu distinkciju – društvenu konstruisanost. Kroz priču o istoriji priče, odnosno prolasku od biološkog determinizma, preko aditivnog i recipročnog do transformacionog modela, Bašaragin vodi čitaoc kroz faze različitog poimanja roda i pola i njihove međuzavisnosti. Nastavljajući se na poslednji model, autorka započinje priču o savremenijim teorijama posmatranja ove međuzavisnosti. Ona govori o teorijama esencijalizma, konstruktivizma i post-strukturalizma kao i idejama, istraživanjima i delima njenih predstavnica: De Bovoar, Kendas Vest i Don Zimmerman, i Džudit Batler. Autorka tako neprimetno uvodi i termine važne kako za razumevanje njenog istraživanja, tako i čitave teme. Među tim terminima nalaze se i *činjenje roda, interakcija, diskurs, performativnost jezika, te heteronormativnost, drugost, a na kraju i intersekcionalnost* – pristup u kojem se ukršta više kategorija prema kojima se identitet jedne osobe definiše i uzimanje ovog skupa kao osnove njene diskriminacije – pristupa iz čijeg okvira i sama formira svoje istraživanje. Autorka Bašaragin završava ovo poglavlje opštim zaključkom: rod se može gledati kao kategorija analize ili kao identitetska komponenta, gde je u oba slučaja bitno uzeti u obzir njenu istoričnost, sadejstvo i međudejstvo sa drugim kategorijama, te njegovu uslovljenost našim pozicioniranjem u vremenu i prostoru, kao i važnosti kritičkog i interdisciplinarnog promišljanja o njemu.

U delu *Teorijski okvir: rod, jezik i identitet*, 1.1.2 *Rod i jezik* (11–26), Bašaragin predstavlja neka od glavnih istraživanja i studija strane (među kojom je značajno i prisustvo one sa nemačkog govornog područja, retko obrađivane u ovdašnjim istraživanjima) i domaće literature koja se bave spregom jezika i roda ili pak pola.

Na početku odeljka *Svetske literature* (11–20), autorka postavlja tri kriterijuma po kojima se istraživanja mogu kategorisati, a koji uključuju (1) pristup jezičkim faktima i koncepciji roda, (2) teorijsko-metodološki okvir i ciljeve istraživanja i (3) tematiku i materijal koji se proučava. Ona počinje od istraživanja i stavova Jakoba Grima i Ota Jaspersena, te prelazi na nastanak i razvitak *feminističke lingvistike*, od sedamdesetih godina do danas. Autorka ilustruje ovaj razvoj prolazeći kroz tri faze feminističke lingvistike, odnosno kroz njene tri glavne teorije: nedostatka, različitosti (teorije dve kulture) i konstruktivizma. Predstavljajući ideje Robin Lejkof, Meri Ki i Zente Tremel-Plec, te Danijel Malc i Rut Borker, i Debore Tanen, a onda i Kendas Ves i Don Zimmerman, ona objašnjava kako se pristup, a samim tim i poimanje roda u jeziku i kroz njega, razvijalo od ideja manjkavog ženskog jezika u odnosu na muški, preko pretpostavki o razvijanju ovih dvaju jednakih jezika ili varijeteta kroz

socijalizaciju u različitim grupama do ideje o *delatnim zajednicama* u kojima, kroz koje i u odnosu na koje se rodni, kao i drugi identiteti formiraju kada jezikom činimo, a još više kada naši sagovornici_e čine.

Ovaj odeljak Bašaragin završava uvođenjem još jednog važnog dela istraživanja roda i jezika – onog posvećenom upotrebi *rodno osetljivog jezika*. Bašaragin ovde, objašnjavajući početke svesti naučne zajednice o nje-mu, kroz ideje Deборе Kameron, jedne od pionirki ove grane, objašnjava i osnovna načela zarad kojih se i danas ljudi zalažu za iskorenjivanje diskriminatorskog jezika i korištenje onog rodno osetljivog jezika u kojem su muške i ženske osobe jednake, te jednako vidljive, a onda i neskrivene i neokarakterisane negativno.

Odeljak *Domaće literature* (20–26), Margareta Bašaragin posvećuje istraživačicama sa prostora nekadašnjeg srpskohrvatskog govornog područja i najpre njihovom radu na rodno osetljivom jeziku, njegovoj standardizaciji i formiranju priručničke literature koja prethodno omogućava. Ovde Bašaragin spominje mnoge autorke, među kojima najpre profesorku emeritu Svenku Savić jednu od glavnih lingvistkinja koje su kroz svoj naučni i društveni angažman, zajedno sa svojim saradnicama, doprinele osvešćivanju o ovoj temi i njenoj formalizaciji i standardizaciji. Autorka takođe govori i o angažmanu Jelene Filipović, sociolingvistkinje, pobornice ideje delatnih zajednica i istraživačice jezičkih ideologija koje rezultuju upravo našim jezičkim delovanjem, diskriminatornim ili pak osetljivim.

Zatim, autorka još jednom, kroz rezultate istraživačica sa nemačkog govornog područja, Simone Rajilić i Rosvite Kersten Pejanić, koje su se bavile jezičkom situacijom na prostoru Zapadnog Balkana, potcrtava nedostatak istraživanja i to onog sveobuhvatnog koji bi, uz pomoć strane literature, mogao pomoći boljem razumevanju, te i otklanjanju seksističkog jezika i široj rasporstranjenosti rodno senzitivnog na ovim prostorima. Ona ovde pominje i druge autorke koje su se ovom temom bavile u susednim zemljama i poziva, prema idejama nemačkih naučnica, na zajedničko delanje govornika_ca sa ovog područja sličnih jezičkih varijeteta i jezika.

Za sam kraj odeljka o domaćoj literaturi autorka pravi i kratak pregled sličnih istraživanja sa mađarskog govornog područja, jezika koji je tipološki različit od prethodno pominjanih, a veoma važan za kontekst ove disertacije. Autorka ukratko opisuje nekoliko publikacija sa ovog područja, među kojim i *Terminologiju rodne ravnopravnosti u engleskom, srpskom i mađarskom jeziku* Marine Ileš (2015), te istraživanje Erike Kedeš kroz koje objašnjava i morfološku strukturu mađarskog jezika, te način na koji se žena čini nevidljivom u mađarskom jeziku kroz sistem imenovanja, te prakse promene

imena žena nakon udaje, i derogativnih imenica sa isključivo ženskim referentima. Pored postavljanja konteksta za svoje istraživanje, kroz ovaj poslednji deo Bašaragin predstavlja i nespecifičnost skrivenosti žena u jeziku za jednu ili drugu jezičku tipološku vrstu.

Uvodno poglavlje knjige *Rod, kultura i diskurs razgovora u razredu* Margarete Bašaragin, koje je, u stvari, celina za sebe, dakle, daje sadržajan pregled disciplinarnog i interdisciplinarnog bavljenja pitanjem pola i roda, sprege jezika i roda, rodnog identiteta formiranog kroz jezik, te važnosti rodno osetljivog jezika. Ono sažima veliki opus literature, lingvističke, filološke, literature rodnih studija, sve one koju je potrebno objasniti kako bi se ova tematika mogla bolje razumeti.

Rezultati predstavljeni u knjizi *Rod, kultura i diskurs razgovora u razredu* Margarete Bašaragin, koji proizilaze iz teorije predstavljene u uvodnom poglavlju, te i na njoj zasnovanog istraživanja, mogu se, prema tipovima analiziranog materijala, podeliti u tri grupe: (1) rezultate analize razgovora u razredu (1), sadržaja čitanki za srpski i mađarski jezik (2) i videozapisa priredbi (3). Glavni rezultati ovih triju grupa analize čine utvrđeno (1) postojanje razlike u kvantitetu upotrebe diskursnih strategija oslovljavanja, prekidanja i preklapanja kada je on usmeren na učenike i učenice, a koji uvek vode i striktuiraju nastavnice; (2) često prisustvo rodnih stereotipa i rodne i polne diskriminacije (i implicitne i eksplicitne), dok rodne osetljivost i ravnopravnosti manjka; i (3) izostanak dijaloga kultura i rodne osetljivosti na školskim priredbama, iako je promocija multikulturalnosti u određenoj meri prisutna.

Još jedan opšti zaključak ove knjige jeste i to da nastavničko osoblje često nije svesno rodne diskriminacije i rodne neosetljivosti u skrivenom kurikulumu u kojem sudeluju, te Bašaragin predlaže osveščivanje kroz obuku nastavnčkog osoblja u školama.

Ovaj poslednji, mada nimalo manje važan zaključak ponovo potcrtava nužnosti obrazovanja nastavnog kadra u kontekstu rodne (ne)diskriminacije i rodne (ne)osetljivosti skrivene u skrivenom kurikulumu, a u kojem vidimo i novi kontekst čitanja ove knjige, sa akcentom na njenom prvom poglavlju. Sadržajno, pisano lakim i pitkim jezikom, uvodno poglavlje knjige zasnovane na doktorskoj disertaciji Margarete Bašaragin predstavlja odličan primer literature koju bi trebalo koristiti u osveščivanju nastavnika i nastavnica o implicitnoj rodnoj diskriminaciji koju vrše, a koju Bašaragin oprimeruje rezultatima svog istraživanja.

Isidora DEKIĆ

LEKSIKON O ZNAMENITIM LIČNOSTIMA CRNOGORSKOG PRIMORJA

(*Građa za crnogorski biografski leksikon, Tom 1, Crnogorsko primorje*, Mr Dragica Lompar i Branislav Borilović, Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Vlada Crne Gore Ministarstvo kulture, Cetinje 2019)

Građa za crnogorski biografski leksikon, Tom 1, Crnogorsko primorje autora mr Dragice Lompar i Branislava Borilovića u izdanju Nacionalne biblioteke Crne Gore „Đurđe Crnojević“ i Ministarstva kulture Crne Gore je djelo enciklopedijskog karaktera koje na 450 strana predstavlja oko 1200 ličnosti koje su obilježile istoriju Crnogorskog primorja i koje su zaslužne za razvoj ove regije u oblasti umjetnosti, nauke, kulture, politike, religije i u oblasti društvenog djelovanja koje je uticalo na istorijski i civilizacijski razvoj ovog dijela Crne Gore.

Koautorsko djelo Dragice Lompar i Branislava Borilovića je bogata riznica koja pored toga što predstavlja omaž ličnostima značajnim ne samo za jednu regiju, već i za cijelu Crnu Goru, takođe je i moguć izvor naučnog proučavanja koje može biti zanimljivo u geografskom, istorijskom, kulturno-obrazovnom ili leksikografskom smislu. Objektivan i profesionalan pristup autora ogleda se u uvažavanju leksikografskih zakonitosti i u korišćenju određenih determinanti koje doprinose sveobuhvatnom prikazu socijalno različitih kategorija ljudi kojima je zajednička opšta odrednica – da su obilježili istoriju Crnogorskog primorja. Dakle, s obzirom na zadatak pisane riječi koja obezbjeđuje pamćenje ovaj *Leksikon* je sačuvao od zaborava ono što se tiče crnogorskog kulturnog koda koji je utkan u ovih 1200 ličnosti i koji ima veliku vrijednost u spoznavanju vlastite kulture. Osim estetske, naučne i kulturološke vrijednosti, *Leksikon* ima i saznajnu vrijednost i funkciju koja recipijentu omogućava da sagleda društvenu strukturu Crnogorskog primorja, što ima svrhu afirmacije crnogorske kulturne baštine i u tome je njegov enciklopedijski karakter.

O tome koliko je značajan ovaj poduhvat govorili su recenzenti čiji izvodi iz recenzija se nalaze na početku knjige pa iz riječi prof. dr Šerba

Rastodera, prof. dr Antuna Sbutega, mr sc. Ivana Jovovića i doc. dr Srđe Martinovića možemo saznati koliko je dobrih preporuka za izdavanje ovaj rukopis dobio uz zajedničku ocjenu da se radi o izuzetno kvalitetnom štivu čija obimnost i složenost je zahtijevala ogroman trud i posvećenost poslu.

„Autori su napravili impresivno djelo“, zaključak je prof. dr Šerba Rastodera, dok prof. dr Antun Sbutega naglašava da je „ovo djelo plod izuzetnog truda dvoje iskusnih bibliotekara koji su imali na raspolaganju relativno kratak rok, nešto više od dvije godine. Zadivljujuće je da su oni uspjeli da prouče preko 300 000 stranica raznih izvora i da veoma uspješno završe, kako pišu u uvodnim napomenama, težak i odgovoran zadatak“.

Mr sc. Ivan Jovović kaže da „nalazeći se na rubovima velikih carstava, Crnogorsko primorje je u svoj habitus inkorporiralo tekovine tri civilizacijska kruga, a refleksija tih procesa dugog trajanja prepoznata je prilikom izrade ovog *Leksikona*“.

„Gotovo da nijesu izostavili nijedno važno ime iz naše prošlosti sa teritorije koja je u fokusu njihovog rada i u skladu sa zacrtanim kriterijumima, čime su etablrirali model kako treba pisati jedno leksikografsko štivo. Uspjeli su da otgnu vrijeme, da spasu vjekove od zaborava, vjekove koje su obilježile predstavljene ličnosti. Uz ovaj *Leksikon* postajemo potpuno svjesni čitave slojevitosti i dubine crnogorskog nacionalnog i kulturnog bića, ona je zapravo crnogorsko ogledalo u kojem zrci naša prošlost, ali i naša sadašnjost i budućnost“, kaže doc. dr Srđan Martinović.

U *Uvodnim napomenama* autori navode razloge za objavljivanje ovog djela ističući da se u svim državama i među svim narodima nametne potreba publikovanja građe o ljudima koji su kroz više vijekova doprinijeli izgradnji materijalnog i duhovnog života, a zatim u nastavku autori predstavljaju svoj *Leksikon* kao „autoportret jedne države, njenog kulturnog i naučnog dostignuća u kome su predstavljene trajne vrijednosti“ tako apostrofirajući i temu i značaj ovog djela, kao i namjeru sadržanu u potrebi da se sažme složena građa crnogorske kulturne baštine koja, kako navode, nije još uvijek dovoljno istražena i sistematizovana.

Autori dalje objašnjavaju retoriku naslova *Građa za crnogorski biografski leksikon* stavljajući akcenat na riječ *građa*, čime ističu da nijesu bili u mogućnosti da pripreme sveobuhvatni biografski leksikon, jer je to posao koji zahtijeva mnogo veći tim stručnjaka, a zatim prezentuju sadržaj, cilj i kompoziciju *Leksikona* naglašavajući da su „zastupljeni svi oni koji su svojim radom, doprinosom, posvećenošću, naučnim dostignućima, hrabrošću, dakle trajnim vrijednostima ostavili značajan pečat bez obzira na nacionalnu ili vjersku pripadnost“.

Uvodne napomene sadrže i objašnjenje vremenskog okvira sa napomenom da je primijenjen pored teritorijalnog i nacionalnog i vremenski okvir koji podrazumijeva vremensku distancu koja je potrebna za historiografsku obradu, zbog čega su se opredijelili za period od najstarijih vremena do 1945. godine. Takođe su navedeni i kriterijumi po kojima su uređivali priloge u *Leksikonu*, a to su: da su rođeni ili porijeklom sa prostora Crnogorskog primorja, da su ostavili značajan trag u istoriji svoga kraja, da su zastupljeni u enciklopedijama i leksikonima, da su se istakli hrabrošću u velikim bojevima, da su bili pioniri u oblastima kojima su se bavili, da su bili zapovjednici, dobrotvori, hrabri pomorci, da su poznati kulturni, javni i društveni radnici, da su značajni crkveni velikodostojnici, da su nosioci ordena Narodnog heroja, da su reprezentativci Jugoslavije i Crne Gore, Olimpijskih igara, nosioci državnih medalja, osvajači sportskih rekorda i sl.

Autori na kraju *Uvodnih napomena* napominju da je moguće da se u knjizi mogu naći određene nepreciznosti u podacima, da svaki leksikon sadrži dozu subjektivnosti bez obzira na nastojanje leksikografa da se ona izbjegne i zaključuju da se nadaju da će publikacija „biti od pomoći za sve one koji se budu bavili društvenom, kulturnom, političkom ili bilo kojom drugom istorijom Crnogorskog primorja, Crne Gore i Mediterana“.

Poslije *Uvodnih napomena* slijede prilozi u kojima je predstavljeno oko 1200 ličnosti poređanih abecednim redom sa područja gradskih opština Crnogorskog primorja. Jedan broj ličnosti prati fotografija koja dopunjava prikaz, dok svaka jedinica sadrži i bibliografske podatke sa nazivima i godinama objavljivanja monografskih publikacija ukoliko se radi o osobama koje su publikovale svoja djela. Takođe, svaka jedinica sadrži i izvor odakle su uzimani podaci, što je još jedan dragocjen izvor saznanja budućim istraživačima i leksikografima.

Na kraju knjige nalazi se popis izvora i korišćene literature, serijskih publikacija i elektronskih izvora i zaista je vrijedan divljena podatak naveden i na početku da su autori pregledali preko 300 000 stranica štampanih i on line izdanja enciklopedija, leksikona, bibliografija, priručnika, monografija, zbornika, časopisa i novina, što dovoljno govori o uloženom trudu i ozbiljnosti ovog leksikografskog poduhvata.

Grada za crnogorski biografski leksikon je djelo koje u osnovi predstavlja riznicu dostupnu najširoj crnogorskoj javnosti i svima koji su zainteresovani za upoznavanje sa našim kulturnim nasljeđem. Kao takvo ovo djelo zaslužuje pažnju i stručne i laičke javnosti kao neprocjenjiv izvor saznanja ne samo o znamenitim ličnostima Crnogorskog primorja, nego i o sveukupnoj crnogorskoj kulturi u koju su ove ličnosti utkale svoje znanje i svoja

dostignuća, te se stoga nadamo da će i naredna dva toma za centralni i sjeverni dio Crne Gore biti ubrzo dostupna čitalačkoj publici kako bi na taj način bio zaokružen ovaj važan projekat koji obuhvata jedinstveni kulturni prostor naše zemlje.

Bojana OBRADOVIĆ

AUTOIMAGINIRANJE *NAD SOBOM NEVJEČNOM*

(Katarina Sarić, *Golo meso*, Crna biblioteka, Balkanski književni glasnik, Beograd 2019. god.)

Ako je naslovna sintagma književnog djela ključ za otvaranje romanesknog prostora, onda je ovaj naslov pogodilo do *gole koske*, kako kaže sama autorka. *Golo meso* je novo preuređeno izdanje kratkog romana *Moja Indija*, hibridna je tvorevina, štivo koje može istovremeno biti roman-putopis, ali i esej-putopis, kao i pripovijetka romanesknog zamaha. Žanrovska fuzija otkriva i dobro poznatu smjelost i sklonost autorke da više sopstvenih interesovanja i naklonosti, intelektualnih, egzistencijalno-emotivnih i pripovjedačko-kreativnih, sklopi u jedan narativni mozaik. Svjedoci i poznavaoци njenog djela znaju za opsesivno uplitanje lirike u epiku, epike u liriku, te drame u svaku od njih ponaosob, a da uz sve to, nijedna od njih nije ugrožena, već ostaje ono što primarno jeste, iako eksploatiše druge književne vrste. *Golo meso* je priča o sopstvenoj ideološko-vrijednosnoj potrazi za smislom, u neku ruku, intimna filosofija egzistencijalizma, ali u njegovom post obliku. U dvadeset i prvom vijeku, eksplicirajući godinu 2016. junakinja traži identitetsku spoznaju kotrljajući kamen na razne načine i kroz razne zemlje, nadajući se duhovnom boljitku pa makar ga tražila i kroz fizičko i biološko lice – preko golog mesa do gole spoznaje.

Na jednom prekretničkom, psihološki disperzivnom mjestu, junakinja kaže da je počela pisanje putopisa životopisa bez osobite hronologije, *zbrda-zdola* – prema njenim riječima, jer ima za cilj da ispriča život, a ne književnost, te da to što pripovijeda na takav način asocijativno nalikuje oscilatornoj liniji kardiograma koja je i sama linija života. Ako ta linija postane ravna, onda je posrijedi smrt. Pošto junakinja bira da živi svoj više puta izgubljeni i posunovraćeni život, to i priča i pričanje dobijaju nerv naracije koji se mimetički preslikava sa kazivača na kazivanje. A prikazani i upečatljivo istaknuti *modus operandi* koji podrazumijeva dijegezis prvog lica, a potom antihronološko i antilinearano pripovijedanje kakvo nalikuje životu, automatski briše granice između autorke i junakinje i ostavlja na taj način neograničene putokaze za iščitavanje teksta. Neminovno je da autorku već

pitaju da li ovdje ima autobiografskih elemenata, te da li je bliskost pripovijedanog i doživljenog, zapravo, učinila priču autentičnijom, a samo pisanje lakšim i inspirativnijim, a isto tako je neminovno da rijetko hrabra i nadarena Katarina Sarić odgovara da je računala na to da će biti pitana ta dva pitanja, te da njen sopstveni matrijarhat življenja dopušta i pisanje o viđenom i doživljenom bez straha osude jer je i osude i strah ostavila u vremenu embarga, u proteklom vijeku.

Posmatrano sa strogo književnoteorijske strane, roman-putopis sa svojim brojnim eksklamacijama, pitanjima, digresijama, vraćanjima u prošlost zarad objašnjenja narativne sadašnjosti ili pak zarad pretpostavljanja budućnosti, pa epizodama metatekstualne provinijencije i raznovrsnim muzičkim i poetskim isječcima, te instant lapidarnim komentarima koji na mahove zazvuče gnomski, idealna su podloga za iščitavnje mogućnosti ovog teksta koji se kreće širokim presjekom vremena i prostora. Sve duboko razliveno lirsko, kao i subverzivno i konfliktno dramatsko, ali i sve epsko, pa bilo da je karikirano grotesknim sredstvima ili da mu je priznata katkad semantika višeg reda, jeste autoimaginiranje protagonistkinje o sebi, prošlosti, ljubavi, sredini, tabu-temama, patrijarhatu i očekivanjima. I sve je prikaz višestruko, višepplanski i višedecenijski segmentovane ličnosti koja se uzaludno suprotstavlja *patern* energiji, nekada latentno, a nekada otvoreno, ali u toj igri nerava, ona postaje rekonvalescent neodređene dijagnoze i još neizvjesnije terapije, a sa jednim izvjesnim ishodom pretvaranja u ljudskost ili *pružanja do čovjeka*, samo i ukoliko uzme život u svoje ruke, napokon i bezuslovno, računajući na priziv osude koji je, ionako, već nosila kao krst.

Od naglog sazrijevanja šesnaestogodišnje djevojčice rasle za hipi komunuu, a sudbinskim odabirom rođenoj u primorskom gradiću u kojem se svi znaju, pa do godine 2016. koja predstavlja lični kulturni šok praćen padanjima, uzdizanjima, otrežnjenjem i akulturacijom u lični mikrokosmos, proteći će čitava povijest bića koje u kontinuitetu živi dualno, ali se u dualnosti ne pronalazi jer nijedna opcija ne odgovara njenom senzibilitetu neadaptivnom na kroćenje. Dva braka, dvoje djece, dva razvoda, dva fakulteta, dvije univerzitetske diplome i po dva neuklapanja u sve rečeno, životni su izbori mlade žene koja napokon odluči napraviti još jednu incidentnu kretnju na novou teksta ili pak života, te odlazi u Indiju, obećanju zemlju spoznaje, u beduinskom pokušaju spasenja duše.

Multikulturalnost, egzotičnost, nepoznanica, traumatičnost i neizvjesnost kao nužni segmenti u upoznavanju sebe i drugih u ovoj zemlji, neizostavni su i trajni pratioci Evropljanke koja bjelinom tijela i plavetnilom očiju odudara od zemlje u koju se, apsurdno, došla uklopiti i u njoj naći utočište,

PRIKAZI

a sve stanice individualnih spoznavanja, ona će lakše podnijeti kroz flešbekove u kojima se pominje književnost unutar samog ovog teksta ili filosofija unutar filofske ravni same priče, tako da se pređašnja junakinja iz male ex komunističke, potom kapitalističke i ratnoprofiterske zemlje neprestano preplice sa novonstalom ženom koja pokušava vaskrsnuti u Indiji. Komentari koji su mahom ironijskog karaktera nijesu komentari junakinje koja se hvali ili *miles gloriosus* kazivača i junaka koji na koncu uvijek poentira svoja putešestvija i pričanja i junačenja, već su produkti dijahronijskog pogleda na proteklo, blisko i daleko vrijeme, ali i putokazi-znakovi pored puta, za go-repomenuto višeslojno iščitavanje teksta.

Na koncu, put kroz daleke zemlje se ispostavlja ne kao put ka sebi, već i kao bjekstvo od sebe jer se u ovom kratkom romanu-putopisu lična spoznaja upravo doživljava na kraju, u povratku, na mjestu odakle je junakinja ponikla i sa kojeg je pobjegla od Sebe, čime kazivač/ica narativa namjerno pravi krug odlučivši da ga zatvori u zemlji kojom i počinje priča. Vrata priče se zatvaraju u hronotopu crnogorske kasabe i time se stavlja pečat na dramsko čvorište. Identitet se uspostavlja tamo gdje su junakinji matično ukinuta prava na samoispoljavanje, a sumatraistička lutanja do bolje sebe bili su putevi do *očovječenja*, *oženstvenjenja* čovjeka-žene koji/a se hrabro vraća svojoj zemlji i karmi.

Olga VOJIČIĆ-KOMATINA

HRONIKA

NJEGOŠEVI DANI – LUČA CRNOGORSKE NAUKE

Jedan od najznačajnijih slavističkih naučnih skupova, koji je duže od deceniju jedan od brendova Crne Gore, po kome je, između ostalog naša država prepoznata u inostranim naučnim centrima, održan je u Kotoru od 4. do 8. septembra 2019. godine. Svečano otvaranje ove godine obilježila je zanimljiva i neobična situacija u kojoj se niko od lokalnih funkcionera nije obratio ispred Opštine Kotor, koja je prema ranije usvojenom budžetu bila pokrovitelj ovogodišnjih *Njegoševih dana*, a u ime Opštine prisutna je bila jedino sekretarka za kulturu, sport i društvene djelatnosti Marina Dulović.

Ipak, uz evidentne opstrukcije pokrovitelja koji su između ostalog nekoliko dana prije početka ovog naučnog skupa cenzurirali dio pratećeg programa, zahtijevajući da se građanska predstava *Kotor o Kotoru* ne odigra, Kulturni centar i Crkva svetog duha bila su pune do posljednjeg mjesta.

U Kulturnom centru Nikola Đurković organizovana je izložba *Borba i stradanje (poljski građani za vrijeme Drugog svjetskog rata* Ambasade Poljske, ovogodišnje zemlje gosta. Tom prilikom prisutnima se obratila poljska konzulka koja je podsjetila na 1. septembar 1939. godine, dan kada je nacistička Njemačka napala Poljsku, a povodom čega se u Kotoru i organizuje izložba „Borba i stradanje: poljski građani za vrijeme Drugog svjetskog rata“. Inače, ovogodišnji skup posvećen je Njegoševom stvaralaštvu i antifašističkom diskursu, budući da se ove godine navršava 80 godina od Hitlerovog upada u Poljsku, koji je označio početak Drugog svjetskog rata i početak stradanja Jevreja, Slovena, Roma i ostalih „nearijevskih“ naroda.

Ova izložba govori o ljubavi i slobodi, ali i borbi protiv dva totalitarna režima. Tokom Drugog svjetskog rata Poljska je pretrpjela gubitke neviđenih razmjera. Kraj tog rata nije Poljskoj donio slobodu – kazao je, između ostalog, ambassador, dodajući da danas živimo u drugačijem svijetu.

Konzulka Anna Kasprzak je istakla da će izložba biti otvorena do 04. oktobra 2019. Kasprzak je zaključila da *Crnoj Gori ova epoha daruje pjesnika Njegoša, a Poljskoj pjesnika Adama Mickijeviča. Ovim zemljama zajednički je ponos, jer Adam Mickijevič i Petar II Petrović Njegoš predstavljaju najveće evropske romantičarske pjesnike i intelektualce, kao i najsnažnije duhovne autoritete čije je djelovanje presudno uticalo na formiranje kolektivne nacionalne svijesti poljskog i crnogorskog naroda.*

Predsjednica Organizacionog odbora Međunarodnog naučnog skupa *Njegoševi dani* prof. dr Tatjana Đurišić-Bečanović u svom obraćanju istakla je da su ovogodišnji Njegoševi dani posvećeni izuzetno značajnoj, velikoj, neiscrpoj i veoma bolnoj temi antifašizma.

Bolna, jer podrazumijeva podsjećanje na zločine fašizma i izopačenje čovječnosti kakvo svijet nije vidio ni prije ni poslije. Njegoševo ime je neraskidivo povezano sa svim oblicima aktivnog otpora zlu, pa će pod okriljem njegovog moćnog imena slavisti obrađivati antifašistički diskurs... Aktivan otpor zlu je osnovno načelo Njegoševe etike, zato je ove godine revolucija, kao suprotstavljanje zlu, jedna od naših tema. Nikada ne smijemo zaboraviti ogroman simbolički potencijal revolucije, koji nam uvijek stoji na raspolaganju kada poželimo da se bunimo, da tražimo svoja prava i da ispravljamo „krive Drine“.

Na svečanom otvaranju govorila je i dekanica Filološkog fakulteta prof. dr Tatjana Jovović koja je između ostalog rekla i da sva loša čitanja ne mogu pokvariti estetičke i etičke vertikale Njegoševe zaostavštine, istakavši da središnju temu ovog skupa – Njegoševo djelo i prateće teme logora i revolucije, spaja „luča slobode i žudnja za slobodom u svim oblicima“.

Okupili smo se da podsjetimo, da ne zaboravimo i da opomenemo. Treba imati u vidu opasnost koju nose kontrolisani sistemi i uniformisana mišljenja, opasnost totalitarizma. Jer, utopija lako prelazi u antiutopiju, o čemu odlično svjedoče Zamjatinova distopija „Mi“, Orvelova „1984“, Hakslijev „Vrli novi svijet“, Nabokovljev „Poziv na pogubljenje“. Nedostatak incidenta je takođe loš za kreativnost – duh uvijek traži neku vrstu stimulusa, podsticaja. Hronika antifašizma i logora imaju različite predznake, ali sličan intenzitet stradanja. Podsjetimo i na važnost vizije pojedinaca i na njihovu odgovornost prilikom donošenja odluka, ali imajmo u vidu i moćnu energiju mase.

Uz podsjećanje da su oni, koji nemaju razumijevanje za slobodu mišljenja i humanizam *zloupotrebljavali pojam antifašizma*, akademik Svein Monesland je u ime Naučnog savjeta *Njegoševih dana* izrazio očekivanje da će ovaj skup *doprinijeti ne samo naučnim rezultatima, već i druženju i međusobnom razumijevanju učesnika iz raznih sredina, jer antifašizam u širem smislu znači borbu za slobodu, za slobodno mišljenje i humanizam.*

Nakon pozdravnih govora održan je koncert gitarskog dua Srđa Bulačević i Darko Nikčević.

Na ovogodišnjim *Njegoševim danima* učestvovalo je preko pedeset naučnika iz svijeta i regiona, koji su svoje radove izlagali u dvije sekcije: o književnosti i kulturi, te onu o jeziku. Kada je riječ o sekciji posvećenoj književnosti i kulturi svoje radove izlagali su: akademik Dragan Vukčević

(Podgorica): *Njegoševa filozofija prava*, Božidar Jezernik (Ljubljana): *Vladika Petar II Petrović Njegoš otac jugoslovenskog nacionalizma*, Ilija Vujačić (Podgorica): *Politički mit u 'Gorskom vijencu'*, Robert Hodel (Hamburg): *Tematizacija 'desnice' u romanu 'Rod' M. Jergovića*, Bogusław Zieliński, Anna Legezynska (Poznanj): *Otvoreno pismo komunistima svih zemalja*, Gabriella Schubert (Berlin): *Tito i Sava Kovačević protiv fašista. Narodna pjesma, Most preko Neretve'*, akademik Đorđe Borozan: *Njegoševo shvatanje načela narodnosti i jugoslovenstva*, Lusi Karanikolova-Čočorovska (Štip): *Dramski kod u 'Gorskom vijencu'*, Andrej Romanov (Sofija): *Njegoš i bugarska romantičarska poezije u XIX stoljeću*, Nikola Zečević (Podgorica): *Njegoš kao predmet etnifikacije kulturnog nasljeđa u Crnoj Gori*, Olga Vojičić-Komatina (Nikšić): *Jezik prostora u Njegoševim književnim tekstovima*, Vuk Uskoković (Firenca): *Pisanje crnogorske ranomodernе istorije u nacionalnom i državotvornom ključu od Njegoša do danas: preispitivanje jedne paradigme*, Izabela Lis-Wielgosz (Poznanj): *Tradicija i pamćenje u službi nepromenljivosti kulturnog modela*, Nataša Urošević (Pula): *Antifašistički diskurs u stvaralaštvu Mije Mirkovića/Mate Balote*, Bojan Baća (Grac-Rijeka): *One Ethnie, Two Nations: Path Dependency and Articulations of Montenegrin National Identity*, Vojćeh Šćepanski (Poznanj): *Srbija 1914, Poljska 1939: Jedno poređenje*, Tamara Labudović (Nikšić): *Uzdržanost prema antifašističkoj naraciji kao konstanta pripovjedačkog postupka Mirka Kovača u romanu 'Vrata od utrobe'*, Ksenija Rakočević (Nikšić): *Feministički doprinos antifašizmu (časopis 'Žena danas')*, Dušan Medin (Kotor): *Kultura sjećanja i zaboravljanja – antifašističko nasljeđe u Paštrovićima, s posebnim osvrtom na spomen-obilježja*, Magdalena Reksć (Poznanj): *Protesti protiv diktature A. Vučića*, Vesna Mojsova-Čepiševska (Skoplje): *Революцијата како култ (Раџин и Зоговиќ)*, Branko Tošović: *Andrićev antifašizam*, Krystyna Pieniążek-Marković (Poznanj): *U okrilju crnih košulja (Stijepan Ković Ive Andrića i Mile Plačidrug Vladana Desnice)*, Dijana Hadžizukić (Mostar): *Revolucionari i reacionari u prozi Derviša Sušića*, Dragan Bošković (Kragujevac): *Zavet Danila Kiša – posvećeno, racionalno, revolucionarno, elemetarno, humano; antiredukcionistički, antinacionalistički, antifašistički, antistaljinistički*, Magdalena Koch (Poznanj): *Smrt fašizmu? Antifašistički diskurs u savremenoj drami i pozorištu (Milena Bogavac i Borut Šeparović)*, Milorad Simunović (Nikšić): *S one i s ove strane logorske žice – pokušaj psihološke sinteze*, Tatjana Jovović (Nikšić): *Trijumf tijela i stvari u Zavisti Jurija Olješe*, Tatjana Đurišić-Bečanović (Nikšić): *Miodrag Bulatović – karnevalom protiv fašizma*,

Małgorzata Filipek, (Wroclaw): *Slika Drugog svetskog rata u romanu „Estoril” Dejana Tiaga-Stankovića.*

U sekciji posvećenog jeziku učestvovali su: akademik Ranko Bugarski (Beograd): *Ideologija nacionalnog standardnog jezika*, akademik Marko Jansenšek (Maribor): *Evroengleski i nacionalni jezici (slovenačko iskustvo)*, Jelena Bašanović-Čečović (Podgorica): *Gnomičnost i sentencioznost jezika u Njegoševom spjevu „Lažni car Šćepan Mali”*, Danijela Radojević (Podgorica): *O semantičkim stilskim figurama u poeziji Petra II Petrovića Njegoša*, Jelena Mrkaić (Nikšić): *Međujezička frazeološka ekvivalencija: stepeni i vrste, leksikografska obrada (na primjeru prevoda Njegoševe frazeologije na engleski jezik)*, Lada Badurina, Ivo Pranjeković (Rijeka, Zagreb): *Gramatikalizacija i pragmatikalizacija: prilozi za leksikonske definicije*, Svenka Savić, Margareta Bašaragin, Ervina Dabidžinović (Novi Sad, Kotor): *Poštanske marke u Srbiji i Crnoj Gori kao izvor podataka za međuzavisnost roda i ideologije*, Nataša Jovović (Nikšić): *Frazeologizmi u romanu „Ratna sreća” Mihaila Lalića*, Tihana Zbašnik (Rijeka): *Polemika Marcela Kušara: Dubrovčani da li su Hrvati?*, akademik Svein Monnesland (Oslo): *Slaganje uz brojeve 2, 3 i 4*, Rajka Glušica (Nikšić): *Ideologija i jezička politika (crnogorski primjer)*, Kristijan Foss (Berlin): *(Dis)Continuities of Language Policy and Antifascist Discourses: A Comparison of Post-Yugoslav Montenegro and North Macedonia*, Polina Korolkova (Moskva): *Jezička politika i jezičko planiranje u Hrvatskoj od početka 1990. do danas: tendencije i perspektive*, Margarita Hazanova (Moskva): *Ukrajinska jezička politika za vrijeme predsjednikovanja P. Porošenka*, Branko Tošović (Grac): *Šta je generatorska lingvistika?*

U sklopu pratećeg programa ovogodišnjih *Njegoševih dana* organizovano je i nekoliko promocija: predstavljena je Izdavačka kuća NOVA KNJIGA u okviru koje je promovisan roman *Još ne sviće* Marinka Vorgića. O pomenutom romanu govorili su autor i Tatjana Đurišić-Bečanović. Na književnoj večeri Dragana Boškovića i promocija poeme AVE MARIA! govorili su Bogusław Zieliński i Aleksandar Jerkov, dok su monografiju *Kad sazrimo kao kultura* Magdalene Koh promovisale autorka i Ksenija Rakočević. Tokom *Njegoševih dana* Dragan Bošković predstavio je zainteresovanoj publici i kolegama izdanja Univerziteta FILUM iz Kragujevca.

Prisustvo najvažnijih slavističkih naučnika i ove godine potvrdilo je da nauka o(p)staje i kad se pokušavaju sprovesti sitne politkanske opstrukcije. Čuvajući duh Njegoša i antifašizma *Njegoševi dani* traju ponosni i prkosni.

Ksenija RAKOČEVIĆ

O MARKU MILJANOVU I MIODRAGU BULATOVIĆU U CANU

(Predavanja profesorica Studijskog programa za crnogorski jezik i
južnoslovenske književnosti)

Crnogorska akademija nauka i umjetnosti je u 2019. godini organizovala 48 predavanja u okviru programa naučne tribine. Profesorice Rajka Glušica i Tatjana Đurišić-Bečanović, sa Filološkog fakulteta Univerziteta Crne Gore, obje sa Studijskog programa za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti, imale su čast da budu pozvane da održe predavanje pred akademikima i odabranom publikom u svečanoj sali CANU-a. Tatjana Đurišić-Bečanović održala je 4. aprila predavanje na temu *Simbolički znakovi Miodraga Bulatovića*, a profesorica Rajka Glušica je 25. aprila, na dan rođenja Marka Miljanova Popovića, govorila o umjetničkim vrijednostima njegovog djela.

U ovom prikazu navešćemo najvažnije ideje i najupečatljivije novine koje su u svojim predavanjima pred zainteresovanim publikom iznijele profesorice Đurišić-Bečanović i Glušica. Teme o kojima su govorile predmet su njihovih višegodišnjih naučnih interesovanja i istraživanja i ono što su saopštile predstavlja značajan doprinos nauci o književnosti i lingvostilistici.

Miodrag Bulatović je pisac o čijem stvaralaštvu je profesorica Đurišić-Bečanović napisala niz značajnih naučnih radova kojima je pomjerila granice u razumijevanju njegovog djela. Ona ističe da je Bulatović kontroverzna ličnost i autor kontroverzne naracije i da se kao takav prećutkuje unutar crnogorskog književnog kanona potpuno nezasluženo, iako predstavlja dragocjenu i jedinstvenu pojavu u našoj kulturi. Ona objašnjava da je Bulatović nosilac narativnog djela osobenog stvaralačkog, osporavalačkog i razgrađivačkog modela, kojem nema pandana u crnogorskoj i jugoslovenskoj književnosti:

On pripada onom krugu književnika čije djelo ima naglašene razgrađivačke funkcije, onom krugu autora koji su agresivni prema tradiciji i upravo zbog toga svaka kultura se trudi da ih izbjegne i da ih prećuti. Srećom,

pošto se radi o literarnim proizvodima vrhunskog estetskog kvaliteta crnogorska kultura to neće moći da uradi, iako se svojski trudi. A, najglasniji u odbacivanju Miodraga Bulatovića uvijek su čuvari nacionalnog identiteta kojima on najviše smeta.

Kad se tumače književni tekstovi i njihovi autori mora se odvojiti lično i literarno, naglašava profesorica govoreći da: *Bulatović jeste kontroverza, njegova politička ličnost ne izaziva divljenje, ali njegova stvaralačka ličnost izaziva duboko poštovanje.*

Komentarišući kako je Bulatović ostao nepročitan iako je dobio NIN-ovu nagradu za roman *Ljudi sa četiri prsta*, profesorica posljednji njegov roman *Gullo, Gullo* vidi kao vrhunac piščeve naracije. Ona smatra da su u ovom djelu vrhunac dostigli neki piščevi razgrađivački postupci koje je započeo već u svom prvom romanu *Crveni petao leti prema nebu*, takođe umjetnički izuzetnom rukopisu.

Bulatović je majstor procesa simbolizacije, što dokazuje da je vrhunski poznavao civilizacijski poredak. Za njega tradicija nije riznica simbola i stavova koji izazivaju poštovanje, već temelj za razgradnju, preispitivanje, osporavanje, objašnjava profesorica dalje.

Koristio je veoma moćne tekstove, često Bibliju, najsvetiju knjigu hrišćana. Razgrađivao je hrišćansku metodologiju u svojim romanima, i to u službi ukazivanja na zlo u ljudima i civilizaciji. U razobličavanju snage zla koristio je proces karnevalizacije kojim je ismijavao, a *upravo zbog toga njegova djela djeluju tako skandalozno i izazivaju otpor u onome ko ih čita.* Na taj način Miodrag Bulatović postao je simbol pobune, demonskog načela, svega onoga što crnogorska kultura veoma teško podnosi. Ali, to nije razlog, kako naglašava profesorica Đurišić-Bečanović, da ga se odrekemo, jer bez obzira što pisci stvaraju i spadaju u više jugoslovenskih kanona, važno je da se crnogorska književnost nikako ne smije odreći ovakve literarne pojave. Ona je zaključila da se Bulatović ne smije izbacivati iz crnogorske književnosti bez obzira što se nekom ne dopada njegova politička misao i angažovanje.

Takođe, profesorica Tatjana Đurišić-Bečanović ukazuje da je Miodrag Bulatović i jedan od najznačajnijih antifašističkih pisaca koje je iznjedrila crnogorska i jugoslovenska kultura:

Karnevalizacija, ironija, metanoja postupci su kojima Bulatović ismijava fašizam. U njegovim romanima, od prvog do posljednjeg, prisutna je nemoć religije i nosilaca religijskih kodova da se suprotstave zlu. To je velika i vrlo teška poruka koju šalju sva djela Miodraga Bulatovića, poruka koja govori da ne postoji sila koja se može suprotstaviti zlu. Zlo je toliko

moćno i jedino što možete da uradite je da mu se rugate, da ono tako izgleda manje strašno.

Profesorica Rajka Glušica je svoje predavanje o umjetničkim vrijednostima književnog opusa Marka Miljanova Popovića održala 25. aprila, obilježavajući na taj način 186 godina od rođenja ovog znamenitog Kuća i klasika crnogorske književnosti.

Ona je najprije istakla činjenicu da većina istraživača Miljanovog djela kao njegovu odliku ističu, pored snažnih etičkih i moralnih poruka koje emanira, i literarnost, tj. estetsku vrijednost, iako postoje i oni koji te umjetničke vrijednosti osporavaju. Da bi se utvrdilo da vojvodino djelo posjeduje, i u kolikoj mjeri, umjetničke vrijednosti potrebno je primijeniti nove naučne metode i paradigme.

Savremenici Marka Miljanova svjedočili su o izvanrednim moralnim i etičkim osobinama kučkog vojvode, što je umnogome uticalo na njegov književni opus i stil, bez obzira na njegovo kasno opismenjavanje, objašnjava profesorica Glušica. I nakon života Marko Miljanov ostao je aktuelan, kazala je ona, napominjući da je postao junak romana, pripovijetki, dramskih tekstova, a njegovo djelo predmet izučavanja preko 500 autora, priređivača, kritičara i istraživača raznih naučnih profila, pa je broj bibliografskih jedinica o vojvodi Marku već prešao broj 1400. Profesorica Glušica podsjeća da je prva prava kritika djela kučkog vojvode došla iz pera tada najautoritativnijeg kritičara, Jovana Skerlića, koji je proročki nagovijestio buduće interesovanje književnih kritičara, teoretičara i stručnjaka drugih profila za to djelo: *Skerlić je u njegovom opusu prepoznao antičke premise jednostavnosti, epske sugestivnosti i verbalne energije koja spaja savremenost sa prošlošću i budućnošću.* Takođe, profesorica objašnjava kako su kritičari saglasni u stavu da iako se radi o djelu nastalom krajem 19. vijeka ono plijeni ljepotom pripovijedanja, aktuelnošću i sjevremenim i univerzalnim porukama. Markovo književno djelo skoro vijek i po nailazi na odličan prijem kritike i čitalačke publike, što potvrđuje i izvandredna bibliografija radova o njemu. Ona je podsjetila na riječi Jovana Čađenovića da se vojvodinom djelu vraćamo kao okrepljujućem izvoru snage, osobito u teškim vremenima kada su ugrožene osnovne ljudske vrijednosti, jer ono zrači velikom snagom, čovječnošću, plemenitošću i neprekidno je aktuelno uprkos promjenama koje donosi novo vrijeme.

Profesorica Rajka Glušica ukazuje kako nema dileme da u opusu Marka Miljanova, pored jasnih etičkih ljepota i vrlina, ima i u istoj mjeri i poetske, literarne, estetske vrijednosti zasnovane na piščevom jeziku i stilu. Pojašnjava kako su gotovo svi kritičari isticali i pohvalno se izjašnjavali upravo

o njegovom stilu i jeziku, zato što je baš jezik *jedna od najvrijednijih komponenti njegovog djela, to je bujan, gust, spontan, jezik prirode, čiji duh izvire iz samog života, iz same duše čovjekove*. No i pored toga, govori profesorica, pojedini istraživači, uglavnom lingvisti, poricali su književni karakter njegovog jezika.

Prava ocjena jezika i stila Marka Miljanova prema mišljenju profesorice Glušice može se dobiti samo lingvostilističkom analizom:

Jezičke jedinice treba analizirati ne samo kao gramatičke kategorije, već i kao nosioce ekspresivne vrijednosti i estetske (umjetničke) funkcije. Jeziku ispitivanog djela ne treba prilaziti samo sa formalno-gramatičkog aspekta, već da bi se dobila potpuna slika njegove posebnosti moraju se uključiti i izučavanja estetske i stilske komponente njegove, što i jeste nezaobilazan aspekt analize jednog književnog teksta. Iako se na neophodnost lingvostilističkih istraživanja djela Marka Miljanova ukazivalo odavno, radova te vrste je i dalje veoma malo.

Kada su u pitanju analize stila, ekspresivnosti i sugestivnosti poetskog govora Marka Miljanova profesorica Rajka Glušica smatra da najprije treba ukazati na neke činjenice koje taj stil u načelu determinišu: *Jedna od činjenica jeste ta da je Marko Miljanov vanredan govornik i usmeni pripovjedač, a druga da je on kao jedva pismen čovjek imao velike teškoće da zapiše sve bogatstvo misli i ideja koje nosi*. Ovaj svoj argument profesorica potkrepljuje brojnim pisanim dokumentima koje su ostavljali kako znameniti kučki vojvoda, tako i njegovi savremenici poput Sima Matavulja, češkog putopisca Josefa Holačeka, vojvodinog pisara Mihaila Ivanovića i drugih.

Odgovarajući na pitanje da li je vrijednost djela *Primjeri čojstva i junaštva* u etičkim porukama koje ono emanira ili je to djelo i estetski uspjelo i umjetnički vrijedno profesorica Glušica poslužila se interesantnom stilskom analizom originalnog teksta

Primjeri čojstva i junaštva i teksta koji predstavlja „prevod“ tog vojvodinog djela na savremeni srpski jezik¹. Ona objašnjava:

Ovaj „prevod“, bolje reći adaptacija, imala je za cilj da se tekst nastao krajem 19. vijeka približi savremenom čitaocu, prije svega potomcima Kuća u Srbiji, kojima je, prema riječima autora ovog projekta, „ijekavica daleka ili potpuno zaboravljena, kučka leksika nepoznata, a srpski jezik Marka Miljanova zastareo i kao takav neupotrebljiv u govornom i pisanom opštenju“. Etičke poruke iste su u obje analizirane varijante teksta, ali način

¹ *Примери чојства и јунаштва*, прилагодио савременом српском језику Илија Петровић, Школа гусала Сандић, Београд 2014.

na koji se organizuju i biraju jezičke jedinice različit je, pa time i stilski efekat, ekspresivnost i konačan utisak poruke. Kad uporedimo ove dvije varijante Primjera jasno se uočavaju odlike vojvodinog stila, literalnost i estetska vrijednost njegovog teksta koja je „izgubljena u prevodu“ iako je ostala i moralna i etička vrijednost.

Predavanje o stvaralaštvu Marka Miljanova profesorica Glušica završava zaključkom da su na njegovoj književnoj pozornici veoma prisutni elementi duhovne kulture naroda i pojedinca. Ona smatra da etnografske odlike, mentalitet ljudi, sociokulturna sredina, patrijarhalna kultura sa svojim kulturološkim kodovima i zabranama, folklorna tradicija oličena kroz kletve, zakletve, blagoslove, pjesmu, narodna shvatanja i mudrost iskazana kroz izreke, sentence, poslovice jesu elementi koji čine poseban kolorit djela Marka Miljanova a koji se može najbolje prezentovati kroz lingvokulturološka istraživanja. Takođe, profesorica ukazuje da tek kada se urade detaljne lingvostilističke i lingvokulturološke analize Miljanovih tekstova moći će sa sigurnošću da se potvrdi koliko je njegov jezički izraz literaran i poetski moćan.

Predavanja profesorica Rajke Glušice i Tatjane Đurišić-Bečanović održana u CANU-u interesantna, inovativna i kompleksna, donijela su nauci o jeziku i književnosti nove aspekte sagledavanja i tumačenja ne samo stvaralaštva Marka Miljanova i Miodraga Bulatovića već i crnogorske književne tradicije i savremene književnosti i kulture uopšte.

Tamara LABUDOVIĆ

USAVRŠAVANJE U BALKANSKOM I POSTJUGOSLOVENSKOM MIKROKOSMOSU DOBROSUSJEDSKIH ODNOSA

U ovom članku prikazaćemo opis toka istraživanja i iskustava učesnikā projekta „Multiperspektivnost na Balkanu: Sandžak u bosansko-crnogorsko-srpskoj prizmi“ koji je osmišljen i pokrenut na Slavističkom institutu Humboltovog univerziteta iz Berlina. Projekat koji je realizovan pod nazivom „Multiperspektivnost na Balkanu: Sandžak u bosansko-crnogorsko-srpskoj prizmi“ obuhvatio je ekskurziju sa terenskim radom, kojoj je prethodila radionica, i prezentaciju postignutih rezultata o raznolikosti identiteta u regionu Sandžaka. Konkretno smo za ovaj istraživački događaj odabrali Sandžak, region koji predstavlja Balkan i postjugoslovenski region u mikrokosmosu.

Tokom ekskurzije, devetnaestoro studenata i četvero akademaca iz Njemačke, Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine su stupali u kontakt sa informatorima i međusobno, kako bi diskutovali i iskusili relativnost samoidentifikacije i dinamiku izgradnje identiteta.

Pozadina

Sandžak je balkanski i postjugoslovenski mikrokosmos koji je ipak, pošteđen etničkog nasilja u procesu raspada Jugoslavije i stoga je lako dostupan za terenska istraživanja. Iz istog razloga, region je takođe nedovoljno istražen, budući da je orijentacija u međunarodnom balkanskom izvještavanju bila i jeste fokusirana na BiH i Kosovo.

Region od devedesetih godina XX vijeka kombinuje tri postjugoslovenska nacionalizma. Demografska superiornost muslimana u regionu nad hrišćanskim stanovništvom, koja je opstala do danas, i demografska dominacija muslimana u centru Novog Pazara rezultat je posebnog statusa koji je Sandžak dobio između 1878. i Prvog svjetskog rata kao koridor između (od strane Austrije okupirane, a potom anektirane) Bosne i Hercegovine i evropske Turske. Društveno-politička marginalizacija muslimana počela je

u monarhističkoj Jugoslaviji. U Titovo vrijeme, Sandžak je bio podijeljen republičkom granicom, a poslije raspada Jugoslavije državnom granicom između Crne Gore i Srbije. Treći nacionalizam u regionu nastao je kroz nacionalnu izgradnju bosanskih muslimana koju je promovisao Tito, a koja je od 1991. godine pokrenula prekograničnu koheziju u pravcu Sarajeva.

Unutar slovenskog stanovništva Sandžaka, koje živi u dvije države, nalazimo pet nacionalnih opcija (srpsko-bošnjačko-crnogorsku, kao i tursku i albansku) i optimalno poligon za pregovaranje o jezičkim i grupnim identitetima: Iz bosanske perspektive, Muslimani su u Sandžaku „co-nationals“, što se direktno odražava na partijski pejzaž i jezičku i kulturnu politiku. Međutim, u crnogorskom Sandžaku država priznaje dvije grupe muslimana koji govore slovenskim jezicima: s jedne strane „muslimane“ u nacionalnom smislu (popisna kategorija Titove Jugoslavije od sedamdesetih godina prošlog vijeka), s druge strane Bošnjake kao „spill over“ iz Bosne.

Dodatna složenost je nastala zbog pripadnosti Sandžaka fašističkom protektoratu Velike Albanije tokom Drugog svjetskog rata, kao teškog tereta za reintegraciju regiona u socijalističku Jugoslaviju. Masovnu muslimansku emigraciju (muhadžiri) u Tursku takođe treba posmatrati u ovom kontekstu: budući da se Turska tradicionalno smatrala zaštitnicom balkanskih muslimana, posebno od teritorijalnih kontrakcija Osmanskog carstva u 19. vijeku, mnogi muslimani su napustili Sandžak i ostavili tako jak turski transnacionalizam u regionu.

Pristup „oral history“ hvatanju biografija aktera na licu mjesta je obećavao različite uvide, posebno zato što internacionalnost radnih grupa u velikoj mjeri isključuje jednostranu pristrasnost i paradoks posmatrača.

Jezički, Sandžak je veoma složen i, kao periferno područje štokavskog kontinuuma, nudi dijalektologiji jasno konzervativno-arhaičan teren. Međutim, mješovita etnička situacija i visok stepen miješanja hrišćanskih i muslimanskih naselja prije svega pokazuju da postoji malo preklapanja između jezičkih i nacionalnih orijentacija.

Radionica

Dvodnevna radionica sa svim učesnicima u Podgorici organizovana je neposredno prije odlaska na teren, od 13. do 14. septembra 2019. godine. Pozvali smo devet naučnika iz Nemačke, Crne Gore i Hrvatske, koji su ili tematski istraživali Sandžak i dali uvid u političke, istorijske, jezičke i kulturne karakteristike regiona, ili su obučavali učesnike o metodama koje treba koristiti pri radu. Radionica je organizovana u tri panela. Istorijski dio

su predstavili Dennis Dierks iz Jene (*Imperijalna ostavština i izgradnja nacije. Stvaranje bošnjaštva u bivšoj Jugoslaviji*), Jovo Miladinović iz Berlina (*Samo crno-bijela slika? Ka mnogostrukosti i složenosti ratnih iskustava u Sandžaku*) i Dino Mujadžević iz Zagreba (*Proturski aktivizam u Bosni (2002-2014): Dizajn i problem istraživanja*). Na političko-religioznom panelu govorili su Sanu Migati Kozlicu iz Erfurta (*Islamska zajednica u Srbiji protiv Islamske zajednice Srbije: Jugoslovenska pozadina nedavnog sukoba*), Christoph Giesel iz Jene (*Bošnjačka jezička politika u Sandžaku*) i Predrag Zenović sa Univerziteta Donja Gorica iz Podgorice (*Situacija manjina u Crnoj Gori danas*). Philipp Wasserscheidt iz Berlina (*Terenski rad i analiza diskursa potpomognuta korpusom*) i Bojana Veljović / Tamara Lutovac iz Kragujevca (*Sandžački dijalekti u južnoslovenskom kontekstu*) predstavili su lingvistički panel.

Metodološki, obuka istraživačkog ciklusa je bila izlazni cilj radionice. Učesnici su naučili da kreiraju istraživačke dizajne i da primjenjuju različite empirijske metode. Osnažili su svoje socijalne vještine u samostalnom radu u heterogenim grupama i u ophođenju sa informatorima i naučili da na osnovu dobijenih podataka kreiraju analize i prezentuju ih usmeno i pismeno.

Tokom radionice učesnici su formirali tri projektne grupe iz tri prethodno definisane tematske oblasti, svaka sa po dva istraživačka pitanja. Pomiješali smo grupe na način da je bilo zastupljeno što više obrazovnih nivoa i nacionalnosti. Ovaj miks se pokazao zanimljivim u diskusijama tokom pripremne radionice i pružio je uzbudljive trenutke tokom ekskurzije.

Jedna grupa je željela da proučava istoriju Sandžaka i kako je danas taj region predstavljen. U tu svrhu su ispitali kako se postupa sa spomenicima kulture, natpisima i arhitektonskim svjedocima. Da li su spomenici i ostaci iz različitih epoha različito njegovani u različitim regionima Sandžaka i integrisani u savremeni pejzaž?

Druga grupa je odlučila ispitati svakodnevnu kulturu i vjerski život. Poseban fokus su stavili na koncept komšiluka. Da li je koncept susjedstva još uvijek živ ili se promijenio ili nestao? Kako ljudi doživljavaju i oblikuju suživot religija?

Treća grupa je odabrala da proučava jezike i njihove varijante u Sandžaku. Koje se dijalekatske karakteristike mogu otkriti kod govornika? Postoje li jezičke razlike između muslimana i hrišćana? Najzad, kako se percipirana jezička pripadnost govornika može porediti sa klasifikacijama nacionalnih dijalektologija?

Ekskurzija

Od 15. do 21. septembra odvijala se prava ekskurzija duž srpsko-crnogorske granice. Posjetili smo vjerske zajednice, lokalne nevladine organizacije i inicijative, škole i OSCE. Osim toga, išli smo u različite gradove i sela radi terenskog istraživanja i razgovarali sa lokalnim stanovništvom. Naime, hronološkim redom, prvo smo sreli u Bijelom Polju Edina Smailovića, bibliotekara Kulturnog centra Bijelo Polje, koji nas je pratio na kasnijim terenskim istraživanjima u okolini. Ovdje je cilj bio istražiti kontrast muslimanskih, bošnjačkih i hrišćanskih sela. Uslijedio je odlazak u Pljevlja sa obilaskom grada, džamije i srednje škole, te u Prijepolje, gdje smo također radili terensko istraživanje. Sljedeće odredište bile su Rožaje, gdje smo posjetili Rejhana ef. Hota, glavnog imama Medžlisa islamske zajednice Rožaje i radili terensko istraživanje u pograničnom području sa Kosovom pod rukovodstvom Mirze Lubodera, savjetnika predsjednika opštine Rožaje.

Nastavili smo odlaskom do manastira Sopoćani uz razgovor sa igumanima i u Stari Ras. Narednog dana je organizovan obilazak Novog Pazara sa vodičem. Na Pešterskoj visoravni smo se odvezli do sela Ugao na istraživanje u pograničnom regionu Crne Gore i Srbije. Sljedeće tačke programa bili su sastanci s predstavnicima NVO sektora u Novom Pazaru, kao što su Sead Biberović, direktor NVO Urban IN, sa Kulturnim centrom DamaD i sa lokalnom kancelarijom Misije OEBS-a u Srbiji. Na kraju smo ponovo obavili terensko istraživanje u Tutinu i posjetili Centar za bošnjačke studije.

Tokom ekskurzije bilo je grupnog rada, povratnih rundi i prezentacija privremenih rezultata. Rezultate su učesnici obrađivali i sumirali tokom ekskurzije. Kao zaključak, 21. septembra, oko 20 naučnika i novinara iz Crne Gore je pozvano u Podgoricu, gdje su projektne grupe mogle prezentovati svoje rezultate.

Rezultati

Rezultati terenskog istraživanja dali su važan uvid u jezičku, vjersku, političku i kulturnu situaciju u Sandžaku. Analiza transkulturalnog pejzaža Sandžaka/Raške na različitim nivoima pružila je mnoštvo različitih percepcija i konstrukcija, sagledanih kroz prizmu različitih koncepcija identiteta, kulture i jezika. Što se tiče jezika, učesnici su saznali da horizontalne mikro-raslojenosti postoje prije svega na planu vokalizma. Oni su također primijetili razliku u govoru muslimana i hrišćana, ali ne u podjednakoj meri na svim tačkama teritorije.

Gledajući dvije konceptualizacije – nejasnu geografiju i snažnu identifikaciju Sandžaka sa specifičnom etničkom pripadnošću, vjerom i jezikom – vidimo da pejzaž održava etnički i vjerski orijentisano shvatanje teritorijalnosti i grupne pripadnosti. Opšti zaključak sa terena, nakon razgovora sa stanovnicima, jeste da religija nije ona koja razdvaja, već spaja. Učesnici su stekli utisak da se na teritoriji koju su obišli gaje dobri međuljudski odnosi, a da je politika ta koja šalje pogrešnu sliku u javnost.

Štaviše, stanovnici Sandžaka/Raške i dalje čuvaju svoj tradicionalni komšijski način života, još više kroz kultivisanje *pobratimstva*. Ipak, moramo imati na umu teške uslove života, koji se zasnivaju ne samo na neplodnom terenu, već i na etnički i vjerski podijeljenim političkim sistemima, koji stvaraju jezički, kulturni i identitetski poremećaj i time razdvajaju dvije vjerske grupe. Nadalje, ove okolnosti utiču na očuvanje bogatog kulturnog blaga tog kraja. Kulturno i materijalno nasljeđe Sandžaka/Raške ne postoji samo kroz svoju vidljivost već i po tradicionalnoj usmenosti.

Utisci su zatim upisani u izložbu sa transparentima. Rezultati projekata i samih radionica se mogu pogledati na veb sajtu www.humboldt-balkan-cosmos.net. Unosi su povezani sa ključnim riječima i geopodacima sa već postojećim unosima iz prethodnih projekata. Sadržaj je lako dostupan zahvaljujući dosljednoj upotrebi slika i video-zapisa i popularno-naučnom stilu pisanja.

Kao tematski kolektivni procesi učenja u nacionalno heterogenoj „putujućoj učionici“, u stalnoj alternaciji između teorijske refleksije i ličnog iskustva na licu mjesta i u grupi, naučene su sljedeće žarišne tačke:

- Prihvatanje različitih perspektiva o jednoj istoj grupi i istom jezičkom području;
- Dekonstrukcija neksusa jezičke i nacionalne pripadnosti kroz analizu lingvističkih nacionalističkih ideologija;
- Prevazilaženje isključivih nacionalnih naučnih ustanova i njihovih „čistih dijalekata“.

Prema vlastitim izjavama i našoj procjeni, učenici su imali veliku korist od događaja u raznim oblastima. Najveća prednost ovakvog formata je istovremenost teoretskog inputa i praktične implementacije, vanjske i unutrašnje perspektive, akademskih i popularnih obrazaca objašnjenja, elita i „jednostavnih“ informatora, te različitih suprotstavljenih narativa. Ovo čini događaj izuzetno intenzivnim i dugotrajnim iskustvom.

Iskustvo učesnika sa Filološkog fakulteta u Nikšiću

Filološki fakultet Univerziteta Crne Gore je bio zastupljen u projektu kroz učešće troje predstavnika: Dijane Knežević i Đorđija Đukanovića, apsolvenata Studijskog programa za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti, i Bojana Minića, saradnika na jezičkim predmetima na istom studijskom programu. Svima nama je ovo bilo prvo terensko istraživanje narodnih govora, običaja i kulture.

U skladu sa stručnim usmjerenjem i obrazovanjem, bili smo uključeni u lingvistički aspekt istraživanja kao dio mješovitih grupa sa kolegama iz Njemačke, Srbije i BiH, što je omogućilo efektnu razmjenu saznanja, iskustava, metoda. Prije samog terenskog rada, održana su pripremna predavanja u Podgorici, u toku dva dana, 13. i 14. septembra, nakon čega je bio organizovan prevoz do Berana, odakle su istraživači putovali do predviđenih lokacija na kojima su ispitivanja vršena. Samo istraživanje je bilo koncipirano tako da su svi učesnici razgovarali sa mještanima sela kakva su Kukulje, Sutivan, Gubavač, Njegnjevo i Oluja kraj Bijelog Polja, Kalači i Bać kod Rožaja ili Ugao u opštini Sjenica u Srbiji, gdje smo morali na licu mjesta osmisliti kako da pronađemo sagovornika iz lokalne zajednice i započnemo razgovor s njim, ali i razviti metode postavljanja pitanja na način koji inspiriše informatora da iznese što veći broj korisnih informacija u što izvornijem obliku.

Jedan od tih metoda je, primjera radi, bio raspitivanje o lokalnim svadbenim običajima, tako da izvorni govornici ne promijene način na koji inače govore (odnosno da ne pokušaju da ga približe normi da bi zvučali „učenije“, kako se nekad dešava kad su informatori svjesni da se zapravo ispituje govor), budući da, koncentrisani na što detaljnije opisivanje običaja i prisjećajući se sličnih događaja u svom životu i životu bliskih ljudi, ne obraćaju pažnju na način na koji govore, što je učesnicima zapravo bilo suštinski važno za oblast kojom su se bavili. Snimljen je zvučni materijal govora, pogodan za transkripciju, a učesnici su u toku razgovora bilježili teze koje im kasnije mogu koristiti i na osnovu kojih su navodili informatore da se vrate na poneki interesantniji segment, svakodnevno sabirajući rezultate istraživanja obavljenog tokom minulog dana i upoređujući ih sa rezultatima drugih učesnika i grupa. Ispitivani su različiti jezički aspekti, od fonetskog nivoa preko leksičkog do sintaksičkog, izdvajani primjeri nestandardnog ili neočekivanog izgovora pojedinih glasova (najčešće pojedinih vokala, ali i ostalih glasova, poput umekšanog sonanta *l*, korišćenja ili izostanka konsonanta *h* (zanimljiv primjer je samg naziv ranije pomenutog bjelopoljskog sela, koje dio mještana zove Oluja, a dio Holuja), izostavljanja određenih glasova na

početku ili kraju riječi i tome slično), odstupanja od pravila standardne akcentuacije, raznih specifičnih gramatičkih obilježja unutar određene lokalne zajednice (poput zamjene padeža ili neuobičajenih oblika unutar jednog padeža) i tako dalje. Taj materijal je upoređen sa postojećim opisima govora ispitivanog ili njemu bliskog kraja. Sva nova saznanja su objedinjena i iznesena na prezentaciji 21. septembra. Svi učesnici su dobili zaseban sertifikat sa zabilježenim najbitnijim momentima istraživanja.

Izvjesno je da su se predstavnici Filološkog fakulteta u Nikšiću, kao i ostali učesnici, vratili bogatiji za jedno iskustvo, spremniji da samostalno vršimo terenska istraživanja i bogatiji za mnoštvo saznanja u oblasti struke, ali i van nje, stičući usput poznanstva sa kolegama van Crne Gore, koja se mogu pokazati izuzetno korisnim i plodotvornim na profesionalnom planu, ali i razviti u prava prijateljstva. Zbog toga se nadamo da će ovakva istraživanja, potvrđeno značajna i na aspektu samostalnog istraživanja i na aspektu unapređenja timskog rada, postati redovna prilika da studenti i mladi istraživači iskoriste priliku da implementiraju stečeno teorijsko znanje i steknu novo, praktično, na sopstvenu korist i korist naučne oblasti kojom se bave.

Philipp WASSERSCHIEDT
Bojan MINIĆ

CONTENTS

DISCUSSIONS AND ARTICLES I

Rajka GLUŠICA

A Decade of the Double Norm of the Montenegrin Language..... 9

Marija RUNIĆ

**Linguistic Campaign 'Let's Preserve the Serbian Language':
Issues and Misconceptions**..... 27

Tatjana BALAŽIC-BULC, Vesna POŽGAJ-HADŽI

**Conflict of Identity in Minority Communities: the
novel of Goran Vojnović *Figa*** 49

Philipp WASSERSCHEIDT

Narratives as Constructions 69

Bojan MINIĆ

**Description of Sonants of the Montenegrin Language
Through the Prism of Lynguostylistics** 103

Tanja PIANO

The Death of Languages 119

DISCUSSIONS AND ARTICLES II

Radomir V. IVANOVIĆ

**Latest Scientific Research on the Collection and Creative
Contribution of Stevan Dučić**..... 141

Sava ANDELKOVIĆ

Theater in Montenegro 165

Lusi KARANIKOLOVA-ČOČOROVSKA

**On Some Characteristics of the Female Authentic Speech
in the Novel "Pirej" by Petre m. Andreevski** 175

Neda PAPOVIĆ

The Spirit of Collectivism as the *Spiritus Movens* of Heroism..... 193

Ksenija RAKOČEVIĆ

The Function of Symbols in Zogović's *Ali Binak* 207

REVIEWS

Nataša JOVOVIĆ

Lexical Pearls in Ranko Bugarski's Monograph

The Review of the book *Srpske slivenice* by Ranko Bugarski..... 221

Tamara LABUDOVIĆ, Bojan MINIĆ

Teaching Science the Auspices of Njegos

Review of the Proceedings from the Conference Njegoševi dani, 7..... 231

Jelena BAŠANOVIĆ-ČEČOVIĆ

Synthesis of Previous Achievements of the *Njegosology* and Impetus for Further Research

The Review of the book *Njegoš. Njegošologija. Njegošolozi* by Radomir V. Ivanović 243

Rajka GLUŠICA

Marko Miljanov Popović – an ethical role model

The Review of the book *Poetika i etika Marka Miljanova* by Radomir V. Ivanović 251

Isidora DEKIĆ

Science in the Service of Teaching - Gender and the Hidden Curriculum of Primary School

The Review of the book *Rod, kultura i diskurs razgovora u razredu* by Margareta Bašaragin 257

Bojana OBRADOVIĆ

Lexicon about Famous People of the Montenegrin Coast

The Review of the book *Građa za crnogorski biografski leksikon* by Dragica Lompar i Branislav Borilovića 263

Olga VOJIČIĆ-KOMATINA

Autoimagination over Yourself, the Non- eternal

The Review of the book *Golo meso* by Katarina Sarić 267

CHRONICLE

Ksenija RAKOČEVIĆ

Njegoševi dani - the Ray of Light of the Montenegrin science 273

Tamara LABUDOVIĆ

**About Marko Miljanov Popović and Miodrag Bulatović at CANU
(lectures delivered by the professors from the SP for Montenegrin
language and South Slavic literature) 277**

Philipp WASSERSCHEIDT, Bojan MINIĆ

**Enhancement of the Balkanian and post-Yugoslav Microcosm in
the Context of Good - neighborly Relations..... 283**

RIJEČ

ČASOPIS ZA NAUKU O JEZIKU I KNJIŽEVNOSTI

Izdavač

FILOLOŠKI FAKULTET UNIVERZITETA CRNE GORE
INSTITUT ZA JEZIK I KNJIŽEVNOST

Za izdavača
Tatjana JOVOVIĆ

Lektura i korektura
Nataša JOVOVIĆ

Prevod na engleski
Milena MRDAK-MIĆOVIĆ

Tehnička obrada
Dalibor VUKOTIĆ

Korice
Slobodan VUKIĆEVIĆ

Časopis izlazi jednom godišnje u elektronskoj formi na sajtu
www.rijec.ucg.ac.me

Rukopisi se mogu slati na adresu: Uredništvu Riječi, Institut za jezik i
književnost, Filološki fakultet Nikšić, Danila Bojovića bb. ili na e-mail
rajkag@t-com.me ili natasaj@ucg.ac.me
